

અનામિકા

•
ધૂમકેતુ



[illegible]

100-3-0-0

1277 27 2

‘ધૂમકેતુ’ ની ‘યુગદર્શન અંથમાલા’

[૩૨]

અનામિકા ધૂમકેતુ

૩

રૂપિયા

સોલ જોજન્ટ

ગુજરાત અથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીસ્તો : અમદાવાદ.

૧૯૪૬

મુદ્રક :

ગોવિંદલાલ જાજશીભાઈ,
શા ર દા મુદ્રણાલય,
ખાનકોર નાકા : અમદાવાદ

પ્રકાશક :

રા'ભુલાલ જાજશીભાઈ,
બુર્જર અંચરત્ન કાર્યાલય
આંધીરસ્તો : અમદાવાદ

[સર્વ પ્રકારના હક લેખકને સ્વાધીન]

ગાંધીયો વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
ગાંધીયો ગ્રંથાલય-સંગ્રહ
૨૭૩૪૩

| | |
|-----------------------------------|-----|
| ત્રિપાદ | ૧ |
| એક કાગળ | ૯ |
| કનકલતા | ૧૭ |
| અંજના | ૩૬ |
| અનામી ! અનામી | ૬૫ |
| બહાદુરમાં બહાદુર | ૭૭ |
| એક વખત | ૮૬ |
| શાંતિની શોધ | ૯૬ |
| ત્રિરંગ | ૧૦૫ |
| એક રૂપિયાની નોટ | |
| શેષ સંપત્તિ | |
| બડભાગી કોણ | |
| જડભરત | ૧૧૫ |
| સ્વપ્નાનો વારસ | ૧૧૮ |
| કેટલીક વિચિત્ર વ્યક્તિઓ | ૧૩૨ |
| રાખ અને ખાખ | ૧૪૬ |
| એક જ શબ્દ | ૧૬૨ |
| અને મરહું હવું | ૧૭૭ |
| ખરી ગયેલાં પાન | ૧૮૨ |
| ભનિયો | |
| ફલક | |
| મનમોહન | |
| બહેચર નથુ | |
| વિદ્યાપ્રીતિ | ૨૦૮ |
| પ્રભાત અને સંધ્યા | ૨૧૨ |
| એક દૃશ્ય | ૨૧૮ |

लेखकनां अन्य प्रकाशनां

तल्लुणा

म डण्णी पीळु-तल्लुणा

म डण्णी पीळु-तल्लुणा

म डण्णी पीळु-तल्लुणा

प्रदीप

अ व शे प

५ रि शे प

निमिटे

आकाशदेव

नक्षि

अजिना

परीपथ

राजमुण्ड

पृथ्वीरा

वायिनीदेवी

मौलादेवी

राजराज्यादेवी

उल्लावती

गणेशन्या

[२]

एवमयक

सर्जन चित्तन

रजकल

नक्षि

मंचि

वातायन

पगडंडी

हंडी कूरता ने पीळ नारको

हेमचंद्राचार्य

[१] नयसिंह सिद्धराज

[२] सिद्धराज नयसिंह

[३] अचतीनाथ सिद्धराज

गुजरेस्वर

‘ધ્રુમકેતુ’ની અઘતન [૧ : ૬ : ૪૯] નવલિકાઓ

[તણખા : મંડળ [૧, ૨, ૩, ૪,] પ્રતીપ, અવશેષ, પરિશેષ, ત્રિભેટો, મહિકા, આકાશદીપ વનછાયા અને અનામિકા એ બાર પુસ્તકોમાં આવેલી વાર્તાઓનો અનુક્રમ]

૧ પોસ્ટ ઓફિસ. ૨ લેયાદાદા. ૩ હૃદયદર્શન. ૪ ભુમ્મો ભિસ્તિ. ૫ લિખુ. ૬. અરીસો. ૭ અખંડ જ્યોત. ૮ કલ્પનાની મૂર્તિ. ૯ ગોવિંદનું ખેતર. ૧૦ તારણહાર. ૧૧ જન્મભૂમિનો ત્યાગ. ૧૨ એક ભૂલ. ૧૩ મહાન નેનાં. ૧૪ પૃથ્વી અને સ્વર્ગ. ૧૫ મશહૂર ગવૈયો. ૧૬ કેસરી વાધા. ૧૭ આત્માનાં આંસુ. ૧૮ હૃદયપલટો. ૧૯ સોનેરી પંખી. ૨૦ [તણખા : ૨] સરથૂ નદીને કિનારે. ૨૧ દેવદૂત. ૨૨ ફિલસૂફનો ભ્રમ. ૨૩ સ્વપ્ન સુંદરી. ૨૪ આંસુની મૂર્તિ. ૨૫ રજપૂતાણી. ૨૭ સોનેરી રજ. આશાનું બિંદુ. ૨૮ અવિરામ યુદ્ધ. ૨૯ એકરાત્રિ. ૩૦ એક દૂંઢી મુસાફરી. ૩૧ એક મહાપ્રભનું છાયાચિત્ર. ૩૨ હજીમાનની હેરી. ૩૩ ત્રિશંકુ. ૩૪ જીવનનું પ્રભાત. ૩૫ મૃત્યુ પછી મળેલ દંપતી. ૩૬ સ્વતંત્રતાની દેવી. ૩૭ સાચું દરજ્જો. ૩૮ ‘ખાસદાર’ની શંકા. ૩૯ દોસ્તી. ૪૦ ખંડેરની પૂજા. ૪૧ બલિદાન, આપઘાત કે ખૂન. ૪૨ રતિનો શાપ. ૪૩ [તણખા : ૩] કૈલાસ. ૪૪ લખમી. ૪૫ અનાદિ અનંત. ૪૬ પ્રતાપમહેલ. ૪૭ સર્વનાશ. ૪૮ એક દુહિન. ૪૯ મૂકવાણી. ૫૦ શાંત તેજ. ૫૧ એક શબ્દચિત્ર. ૫૨ કેસરીદળનો નાયક. ૫૩ પરશુરામ. (નાટક) ૫૪ સ્ત્રીહૃદય. ૫૫ અદૃશ્ય સત્તા. ૫૬ નં. ૩૭૪૫. ૫૭ આદર્શ. ૫૮ માછીમારનું ગીત. ૫૯ પહેલેથી છેલ્લે સુધી. ૬૦ સત્યનું દર્શન. ૬૧ ખૂની કોણ ? ૬૨ નેપાળની રાણી. ૬૩ સ્વાર્થણ. ૬૪ [અવશેષ] અકસ્માત. ૬૫ આપઘાત. ૬૬ દર્શનની ખાસ. ૬૭ છેલ્લું ચિત્ર. ૬૮ એની છબી. ૬૯ વૃદ્ધ માતાનાં નયન. ૭૦ રાધારાણી. ૭૧ સ્નેહલતાનું ઘર. ૭૨ જૂની પિછાન. ૭૩ ત્યાગની દિક્ષા. ૭૪ એક સાદી વાત. ૭૫ બલિદાન.

૭૬ આશાનું રૂદન. ૭૭ માતૃપ્રેમ. ૭૮ એકવીસમી સદીનું પ્રભાત.
 ૭૯ દોસ્તી. ૮૦ માર્ગદર્શન. ૮૧ સંસ્કારમૂર્તિ. ૮૨ ભરતી અને
 ગોપી. ૮૩ [પ્રદીપ] કીર્તિનો મુગટ. ૮૪ અનાથબંધુ. ૮૫ ગૃહલ્યાગ.
 ૮૬ જીવનકલા. ૮૭ અન્નહૃદયો મદદગાર. ૮૮ અનામી સૃષ્ટિ.
 ૮૯ વણકરની કન્યા. ૯૦ વેષધારી. ૯૧ નવાં ખડેર. ૯૨ સ્કૂલ
 માસ્તર. ૯૩ કેદારનાથ. ૯૪ ડોરો ભરવાડ. ૯૫ એક પ્રસંગચિત્ર.
 ૯૬ મુસાફર. ૯૭ સવાર અને સાંજ. ૯૮ એકલપગી. ૯૯ વરની
 પસંદગી. ૧૦૦ [તણુખા ; મંડળ ચોથું] . સોમી વાર્તા.
 ૧૦૧ આનંદરાત્રિ. ૧૦૨ સ્વપ્નભંગ. ૧૦૩ જીવનસંગીત.
 ૧૦૪ તેજોવધ. ૧૦૫ વિનિષાત. ૧૦૬ પાનવહુ. ૧૦૭ પારકાતેજ.
 ૧૦૮ ત્રિલોચન. ૧૦૯ લક્ષ્મજીવન. ૧૧૦ નરભુ. ૧૧૧ માયા.
 ૧૧૨ તોફાન. ૧૧૩ વીરાંગના. ૧૧૪ કબર પરનાં ફૂલ.
 ૧૧૫ ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ. ૧૧૬ ઠંડી ફરતા. ૧૧૭ ઘોળીયા.
 ૧૧૮ જ્યારે સામાન્યતા નાશ પામશે. ૧૧૯-૧૦-૨૧ ત્રણ રેખા-
 વિધાન-નોતી. હરકુવર. જગજીવન માસ્તર. ૧૨૨ બીખા.
 ૧૨૩ કવિતાનો પુનર્જન્મ. ૧૨૪ શાસ્ત્રીજી. ૧૨૫ [મલિકામાં આવેલી
 નવલિકાઓ] જનમકેદી. ૧૨૬ સ્ત્રીત્વ. ૧૨૭ રાખની મૂર્તિ.
 ૧૨૮ સ્વપ્નપ્રતિમા. ૧૨૯ ટોળાવાદ. ૧૩૦ કુલવખૂંચા. ૧૩૧ કિશોરી.
 ૧૩૨ વાઘોજી. ૧૩૩ જોગીરાજ. ૧૩૪ જીવનપથ. ૧૩૫ બિંદુ.
 ૧૩૬ [ત્રિભેટો] એક પ્રશ્ન. ૧૩૭ તેજ-છાયા. ૧૩૮ આકાશદાર.
 ૧૩૯ રાજભાગ. ૧૪૦ પૈસાદાર ગરીબ. ૧૪૧ ચિતારો. ૧૪૨ ગૃહલ્યાગ
 ૧૪૩ સૂતેલા પથ્થર. ૧૪૪ એક ભૂત. ૧૪૫ રજનીનાં આસુ.
 ૧૪૬ અભિનવ અભિસારિકા. ૧૪૭ દેવદાસી. ૧૪૮ રૂપરાણી.
 ૧૪૯ ત્રિભેટો. ૧૫૦ [આકાશદીપ] શાપિત રાજલક્ષ્મી.
 ૧૫૧ અન્નહૃદયો મનુષ્ય. ૧૫૨ ગુમ થયેલી તસ્વીર. ૧૫૩ ખરેલાં
 બે પાન. ૧૫૪ પુરુષ અને સ્ત્રી. ૧૫૫ વસ્ત્રલ્યાગ. ૧૫૬ કન્યા ઈદિરા.
 ૧૫૭ વજીભાઈ. ૧૫૮ તાતિયા બીલ ૧૫૯ ચમેલી. ૧૬૦ મસ્તાની
 [સંવાદ]. ૧૬૧ સારંગી છેડી. ૧૬૨-૧૬૩-૧૬૪ વાર્તા ચિનાની વાર્તા.

શિયુક્તા : મનની મોજ. ૧૬૫ જન્મપત્રિકા. ૧૬૬ ગુલાબવહુ. ૧૬૭ [પરિશેષ] તારાની છાયા. ૧૬૮ હોલિકાદર્શન. ૧૬૯ પાણીપત. ૧૭૦ નાની મળી. ૧૭૧ દક્ષ-યજ્ઞ ભંગ [સંવાદ]. ૧૭૨ ઘેર આવતાં. ૧૭૩ ચૂકતા પૈસા. ૧૭૪ નવો કવિ. ૧૭૫ ગુલાબનું ફૂલ. ૧૭૬ એક નૂતી પોથી. ૧૭૭ આત્મનો પ્રકાશ આજ. ૧૭૮ વિચિત્ર અકસ્માત. ૧૭૯ નત તપાસ. ૧૮૦ હિમકન્યકા. ૧૮૧ આરાધના. ૧૮૨ ગોકળનો 'ગોકૂલ.' ૧૮૩ ખાનદાની. ૧૮૪ હતા ત્યાંને ત્યાં. ૧૮૫ શ્રેષ્ઠ ત્યાગ. ૧૮૬ સર્વોત્તમ પળ. ૧૮૭ કાળ થોભે છે. ૧૮૮ અ-લગની. ૧૮૯ [અનામિકા] ત્રિપાદ. ૧૯૦ એક કામળ. ૧૯૧ કનકજતા. ૧૯૨ અંજની. ૧૯૪ અનામી ૧૯૫ ખડાદુરમાં ખડાદુર. ૧૯૬ એક વખત. ૧૯૭ શાંતિની શોધ. ૧૯૮. ૧૯૯. ૨૦૦ ત્રિરંગ. ૨૦૧ જડભરત. ૨૦૨ સ્વપ્નાનો વારસ. ૨૦૩ કેટલીક વિચિત્ર વ્યક્તિઓ. ૨૦૪ રાખ ને ખાખ. ૨૦૫ એક જ શબ્દ. ૨૦૬ અને મરતું હતું. ૨૦૭-૨૧૦ ખરેલા પાન. ૨૧૧ વિદ્યા પ્રીતિ ! ૨૧૨ પ્રભાત અને સંધ્યા ૨૧૩ એક દૃશ્ય [પ્રસંગચિત્ર] ૨૧૪ (વનછાયા) નામ વિલોપન. ૨૧૫ પંડિત પદ્મરાજ ૨૧૬ સ્વરજોગી ૨૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ કેટલીક લઘુ નવલિકાઓ : બે ચિત્રકાર. દસવંત. લીઝાનાડો ડા વિન્સીની કક્કા. કેશવમંદિર. ૨૨૧ ગોપાલ ૨૨૨ સમ્રાટ ૨૨૩ નાક નેક ને નોક ૨૨૪ જીવનધર્મ ૨૨૫ રૂપકીક્ષા ૨૨૬ એક વિચિત્ર અનુભવ ૨૨૭ નત નિરીક્ષણ ૨૨૮ ચિતારો ! ૨૨૯ પ્રાણુવલ્લભ ૨૩૦ જીવનનું એક પૃષ્ઠ ૨૩૧ કેવી વિચિત્ર વાત ! ૨૩૨ એક નાનકડી પ્રસંગિકા [સંવાદ] ૨૩૩ અપૂર્ણ કવિતા ૨૩૪ નીડી ૨૩૫ પ્રશ્નાર્થ ૨૩૬ ભાણી.

*આમાંની કેટલીક નવલિકાઓનાં હિંદી, ઉર્દૂ, મરાઠી અને અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થયેલ છે. *ગુજરાતી નવલિકાઓનો એક પ્રતિનિધિસંગ્રહ સિંધીમાં પ્રગટ થવાનો હતો. તેમાં ભાષાંતર કરવા માટે બે નવલિકાઓ લેવામાં આવી હતી બિંદુ અને વિનિપાત.

અલગ હમ સખસે રહેતોં હય,
મિસાલે તાર તંબૂરા,
જરા છેડે મિલતે હેં,
મિલા લો જસકા જ ચાહે.

ત્રિપાદ

જ્યારે વનોજને લાગ્યું કે હવે પોતે અચે તેમ નથી, ત્યારે એણે પોતાના શેઠને બોલાવવા માટે નાનકડા અમેસંગને મોકલ્યો, ને પોતે પળે પળે જગવાનનું સ્મરણ કરતો ત્યાં પડ્યો રહ્યો. એની નજર સમક્ષ એનો ચાલીસે વરસનો ઇતિહાસ આવી ગયો. પોતે આ ઘરમાં કામ કરતાં કરતાં, આંહીં ને આંહીં ચાલીસ વરસ ગાળી કાઢ્યાં હતાં, કાઠ દિવસ એક પાઈ વધારે માગ્યો ન હતો, શેઠ એની મેળે આપ્યો ન હતો, પણ વનોજને એક સંતોષ હતો કે, એનું કામ કાઠ દિવસ અટક્યું નહોતું રહ્યું. વિવાહની વાત હોય કે વેવાઈવેલા આવ્યાની વાત હોય, કે વરાખરાની વાત હોય, કાણ જાણે શી રીતે શેઠ એ જાણી લેતા, ને પોતે માથે હાથ દઈને શું કરવું એ વિચારમાં બેઠો હોય, ત્યાં ખરાબર ટાંકણે, પોતાની નાનકડી-શેઠના કમ્પાઉન્ડમાં જ આવેલી-ઝોરડી ઉપર, મુનીમ કે કારકુન, ‘લ્યો વનોજ ! આમાં સહી કરો તો,’ કરતો’કને એક હાથમાં નામાનું ચોપકું ને બીજા હાથમાં નોટનું થોકકું લઈને બેઠો હોય !

અને એમ એ નામે મંડાયલા રૂપિયા પણ કાણ જાણે કેમ, પાછા ત્યાં એની મેળે જમા થતા રહેતા !

વનોજીને જીવનમાં સંતોષમાં સંતોષ આ જ હતો. શેઠ નવી પરણે નહિ તો તો પોતે ઘરઆંગણે પણ એસે નહિ. પરંતુ શેઠની નવી વહુ આવ્યાં. હવે પોતાનું સ્વમાન રહેતું નથી, એમ માનીને પછી પોતે ઘરઆંગણે એસી ગયો હતો.

અત્યારે તો પોતાના જોડરા અભેસંગનો હાથ શેઠને સોંપવાની એક જ તમનાથી, હવે જીવનની થોડીક પળોને તે ખેંચી રહ્યો હતો.

એટલામાં શેઠ આવ્યા. વહી જતા જમાનાના એ છેલ્લા અવશેષ જેવા હતા. એમને એ ખચર હતી કે એમનો જમાનો હવે પસાર થઈ ગયો છે, છતાં પોતે પોતાની જૂની ઢબજબ જાળવીને, એ વહી જતા પાણી-માંથી જેટલું બચાવાય તેટલું બચાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. પે પગારમાં વધે નહિ, એ જૂના જમાનાનું લક્ષણ હતું. વરેખરે પોતે જ પોતાના નોકરની આખર જાળવે એ પણ એ જ જૂના જમાનાનું લક્ષણ હતું. શેઠ તદ્દન સાદા વેષમાં આવેલા. સાથે એમનો એકનો એક જોડરો પણ હતો. તે નવી ઢબજબનો જરાક શોખીન કિશોર હતો.

શેઠ આવીને વનોજીના માથા ઉપર હાથ મૂક્યો, 'વનોજી કેમ છે? કેમ મને સંભાર્યો?'

વનોજીએ જરાક આંખ ઉઘાડી બે હાથ જોડ્યા. બોલી શક્યો નહિ, એની આંખમાં ઝળઝળિયાં હતાં. એણે પોતાની સામે ઉભેલા અભેસંગ તરફ જોયું, ને એને આ બાજુ આવવાની ઈશારત કરી.

અભેસંગ પાસે આવ્યો. વનોજીએ એનો હાથ લઈને શેઠના હાથમાં મૂક્યો. ને બે પળ શેઠની સામે જોઈ રહ્યો.

શેઠ વાત સમજી ગયા.

‘રાખવાવાળો સૌને માથે બેઠો છે, વનોજી ! પણ જેવો આ, એવો અભેસંગ. મનમાં જરાય ઉચાટ રાખતા નહિ.’ શેઠ પોતાના છોકરાના માથા ઉપર હાથ મૂકીને વનોજીને ખાત્રી આપતાં કહ્યું.

વનોજીએ શેઠના કિશોર છોકરા સામે જોયું. એને વિશ્વાસ ન બેઠો-શેઠના વેણમાં એમ નહિ, પણ આ નવો આવનારો અભેસંગને જાળવે એમાં ! શેઠ એ કળી ગયા.

‘વનોજી ! હું છું ત્યાં સુધી અભેસંગ ભગવાનને ખોળે બેઠો છે. તમે હવે ભગવાનમાં મન બેડો.’

પણ વનોજીને કાંઈક કહેવું હોય તેમ લાગ્યું, એણે કહ્યું, ‘કાકી આવ્યાં નહિ નાં ?’

કાકી એટલે શેઠનાં નવાં વહુ. વનોજીને ખોડું લાગતું હતું કે શેઠ તો વેણ આપે છે, પણ પોતે શેઠની વહુને જાળવી શક્યો નથી, એટલે એ હવે અભેસંગને નહિ જાળવે તો ? અભેસંગની મા તો વહેલાં ઉપડી ગઈ હતી, અને પોતે પણ આજ જવા બેઠો હતો.

પણ એટલામાં શેઠનાં નવાં વહુ આવ્યાં. વનોજીએ એ હાથ જોડી રંગ લીધી : ‘કાકી ! બોલ્યું ચાલ્યું...’ માફ કરજો, એમ વનોજી બોલી શક્યો નહિ. એનો સાફ ગળગળો થઈ ગયો હતો.

શેઠાણીએ પણ પોતાનો જૂનો નોકર છે એમ માનીને એ વેણ આશ્વાસનનાં કલાં. પછી સૌ જવાની તૈયારી કરતાં હતાં, પણ હજી જાણે વનોજીને કાંઈક કહેવાનું હોય એમ શેઠને લાગ્યું. એણે બધાને જવાનું કહ્યું.

‘કાકી ગયાં?’ વનોજીએ પૂછ્યું.

‘હા, બહાર બેઠાં છે!’ શેઠે જવાબ વાળ્યો.

‘મારે તમને એક પેટછટી વાત કરવી છે, કાકા! તમે મને નાનાભાઈની પેઠે જાળવ્યો છે, પણ મારામાં એક કટેવ હતી. હું ન હોઉં ત્યારે બીજાં કોક તમને સંભળાવે, ને મારા અભેસંગને કુકું પડે, એના કરતાં હું જ મન માયલો મેલ આજ તમને અતાની દહિં. તમારું કાંઈ કહેતાં કાંઈ કાંઈ દી ખોવાણું છે?’

‘ના, વનોજી! તમે કાંઈ દી, એક રાત્રી પાઈ પણ આઘીપાછી કરી નથી!’

‘થયું ત્યારે. તમે મને જાણો તો છો. પણ મેં એક કામો નતનત કર્યો છે, વખતે કાકીને ખબર પડી હોય તો કાણુ જાણું!’

‘શેની વાત છે વનોજી?’

‘વાત બીજી કાંઈ નથી, પણ પંખીને ચણુ નાખવા સાદુ થઈને મેં એક શેર દાણો હંમેશાં તમારે ત્યાંથી ચોર્યો છે!’

‘ચોર્યો છે?’

‘ચોરીને જ તો. હંમેશાં એક શેર દાણો કાઢી લેતો ને સૌ આડઅવળા હોય ત્યારે પંખીને નાખી દેતો. આટલો એક મારો ગતો બન્યો છે!’

‘અરે! જીવ રે વનોજી! આ તે વળી ગતો કહેવાતો હશે? અને ઘરની સળીએ સળીનું ખ્યાન રાખનારો હું, તમે કેમ જાણ્યું આ વાતની મને ખબર નોતી? મને ખબર હતી વનોજી! તમારે એક શેર દાણો પારવાંની ચણુ માટે હંમેશા લેવો પડે છે એની મને ખબર હતી.

તમારી કાકીને પણ મેં કહ્યું તું કે વનોજી લાખનો હાર પડ્યો હશે તો નહિ લ્યે, પણ ચણ તો લેશે જ. એને લેવા દેજો, બોલતાં નહિ !

વનોજી તો સાંભળીને આભો જ થઈ ગયો. પણ એના મન ઉપરથી જાણે એક મોટો પહાડ જેવો ભાર ઊપડી ગયો હોય તેમ, એ ધીમે ધીમે આંખો મીંચી ગયો. તેણે બે હાથ જોડ્યા. એના અભેસંગને આ શેઠ પાળશે જ એમ એને ખાત્રી થઈ ગઈ હોય તેમ એ શાંત પડ્યો રહ્યો.

‘વનોજી...એ તો, મફતના કાચવાતાંતા, મેં તમને કહ્યું તું નાં, એની ચણ વિષે...’

શેઠાણીને એમ વાત કહેવા જતા હોય તેમ, શેઠ ધીમે પગલે પછી બહાર નીકળી ગયા.

વનોજી ગયા. અને એ શેઠ પણ સમો આવતાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં નવી દુનિયા આવી ગઈ.

[૨]

‘અભેસંગ અહીં કાલ તો પડીતી. ત્યાર પછી કોઈ આવ્યું નથી. તમે જો જો તો ખરા, વખતે ભૂલમાં આવી હોય તો ?’

‘નહિ જી ! કાલે હું તો આવ્યો જ નથી !’ એ જ મકાનમાં પેલો ગઈ કાલનો કિશોર આજે નવો શેઠ થયો હતો. અને વનોજીનો અભેસંગ એનો કામકાજ કરવાવાળો હતો. ‘કાકા’ને એવી જુનવાણી ભાષા, શેઠ નોકર વચ્ચે અદસ્ય થઈ હતી. તેને બહાર ત્યાં વધારે સફાઈ, વધારે ચાલાકી, વધારે ઝડપ આવ્યાં હતાં.

એક સોનાની કાંઠા ઘડિયાળ ઉપડી ગઈ હતી. પણ કાણે ઉપાડી તેનો કાંઈ પત્તો ન હતો. અભેસંગ ચોરડામાં મુખ્ય કામકાજ કરનારો હતો. પણ બીજા સૌ આવતા જતા રહેતા, એટલે કાંઈ પત્તો લાગે તેમ ન હતો.

‘આપણે એમ કરો, તમામનાં ઘર તપાસરાવો !’

‘હા હા !’ અભેસંગે કહ્યું, ‘એમ કરીએ !’ અને પછી ઉમેર્યું : ‘સાથે સાથે જાહેરખબર પણ આપી દેજીએ !’

‘અરે ! એમ તે જાહેર ખબર આપ્યે કાંઈ પત્તા લાગતા હશે ?’

‘ના હા, હું ઘડિયાળ માટે જાહેરખબરની વાત નથી કરતો, નહિ હા, એને માટે નહિ. પણ પછી આપણે બીજા નોકરો જોઈશે એ જાહેરખબરની વાત કરું છું !’

‘કેમ ?’

‘આ તમામ નીકળી જશે !’

‘પણ આ તો ચોરી — ને પાછી શિરજોરી !’

પણ નવા શેઠ દિસાળ કરી રહ્યા હતા. ઘડિયાળ બહુ બહુ તો ત્રણસો ચારસોનું. પણ નવા નોકરો રાખતાં, એક મહિનામાં જ એટલો વધારો થઈ જશે. એટલે એ ધીમે ધીમે શાંત થતા ગયા : ‘તમારે ધ્યાન રાખવું જોઈએ અભેસંગ ! જૂના તો તમે જ નાં ?’

‘હા હા, હા હા ! હું તો તમામે તમામ ચીજ જો જ્યાં તે ત્યાં જ રાખું છું !’

વાત સાચી હતી. અભેસંગનું કામજો જ્યાં તે ત્યાં જ. એમાં ફેર નહિ.

શેઠની મોટર રાહ જોતી હતી. એટલે એ વાતને

દાટી દઈને બહાર જવા ઊપડ્યા. જતાં જતાં એને અભે-
સંગની આંખમાં ઠંડી મશ્કરી ને ઉપહાસ બન્ને બેઠાં હોય
તેવું લાગ્યું : ‘મારું બેટું ! આનો બાપ !’ શેઠ જતાં જતાં
વિચાર કરી રહ્યા હતા : ‘ક્યાં આનો બાપ ને ક્યાં આ ?’

અને અભેસંગ તમામે તમામ વસ્તુને વ્યવસ્થાપૂર્વક
ટેબલ ઉપર ગોઠવતાં મનમાં ઘોડા ઘડતો હતો : ‘મારા
બેટા ! મોઢે કાંઈ મીઠા છે ! પણ કાંઈ દી ખબર કાઢી કે અહ્યા
લાઈ ! તમે ખરેખરના આ મુશ્કેલ સમામાં કેમ કરીને ચલાવે
છો ? ને આનો જ બાપ ! લાખ રૂપિયે એનું મૂલ થાય ?
આ ઉપાડ્યું છે ઠોઠિયું, તે કાંક સમો સચવાઈ જશે નાખી
દેતાં બસો આવી જશે. ફક્ત પકડાવું નથી. અંગરેજો
આપેલા આ આંધળા રાજવહેવારમાં હજી કાયદો તો એ તો
એ છે. જેટલા પકડાય તેટલા જ ચોર ગણાય. એવું સાવ
આંધળું ધમ છે. ને એ અધાય, એ પણ સૌ ક્યાં ચોર નથી ?’

[૩]

એ જ મકાનમાં સમય જતાં પાછી એક ત્રીજી
શરૂઆત થઈ. આ વખતે પેલા કિશોર શેઠનો છોકરો ત્યાં
શેઠ હતો. ને અભેસંગનો દીકરો તેજુભા ત્યાં નોકર હતો.
વરસની છેલ્લી તારીખ હતી. તેજુભાએ એક કાગ-
ળિયા સાથે પ્રવેશ કર્યો.

‘સાહેબ ! આમાં બે ખાનાં સહી વિનાનાં રહી ગયાં છે.’

‘ક્યાં છે ? શેનાં છે ?’

‘આ રહ્યાં. એક ખાનામાં માંદગીના પગારની સહી
રહી છે. બીજા ખાનામાં ત્રણ વરસની નોકરીને અંતે,

ખતવધારે, ‘ પ્રોવિડન્ટ ફંડ ’ વીમાની રકમ ને એવી બધી વાત છે. એ બંનેમાં આપની સહી જોઈએ. ’

શેઠે તરત સહી કરી આપી. તેજુભા પાછો ફરતો હતો ત્યાં એને બોલાવ્યો ! ‘ પછી કાંઈ પત્તો લાગ્યો ? કાણે સાંકળી ઉપાડી’તી ? ’

‘ એ તો પેલો નવો માણસ છે એણે. એની બૂલ થઈ ગઈ હતી. એને શિક્ષણસંસ્કાર ખાતાના વડાને સોંપી દીધો છે ! ’

તેજુભા સડેજ માથું નમાવીને ચાલ્યો જતો હતો, ત્યાં શેઠે કહ્યું : ‘ આજે તમારે સાત પછી આંહી આવવું પડે તેમ છે, તેજુભા ! ’

‘ પણ મને કાંઈએ કહ્યું નથી, સાડાસાતે મારે કામ છે ! ’

‘ પણ આંહી કામ છે તેનું શું ? ’

તેજુભાએ નોકરોના ‘ ટાઈમ ટેમ્પલ ’ તરફ આંગળી ચીંધી, સડેજ માથું નમાવી રજા લીધી !

‘ સાચું ! ’ શેઠ મનમાં બોલી રહ્યા હતા : ‘ એની વાત સાચી છે. હવે તો આપણે વ્યવસ્થિત હોઈએ તો જ વ્યવસ્થા સચવાય તેનું થઈ ગયું છે. પેલું જીવન-ચલતી હે, હોતી હે-એ તો જાણે એક સ્વપ્ન જ થઈ ગયું ! ’

એક કાગળ

‘હું’ તમને આ લખું છું, કારણ કે તમારા સિવાયકોને લખવું એ મને ખબર પડતી નથી. જ્યારે મારા પિતા મૃત્યુશય્યા ઉપર પડ્યા, ત્યારે તમે ત્યાં હાજર હતા. તમે એક વખત અમારા પ્રેમધર્મને દિવ્ય ગણ્યો હતો. એ પ્રેમધર્મની કેટલીક ખંડિત અને વેરણકેરણ પંક્તિઓનું હું આજે તમને સ્મરણ કરાવવા માગું છું. પણ આ કાંઈ ફરિયાદ નથી. કહેવાતું સમાજવ્યવસ્થા વ્યક્તિને છિન્નભિન્ન કરી મૂકે છે, એ હકીકત છતાં, એની સામે પણ, દાવ માગવાનો આમાં ધરાદો નથી. આમાં તો એક જ વસ્તુ હું સૂચવવા માગું છું. જે માણસ પોતે પોતાનો દ્રોહ કરે છે, એટલે કે, જીવનદ્રોહ કરે છે, એની સામે જાણે, સૌ કાંઈ દ્રોહ કરે છે. એ દષ્ટિએ જોતાં એવું નથી લાગતું કે આપણને જીવતાં નથી આવડતું, માટે જ જીવન કંગાળ છે ! જીવનની ખરી જરૂરિયાતો કેટલી ઝોઘી છે ? અને જીવનનો આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનાં કેટલાં કેટલાં સાધન આપણા પોતાના જ જીવનમાં ભર્યાં છે ! એક ખંડિત ચર્ચાગયેલા જીવનની આ ખંડેર કથા તમને કદાચ આનંદ નહિ આપે,

ન જ આપી શકે, પરંતુ આ અકાટ પૃથ્વીના કોઈક ખૂણામાં, કોઈક જગ્યાએ, કોઈકની કથની મારા જેવી હશે, એને આમાંથી કોઈક મળી રહેશે, એમ ધારીને હું લખું છું !

પણ આ તો વરસો પહેલાંની વાત છે, ને હું તમને લખ્યે તો જાઉં છું, પણ તમને મારી ઓળખાણ તો આપી દઉં ! મારું નામ આનંદી. યાદ છે ? તમે મારા પડોશી હતા.

હું નામે જેમ આનંદી હતી, તેમ સ્વભાવમાં પણ આનંદી હતી. તમે તો મને આનંદીને બદલે સારંગી જ કહેતા. જ્યારે જુઓ ત્યારે મારા કંઠમાંથી કોઈ મિઠી સ્ત્રીજ નીકળીને પવનની સાથે રમતી જ હોય ! સ્વર એવો મીઠો લાગતો કે તમારી જેમ ઘણા મને સ્ત્રી ગણવાને બદલે સારંગી ગણતા ! અને છેવટે તો માણસ પણ ઈશ્વરે મૂકેલા સ્વરવાણી સારંગી સિવાય બીજું છે શું ?

આપણી પાડોશમાં પેલો માળાપ વિનાનો એકલો સુંદર જુવાન રહેતો હતો, જેને તમે તો એ વખતે પણ લાલાજી ગણતા, પણ હું તો એને દેવકદંપનાનું કુસુમ કહેતી. એનું ખરું નામ તમને યાદ છે ? દેવવ્રત. મારી અને એની વચ્ચે, એક પ્રકારની, નામ ન આપી શકાય તેવી જીવનરસાયન સરિતા વહેતી હતી ! તમે તો એ વખતે પણ એને ‘Good for nothing’ કહેતા. પણ તમને મારે કહેવું જોઈએ કે, તમને નકામા જેવા જણાતા જુવાનમાં હું તો પ્રેમની ટોચ એ વખતે નિહાળી રહી હતી. એનામાં જે મીઠાશ ભરી હતી, વાણીની, રીતભાતની, સામાન્ય વિવેકની, એ અદ્ભુત હતી.

એકલો હતો. અપ્તરંગી હતો. જરાક વિચિત્ર હતો. પણ વિચિત્રતાએ અમને સ્ત્રીઓને કેટલી પ્રિય છે, તમને શું કહું? — એટલે વધારે પ્રિય લાગતો. નસીબે માઆપ વિનાનો સંસારમાં રમતો મૂકી દીધો હતો. અને એ જ નસીબે જરાક બે પાંદડે કહેવાય એવી સ્થિતિમાં મૂક્યો હતો. અમારે ત્યાં એ આવતો જતો, મારી મા હતી ત્યાં સુધી તો એનું નિયમિત આવવું જવું લોકજીભમાં રમતું થયેલું નહિ. પણ એના મૃત્યુ પછી, એ નિયમિત અવરજવરને કેટલાક અર્થ આપવા માંડ્યા.

મારા પિતાએ એ સાંભળ્યું. તમને તો ખબર છે એમનો સ્વભાવ કેટલો મુલાયમ હતો! એમણે મૃત્યુ પહેલાં જ, મારો હાથ એને સોંપી દીધો, અને કહ્યું કે 'દેવવ્રત! પ્રતિસાલ્ધને આ જીવનવ્રતની પવિત્રતા જાળવી શકો તેમ હો, તો જ આમાં પડજો. આ પ્રેમની સુખદ ભ્રમણાએ લગભગ તમામે તમામ માણસનાં જીવનને ખંડેર કરી મૂક્યાં છે!' પણ દેવવ્રતે તો એમને ખાત્રી આપી અને એમનો જીવ સંતોષથી ગયો!

પણ કોઈ માણસ જીવનના પ્રભાતકાળે આ સ્વપ્ન-ભૂમિનો તાગ મેળવી શક્યો છે?

દેવવ્રત સાથે હું જોડાઈ, ત્યારે કેટલા કેટલા ઉઘા-નોનો પરિમલ અમારા જીવનને સુગંધમય કરી દેતો હતો! જીવનની સ્વપ્નભૂમિકા કેટલી સુંદર છે અને કેટલી છેતરામણી પણ છે! દેવવ્રત સાથે મારો જીવનવ્યવહાર ચાલવા માંડ્યો!

પણ જ્યારે એ ચાલવા માંડ્યો ત્યારે ખબર પડી

કે એની વિચિત્રતાઓ પહેલાં જેમ પ્રિય લાગતી, તેમ હવે પ્રિય લાગતી નથી. એ જ વિચિત્રતાઓ અનેક કંઠથી વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓ પણ સરજે છે !

અને ત્યારે જ દેવવ્રતને પણ ખબર પડી કે મારા કંઠમાં જે મધુર સ્વર રમતા, એમાં શબ્દ પણ હતા ! એ કેવળ સ્વર, સ્વર ને કિત્તરકંઠી સ્વર જ ન હતા !

જીવનને, પ્રેમની કલાના કેટલું રમ્યરૂપ આપે છે ? અને એને જ, આ વ્યવહાર, કેટલું છિન્નભિન્ન કરી મૂકે છે ! વર્ષો થયાં, લાખો અને કરોડો વ્યક્તિઓના જીવનને સ્પર્શ કરનારા આ સ્ત્રીપુરુષ સંબંધ વ્યવહારને હજી આપણે કોઈ રીતે સમજી શક્યા નથી કે સમજાવી શક્યા નથી, આ તે કાંઈ જેવી તેવી કરુણતા છે ? એમાં રહેલી ઇન્દ્રિયજન્ય આકર્ષકતાને આપણે નામ, રૂપ ને રંગ ગમે તે આપીએ, પણ શા માટે એ આકર્ષણ, પહેલાં દેવાધિ દેવના પારિણતની સુગંધ લઈને આવે છે, અને પછી એકધરેડી જીવનનો થાક સરળવે છે, એ હજી સુધી તો અગમ્ય કાયડા રૂપે જ રહેતો છે ! એટલું જ નહિ, સંસ્કૃતિ કહો, સંસ્કારસર્જન કહો, અભિનવ દુનિયા કહો, ભાવિ પ્રશ્ન કહો, ગમે તે નામે કહો, છતાં આવતી કાલનો વિકાસક્રમ જે વસ્તુનો પ્રથમ ઉકેલ માગે છે, સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમસંબંધના, એ વસ્તુ વિષે કાં તો કોઈને કાંઈ કહેવાપણું નથી, કાં કહેવાતું સૂજતું નથી, કાં એનો અભ્યાસ જે ભૂમિકા માગે છે, એ મનોભૂમિ એટલી અટપટી વસ્તુ બની છે કે એનો કોઈ ઉકેલ મળતો નથી. એ ગમે તેમ હો, પણ જે વસ્તુ વારંવાર કોઈ ને કોઈ રૂપમાં જીવનમાં

પ્રવેશે છે, એ મારા જીવનવ્યવહારમાં પણ છેવટે આવી !

અમારા જીવનવ્યવહારમાં એક નવું પંખી પોતાનું નવું ગીત લઈને આવ્યું !

આ પંખીને પણ દેવવ્રતની વિચિત્રતાઓ જ ગમી ગઈ. અને દેવવ્રતને પણ એનામાં નવું સ્વર્ગ દેખાવા માંડ્યું !

કેટલાક કહે છે કે આ મોહ કહેવાય. હું કહું છું કે એ મોહ હોય કે આકર્ષણ હોય કે જીવનનો એવો જ કોઈ સંકેત હોય કે ગમે તે હોય, પણ વારંવાર એ આવે છે એ હકીકતનો ઈન્કાર કરનાર કોઈ વિરલ પુરુષ નીકળે તો લહે !

સામાન્ય જીવનવ્યવહારમાં તો આના અનેક રસ્તા કાઢવા માટેના પ્રયત્ન થઈ રહ્યા છે. અને સાધારણ જીવનવ્યવહાર પૂરતા વધારે ને વધારે માર્ગ ખુલ્લા મુકાશે પણ ખરા, પરંતુ અનુપમ એવી યુવાવસ્થાને જીવનખંડેર બનાવ્યા પછી, એમાંથી ફરીને રમ્ય સુરાવલિઓ પ્રગટશે ખરી ? જીવનને થોડું ઘણું ક્ષમ્ય અને વ્યવહારુ દાંબરો ઉપયોગી પણ બનાવી શકાશે, છતાં મને તો જે લાગે છે તે આ, કે જીવનવસંતની જે રમ્ય વાટિકા એક વખત વેડફાઈ ગઈ, એ વાટિકા, સ્ત્રી પૂરતી તો ચોક્કસ જ, અને પુરુષ પૂરતી પણ ઝીણી દૃષ્ટિએ જુઓ તો ચોક્કસ, પોતાનો અનુપમ માલતીમંડપ, ફરીને બતાવી શકશે ખરી ?

તમને શું લાગે છે ? આજના જીવનધર્ષણો સામાન્ય જીવનવ્યવહારમાં, અસલ જીવનની કોઈપણ કદપના અવ્યવહારુ લાગે એ સમજી શકાય તેવું છે. પણ જે

પ્રેમપદાર્થ વિષે આપણે આટલી આટલી વાતો કરીએ છીએ, એ પ્રેમપદાર્થને આપણે વ્યવહારમાં કોઈ રીતે સ્થાપી શકતા નથી, એ આપણા મહાન પરાજય માટે તો શું કહેવું ને શું ન કહેવું? કદાચ આપણા જીવનની તમામે તમામ કરુણતા આપણા આ પરાજયને આભારી નથી?

એ ગમે તેમ હો. જે નવું પંખી દેવવ્રતના જીવનમાં આવ્યું, એણે ઘડીભર એના સંસારને મધુરતાથી ભરી દીધો. એક પ્રકારની જાણ કે ઐન્દ્રજલિક ભ્રમણા હોય તેમ એમને પોતાના સંસારમાં આનંદ આનંદ લાગવા માંડ્યો!

મેં ખસીને માર્ગ કરી દીધો. મને પશ્ચાત્તાપ એક જ થયો. મારા કંઠમાં જે સરજ મોહિની હતી, અરે! એ મોહિની ઉપરજ, મુગ્ધ થઈને જે એને આધારે હું જીવનમાં રહી હોત! કાને ખબર છે મારી એ જાતકવિતાએ મને કેટલો સ્વર્ગીય આનંદ આપ્યો હોત, કે વખત છે ને જીવનમાં રહેલા કોઈ અત્યંત ગંડાણનો પરિચય આપ્યો હોત! પણ એક રીતે મને પ્રાપ્ત થયેલી એ નાની સરખી જીવનભેટને મેં ક્ષુદ્રક ગણી કાઢી અને તમામ જે માર્ગે જતા હતા એ પ્રચલિત માર્ગે પ્રયાણ કર્યું. જીવનપ્રોહના એટલા એક નાનકડા બીજે, મારું જીવન છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું. એ તો ઠીક, પણ જીવનની આવી આ વિચિત્રતાને ઉપહાસજનક અંત તો આ હતો કે એક મધરાતે જ્યારે હું, મારા કાંઈક એકાંત કહી શકાય તેવા નોકરિયાત જીવનનું પાસું, મારી મેજે જેવું તેવું વ્યવસ્થિત ગોઠવી રહી હતી ત્યારે, કોઈએ નહિ ને દેવવ્રતના એ નવા પંખીએ

મારે ખારણે ટકારા દીધા ! એણે પાછી મને જ પોતાની
જીવનકથની કહી, અને મારે પોતાનો જ આધાર લીધો !

છેવટે તો અમે બન્ને એક જ જણાને હાથે અન્યાય
પામ્યાં હતાં એટલે એક થઈ રહ્યાં. એમાં કાંઈ નવાઈ
જેવું નથી.

અમે બન્ને ધીમેધીમે એકધારા ધરેડપંથને ટેવાતાં
જતાં હતાં. એક બીજાના આધારે એક બીજાની હુંફ
મેળવીને હવે તો જીવન જીવી કાઢવું એવા નિર્ણય ઉપર
આવ્યાં હતાં, ત્યારે વળી એમાં પાછી કાંકરી પડી.

અને આ વખતે દેવવ્રત પોતે અમારે આધાર લેવા
આવ્યો હતો !

અને આને તે જીવનની વિચિત્રતા કહેવી, એનો ઉપ-
હાસ કહેવો, એની ઠાંડી મસ્કરી ગણવી, એનો અણુવિકાસ
માનવો કે શું કહેવું ને શું ન કહેવું એ કાંઈ સમજ પડતી
નથી ! આવો આ ઇન્દ્રિયજન્ય આકર્ષણનો ભયંકર પ્રકાપ
કેં નહિ તો યુગોથી ચાલ્યો આવે છે. આનો કોઈ ઉકેલ જ
નહિ હોય ? કે પછી હાલની વસ્તુસ્થિતિનો સ્વીકાર એ જ
એનો નૈસર્ગિક ઉકેલ હશે ? કે શું હશે ?

એ પ્રશ્નોનો કાંઈ જ પ્રત્યુત્તર કોઈ આપી શકે તેવું
લાગતું નથી. પણ દેવવ્રત હવે જ્યારે અમારે ત્યાં પોતે
સામેથી ચાલીને આવ્યો ત્યારે અમારી સ્થિતિ કફોડી
થઈ પડી !

અમે પાછા સંપીને રહેવાનું તો લાગ્યાં, પણ હવે
અમે જોયું કે અમે જે ગુમાવ્યું હતું તે તો ગુમાવ્યું જ
હતું. એટલું જ નહિ, જીવનના એ પ્રભાતી સ્વપ્નની તોલે

આવે એવું, કાંઈજ પછીથી માણસને, જીવનમાંથી મળી શકે તેમ નથી, એ ખ્યાલ પણ હવે મોડે મોડે આવ્યો.

હવે દેવવ્રત ને અમે સંપીને રહીએ છીએ. એક બીજા તરફ માયા મમતા પણ રાખીએ છીએ. પણ છતાં અમને લાગે છે કે અમે જીવનમાં કાંઈક એવું ગુમાવ્યું છે, કે જે હવે આ જીવનનાં તો કાંઈ દિવસ જોવા જ નહિ મળે. જીવનનું આવું સ્વપ્ન ગુમાવવા માટે કોને દોષ દેવો ?

દેવવ્રત, જ્યાંથી ભાગીને અમારે ત્યાં પાછો આવ્યો, ત્યાં પણ એ જ હતું !

હવે તો હું જ્યારે જ્યારે લોકોને મોટી મોટી તૈયારી કરીને માંગલિક વિધિઓમાં પડેલા જોડે છું ત્યારે ત્યારે મને એક જ વાત હંમેશાં ચડી આવે છે ! આ લોકો શા માટે પોતાનાં સ્વપ્નનાં વેડફી નાખતા હશે ? સ્વપ્નને છિન્નભિન્ન થઈને, જીવનખડેરમાં પરિણમતા જોવાં, જોના કરતાં, એ સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નમાં, પોતાની જાતને ખોઈ નાખવી એ વધારે સારું નથી ?

કનકલતા

‘આવ બેટા, આવ. દીકરી, આંહી આવ — જો આંહી મારી પાસે !’

જ્યાં સ્ત્રી કે પુરુષ સૌને હેલું આશ્વાસન મળવાની આશા રહે છે, તે માતાના ખભા પર માથું ઢાળીને કનકલતા છાતું રાઈ પડી. બહાર ઉભેલો ટપાવાળો પણ આ દૃશ્ય જોઈને ધડીભર પૈસા માગવાનું ભૂલી, પોતાની જ વિધવા દીકરીના વિચારમાં પડ્યો હોય તેમ ચિત્રવત ઊભો રહ્યો. અને પછી સ્વપ્નમાંથી જાગતો હોય તેમ બોલ્યો: ‘બેન ! પૈસા આપજો !’

‘હા,’ માએ જવાબ વાળ્યો: ‘એ આપું. કેટલા ?’

‘છ આના, મહેરબાન.’

• ટપાવાળાને પૈસા આપી મા પાછી દીકરી તરફ ફરી: ‘બેટા, તું આવી નાં ? બહુ સારું થયું લે. આપણે મા-દીકરી એકબીજાના આધારે દન કાપી નાખશું. પછી બોલ્યા કાંઈ પ્રસાદભાઈ ?’

પ્રસાદભાઈ કનકલતાના જોડ હતા. વૈધવ્યનું આકરું

એક વર્ષ સાસરે પસાર કરી, વિધવા થયા પછી, પહેલી જ વખત કનકલતા મા પાસે આવી રહી હતી. પ્રસાદ-ભાઈએ તે પહેલાં કહેવરાવ્યું હતું કે અમને પણ આખર વહાલી છે ને કનકલતા હવે આંહી જ રહેશે. પણ પ્રસાદ-ભાઈનાં વહુ સમજતાં હતાં કે એવો નતનતનો જીવાની વેળ ધરઆંગણેથી જાય એમાં જ ધરની આખર છે. એટલે કનકલતા, જ્યાં બાળપણમાં રમી હતી, તે આંગણુ-માં ફરી આવી પહોંચી. કાંઈ છોકરું થયું ન હતું, કે બીજા કાંઈની સંભાળ લેવાપણું હતું નહિ, એટલે કેવળ જોડ-જોડાણીને આશ્રયે રહેવામાં કાંઈ ખાસ અર્થ પણ ન હતો. જોડાણીને બે ચાર છોકરાં હોત તો કદાચ વળી એનું મૂલ્ય થઈ શકત. પરંતુ એ પણ એકલી જ હતી. એટલે કનકલતા જાય તેમાં એ પણ ખુશી હતી. કનકલતા માતાને આશ્રયે આજે આવી પહોંચી.

દીકરીનું હૈયું શાંત થયા પછી તેણે ચારે તરફ નજર ફેરવી. એની એ નાનકડી, સ્વચ્છ, ભાગ્યે જ બે ખાટલા ઢળે તેવી ઓરડી હતી. ખૂણામાં ચૂલો હતો. માંડ ઉપર પોતે જ્યાં હતાં એ જ વાસણ હતાં. એક માત્ર ચીનાઈ માટીની ખરણી નવી હતી.

‘મા ! આ લીધી ?’

‘હા, અથાણું ભરવામાં કામ આવે. વેલું મોડું થાય તો શેટલો ને અથાણું — દી આખો નીકળી જાય.’

પોતે આંહી હતી ત્યારે મા, છેક સ્ટેશન પાસે આવેલી, લગભગ સાડાત્રણ ચાર માઈલ દૂર ધર્મશાળામાં કામે જતી. વહેલી સવારે ઉપડતી — ને મોડી સાંજે પાછી

ફરતી. પણ એણે એના ગરીબ જીવનને ગમે તેમ વેડીને દીકરીને છ સાત ચોપડી લણ્યાવી હતી. કનકલતાને એ જીવન સાંભરતું હતું.

‘હજી પણ ત્યાં જ જાઓ છો, માડી ?’

‘હા. ખેટા. નવું નિહાળવાનું નહિ — ને જૂનું લોપવું નહિ.’

ગરીબ ઘરની ઘરવખરી લગભગ સઘળી એણે જોઈ હતી એટલી જ હતી. એનું એ ‘જૂનું’ પાણિયારું હતું ને નીચે ઘોળીધૂળના સાત આઠ પીંડા પડ્યા હતા. ડામચિયા પર જે ચાર છ ગોદડાં રહેતાં, ને તેના પર, જૂના સાડલા-માંથી કાઢેલ થીંગડાંનો જે ગોદડાં ઢાંકવા માટેનો ચંદરવો રહેતો તેનો તે ત્યાં હતો. કનકલતા જાડી, ને ચંદરવો ઢાંચો કરી નીચેનાં ગોદડાં જોવા લાગી.

‘એમાં કંઈ નવું નથી, માડી ! રૂપિયો તો ચટણીની જેમ ચાલ્યા જાય છે !’

મા કામે જતી, ત્યાં સવારથી સાંજ સુધી કામ કરે ત્યારે ખાવા જોગું માંડ લાવતી. બપોરે ત્યાં ધર્મશાળાની વીંશીમાં જમવા મળતું. સાંજે ઘેર આવીને રોટલો ટીપી લેતી.

‘એક મહિના ક્યું’, દીકરી, કીધું બપોરે પેટ ભરીને નિરાંતે જમીએ તો પછી સાંજે ખાવું મટયું, પણ પીટયું વધુ ખાવા જઈએ તો પેટ ભારે થઈ જાય, કામ ચાય નહિ, ને આળસ બહુ ચડે. ને તાવ જેવું થઈ જાય. પછી બહુ કીધું તે વળી ચારના સાડા ચાર કરી દીધા.’

કનકલતા ફરી માના ખભા પર માથું મૂકી રહી

પડી. મા પણ ગરીબ હતી. મહેનત કરીને રોટલો કાઢી લેતી. એણે પણ વરસોનાં વરસ છતે ધણીએ વૈધવ્ય ગાળ્યું હતું. પોતે પાંચ વર્ષની હતી ત્યારે પિતાનું મોં જોયું હતું. ત્યાર પછી તે ક્યાં ગયા — ક્યાં છે — શું કરે છે કાંઈ ખબર ન હતી. એની બાલપણની સ્મૃતિમાં માત્ર એક જાંખુ ચિત્ર પડી રહ્યું હતું. એક મોડી સાંજે થાક્યા પાક્યા તેના પિતા સુશીલ આવ્યા. માએ તીખાશથી ઠપકો આપ્યો: ‘ધરમાં કાંઈ લાવતા નથી, અલેલટપુની પેટે રખક્યા કરો છો, ને પાછા મોડા આવો છો, તે શરમ નથી આવતી ?’

સુશીલ વ્યસની ને જુગારી હતો. જુગારી હતો એટલે જોએ જન્મસિદ્ધ જુગારીઓ જે તેમના જેવી હોશિયારી તો તેનામાં ન હતી, પણ મને રળતાં આવડે છે એવું ખોટું અભિમાન તેનામાં હતું. તેને ખરી રીતે જુગાર પણ આવડતો ન હતો. એટલે ઘણું ખર્ચું હારતો. એમ ને એમ એણે થોડી ઘણી ધરવખરી વેચી ખાધી ને હવે કેવળ નિરુદ્ધમી રહી પત્નીના ઉઘમમાંથી પોતાનું ચલાવતો.

આ ઠપકાનાં વેણ પછી પિતા કાંઈ ન બોલ્યા. પછીની વાતમાં તો કનકલતાને એટલું યાદ હતું કે તે સવારે ઊડી ત્યારે મા હયાફાટ રડતી હતી, અને ખાલી ખાટલા પાસે બેસીને: ‘બિચારી ગભરૂ છોકરીનો શું વાંક ? એને આ શું સૂઝયું ?’ એમ કરતી હતી. ગઈ રાતનો તીખાશભર્યો ઠપકો સાંભળીને સુશીલ સૌને પડતાં મૂકી ચાલી નીકળ્યો હતો. માણસથી કાંઈ કામ થતું નથી, ત્યારે એ માને છે કે અન્યસ્તનું કામ સૌથી સહેલું છે. એના બેદરકાર

નિરુદ્ધમી જીવને કંઈકને એમાં મળ જોતા કર્યા છે. સુશીલ પણ સંન્યાસી થવા જીપડી ગયો. પછી એનું શું થયું, એનો આજ દિવસ સુધી પતો ન લાગ્યો.

માદીકરી ધીમે ધીમે એને બૂલી ગયાં.

[૨]

મા-દીકરી પોતાનો શાંત સંસાર ચલાવી રહ્યાં હતાં. મા સવારમાં વહેલી જડી બે રોટલા ટીપી નાખતી ને પછી પોતાને કામે ચાલી જતી. કનકલતા તે પછી ધરતું કામકાજ સંભાળી લેતી. બન્ને ગરીબ અને કાંઈ પણ જાતના આશ્રય વિનાનાં, કેવળ કામ કરીને રોટલો રળનારાં બની રહ્યાં હતાં.

મા જે ધર્મશાળામાં કામ કરતી, તે ધર્મશાળા ખરી રીતે ધર્મશાળા ન હતી પણ ઈગ્નરા ધર્મશાળા હતી એટલે એ ધર્મશાળા ઈગ્નરે દેવાતી. સ્ટેશનથી ગામ ત્રણ ચાર માઇલ દૂર હતું તેમ જ ખીજ પણ પાંચ સાત સારા ગામનું આ એક જ સ્ટેશન હતું, એટલે ધર્મશાળામાં બપોરાં ગાળવાવાળા, રાત ગાળવા વાળા, વળી એકાદ દિવસ કાઢવાવાળા એવાં થકિયાંનો ભરાવો રહેતો. એને અંગે એક વીશી પણ ચાલતી.

કનકલતાની મા ત્યાં રાંધવાનું-વાસણનું એવું કામ કરતી. હાથની ચોખ્ખી હતી ને જીભની મીડી હતી એટલે ઘણાં માણસો આ ધર્મશાળાનો લાભ લેવાનો નિશ્ચય કરીને જ નિરાંતે મુસાફરી કરતાં. ટંક બપોર દ્રેઈન ચૂકી જવાય તો પણ રાતનો આશ્રય સ્ટેશન

ખજ મળશે એ આધારે, ઘણી વખત બહુ વહેલા આવનારા પણ બહુ મોડા આવતા. આવી રીતે ગામડાં ન કહેવાય પણ કર્યા જેવાં ગણાય એવાં પાંચસાત ગામડાં વચ્ચે આ એક જ વીંશી ધર્મશાળા સ્ટેશન નજીક હોવાથી, કોઈ કોઈ વખત થડિયાંનો ભરાવો એટલો થઈ જતો કે ઘણાને નિરાશ થવું પડતું.

આ વસ્તુસ્થિતિના લાલ લઈને સરિયામ રસ્તા પર, પણ જે બાળુ મોટાં ગામડાંનો વધારે અવર જવર હતો તે દિશામાં, સ્ટેશનથી એકાદ માઈલ દૂર ને ફેરવાયે રસ્તે જવું પડે તેથી જૂની ધર્મશાળાથી ત્રણ સાડાત્રણ માઈલ દૂર, એક નવી ધર્મશાળા નીકળી. એ ઇજરા ધર્મશાળા ન બનતાં માલિકી ધર્મશાળા રહી. એટલે એ ધર્મશાળા કહેવાતી, સોને ઉતરવાની છૂટ રહેતી, પણ તેના માલિક તેમાંથી સારી કમાણી કરી શકે એવી જોગવાઈ હતી. તેણે પણ ધર્મશાળામાં વીંશી કાઢી ને તે ચલાવવા માટે કનકલતાને રાખી. એ જરા દૂર હતી, એટલે કોઈ કોઈ વખત કનકલતા ત્યાં રાત પણ રહી જતી.

આ પ્રમાણે મા જૂની ધર્મશાળામાં વાસણ માંજતી ને ક્યારેક મા'રાજને રાંધવામાં મદદ કરતી. નવી ધર્મશાળામાં કનકલતા જ રાંધતી ને વાસણ માંજવાવાળી બીજી કોઈ હતી. નવી ધર્મશાળાવાળો માણસ પરદેશી હોવાથી ને તેનું મકાન કામચલાઉ છાપરાં ઊભાં કરીને કરેલું હોવાથી, એનું આકર્ષણ ઓછું રહેતું. એ આકર્ષણ વધારવાનાં વ્યાપારી લોભથી પણ તેણે જીવાન કનકલતાને વધારે પગારની લાલચ આપીને બોલાવી હતી. અને મા-દીકરીએ

વિચાર કર્યો કે પાડે પાડા બલે લડે. આપણે એ તકનો લાભ લઈ બે પૈસા ભેગા કરીશું તો અવસરે ખપ લાગશે.

[૩]

નવી ધર્મશાળામાં પણ હવે માણસોની ઠંઠ જામતી. કનકલતાના મોં ઉપર જે સ્મિત ફરક્યા કરતું તે અજબ હતું. એની જીભની મીઠાશ — હસવાની રીત — વાતચીત કરવાની કુતેહ — સઘળાં માણસને આકર્ષવાની શક્તિ ધરાવતાં. એની જીવાની પણ બરાબર મધ્યઅવાહમાં હતી; પોતે દિલની ચોખ્ખી, હાથની સાફ, રૂપાળી, આકર્ષક, સ્વચ્છ, બે રોટલી જમનારને પાંચ રોટલી ખવરાવે એવી માયાળુ ને હસમુખી હતી. ધર્મશાળાનો માલિક એનાથી પોતાનો અભ્યુદય છે, એ સમજતો ને સાવચેતીપૂરતું ધ્યાન રાખી પોતે એના વિશ્વાસ પર વ્યવહાર ચલાવતો.

એક દિવસ એક જીવાન માણસ ત્યાં રાત રહેવા આવ્યો. તેનો ચહેરો અત્યંત આકર્ષક ને તેજસ્વી હતો. રીતભાત મોહક ને લલચાવનારી હતી. તે કોઈ મોટા પોલિસ અફસર હોય તેમ લાગતું હતું. તેની તહેનાતમાં એક બે માણસ પણ હાજર રહેતાં. તેણે ધર્મશાળાના માલિકને બોલાવ્યો.

‘આ વીશી તમે ચલાવો છો ?’

કોઈ પોલિસ ઓફિસર છે ને મક્તનો હેરાન કરશે એમ ધારીને માલિકે જવાબ વાળ્યો : ‘જી, હું ચલાવું છું. ને બાઈ રાંધે છે.’

સાડું. હું આંહી બે દિવસ થોભવા માયું છું. દરમ્યાન મને એક જુદી રૂમ આપો — ને મારે માટે ખાસ તીજી નહિ એવું શક બનાવરાવજો.’

‘હ આપ કહેશો તેમ —’

કનકલતા પરસાળમાં આવી બિભી હતી; ‘હ, આજે આપને રસોઈ મળે તેમાં જ ફેરફાર કરવાના હોય તે કહી દેજો. આપની ધારી વાનીઓ મળશે.’

પોલીસ અફસર જોઈ રહ્યો. કનકલતા પણ જરાક જોઈ, પછી નીચું જોઈ ગઈ. એને આ માણસ મોઢક રીતે આકર્ષક લાગતો હતો.

બીજો આખો દિવસ પેલો માણસ બહાર જવાનું છોડી પોતાની ઓરડીમાં જ રહ્યો હતો. સવારે નવ વાગે કનકલતા પોતે આ લઈને ગઈ, ત્યારે એણે જરાક એની સામે જોયું. કનકલતા પણ સામે જોઈ રહી. તરત બાનમાં આવી હોય તેમ તે ત્યાંથી ખસી જવા લાગી.

‘તમારી રસોઈ તો બાઈ! અદ્ભુત છે. આ થાનકમાં કેટલું થયા છો?’

કનકલતા બોલી નહિ, પણ કાંઈક જિંચી નજરે તેની સામે જોઈ લીધું. તે વખતે તો જુવાન મુસાફર પણ વધારે બોલ્યો નહિ. ધર્મશાળાના માલિકને જરા શંકા ગઈ — પણ તેણે સગ સગથી સંભાલિયે એ નીતિને લીધે મૌન રાખ્યું.

જુવાન મુસાફર પાસે પૈસાની છૂટ લાગી. તેણે પોતાની ઓરડી એક દિવસને માટે ઠીક ઠીક શણગારી દીધી.

આર વાગે કનકલતા ફરી આ દેવા ન આવી, પણ

તેણે કામવાળી બાઈને મોકલી.

મુસાફર કાંઈ બોલ્યો નહિ. પણ રાત્રે તેણે થાળી મંગાવી ત્યારે કામવાળી સાથે કહેવરાવ્યું: ‘તારી બાઈને કહેજે, જતાં પહેલાં જરા મળી જાય. કાલને માટે મારે કહેવાનું છે.’

કનકલતા આવી. તે બહાર બેસી રહી.

‘કેમ ત્યાં બેઠાં, બાઈ, અંદર આવોને. મારે તમને એક કામ આપવાનું છે!’

‘શું? બોલોને, હું સાંભળું છું!’

‘ત્યારે જુઓને, કાલે મારા બે ત્રણ મિત્રો આવવાના છે. એટલે સવારે સાડા નવે ચા સાથે કાંઈક નારતો મોકલાવજો.’

‘સારું’ કનકલતાએ ટૂંકા જવાબ વાળ્યો. એને ખબર હતી કે મુસાફરને એની સાથે માત્ર વાતો કરવી છે.

એક દિવસ રહેનાર મુસાફરે ધીમે ધીમે બે દિવસ કરી નાખ્યા.

બીજે દિવસે સાંજે કનક જવાની તયારી કરી રહી હતી ત્યાં પેલો મુસાફર દોડતો આવ્યો. ‘હું તમને એક ચીજ બતાવું!’

કનકે સ્મિત કર્યું: ‘શી છે, આંહીથી બતાવો!’

‘ના, એ તો તમે ત્યાં આવો તો બતાવું!’

કનકલતા ત્યાં ગઈ: ‘આ જોયું? આ અમારા નવા મહેમાન છે, એને પણ તમારે રાખવાં પડશે!’

એક નાની સરખી ખુલ્લી બેગમાં કેટલાંક મૂલ્યવાન વસ્તો હતાં.

કનકલતા શરમભરેલું સ્મિત કરીને ત્યાંથી ખસી ગઈ. પણ શરમથી દબાયેલા સ્મિતને લીધે એનો ચહેરો આકર્ષક બન્યો હતો.

‘આજ તમે જવાના નથી કાં?’

‘ના. આજે ઘણું માણુસો છે.

‘ક્યાં — ત્યારે આજે તો તમારે આંહી રહેવાનું...’

‘હવે એનું તમારે શું કામ છે?’

‘પણ મને લાગે છે, આ પાસેનો ખંડ તમે વાપરો છો કાં?’

કનકલતા બોલ્યા વિના, પણ બોલતી વાણી જોવી આંખ ફેરવતી ત્યાંથી ખસી ગઈ.

તે રાતે કનકલતા જાગી ત્યારે અતરસવાસથી મહેકતા ધીમા મંદ અવાજે મુસાફર એને કહી રહ્યો હતો, ‘અરે બાઈ, તમે પણ નાહક દુઃખ વેડો છો?’ અને કનકલતાનો કાંઈ જવાબ મળે તે પહેલાં તેણે એના અર્ધ ઉઘડેલા — અર્ધ મીચેલા નેન પર મીઠું ચુંબન લઈ લીધું હતું.

[૪]

બીજે દિવસે સવારમાં કનકલતા ઊડી ત્યારે તેને ખબર પડી કે જીવન મુસાફર તો રાતના જ પૈસાનો હિસાબ ચોખ્ખો કરી ચાલ્યો ગયો છે. તેને જરાક આશ્ચર્ય લાગ્યું. પણ તેના દિલમાં એની મોહક છબી તો સ્થિર થઈ હતી. એ એવી અવસ્થામાં હતી કે જે વખતે હરકોઈ આકર્ષક ચહેરા માટેની એની તૃષા નિયમિત કરવા એની પાસે કોઈ જાતનો આશ્રય ન હતો. એનો ધણી, ખરી રીતે, એના પોતાના બાપ કરતાં વધારે સારો ન હતો.

કેવળ લૌકિક વ્યવહારે એણે એને નભાવી લીધો હતો. એના જેઠ પ્રસાદે એકાદ બે વખત એને માપી હતી, પણ તેમાં એ શરમની મારી વિજયવંત નીવડી હતી. પણ ત્યાર પછીનું એનું આ સ્થળ વિષેનું નિત્યનું રહેઠાણ એને વધારે છૂટ લેતાં, ને પુરુષના આકર્ષણને સમજાવનારું બની શક્યું હતું. એને ખબર હતી કે એનું રિમત અજ્યેય છે. પેલા જીવાન મુસાફરના ગયા પછી એ ઘણો વખત સુધી વિચાર કરતી બેસી રહી: ‘એ કંમ લાગી ગયો? કાણુ હશે?’

એટલામાં ધર્મશાળાનો માલિક આવ્યો: ‘હ્યો, આ પેલો, સવારે વહેલો ચાલ્યો ગયો તેણે આપ્યા છે.’

પાંચ રૂપિયા માલિકે ધર્યાં.

કનકે તે લઈ લીધા.

‘તે એ ક્યાં ગયો?’

‘શી ખબર? આંહીનો જ લાગે છે. ઘણું કરીને થોડી વાર રહીને જવાનો હતો તેને બદલે બે દિવસ રોકાઈ ગયો.’

‘અજબ જોવો માણસ!’

‘હાથનો છુટો છે. દિલાવર લાગે છે.’

તે દિવસે કાંઈક વહેલાં મા-દીકરી બન્ને ધીમે ધીમે ઘેર જવા નીકળ્યાં હતાં.

દીકરીને માનો આધાર હતો, અને પોતે કરેલું પાપ અત્યારે એને આઘાત આપી રહ્યું હતું.

‘મા! આ નોકરી હવે બહુ આકરી લાગે છે.’ મા સમજી ગઈ હતી. એને પણ જીવાન દીકરી આમ રૂઝબે એ ઠીક લાગ્યું ન હતું. પણ કેવળ શિષ્ટાચારની ખાતર

પોતાનાથી બને તેટલી જાળવણી રાખી તે એને નભાવી રહી હતી.

‘મા ! મારે તને એક પૂછવું છે !’

‘શું બેટા !’

‘તું આજે વરસો થયાં એકાંત જીવન ગાળે છે. ક્યારેક એમ થતું નથી મા ! કોઈકે વાતો કરનાર મળે તો બે ઘડી મન ઠાલવીએ !’

‘થાય દીકરી ! પણ શું કરીએ ? મન તો હજાર ઘોડા ધડે, પણ કરવું શું; અને આપણી બેરાની જાત બેટા ! ક્યાંય આડો અવજો પગ પડી જાય તો મરદને શું; પણ આપણે — તો જેર ખાવાનો જ સમો આવે ! મેં જાળવી છે જુવાની — એક મારો ભગવાન જાણે છે !’

કનકલતાનું મોં પડી ગયું. એના મનમાં ધ્રારકો પડ્યો. અંધારું ન હોત તો તો એ માની સામે જોઈને જ રડી પડત !

[૫]

થોડો વખત ગયો ને મા-દીકરી બંનેની ચિંતાનો પાર ન હતો. એટલામાં ભગવાનનું મોકલ્યું હોય એવું પ્રસાદભાઈનું પતું આવ્યું. એની વહુને સુવાવડ આવે એમ હતી, ને ધરતું માણસ કોઈ હોય તો સારું, એમ કરીને એણે કનકલતાને તેડાવી હતી. પોતાના ઠીક સુખી કહેવાય એવા જીવનમાંથી કોઈ દિવસ એમણે નહિતર તો આ નિરાધાર અજાણ્યોને આશ્રય આવવાનો વિચાર કર્યો ન હતો. એક ઉપાધિ જાય છે કરીને માએ દીકરાને ઝટ ઝટ મોકલી દીધી. પણ પોતે પોતાની આખર કેમ

નળવલી — એ દીકરીએ પૂછ્યું નહિ, માએ સંભાર્યું નહિ, ને ગાળાએ એને મૂકીને પાછી વળતી વખતે મા, એક વડલા નીચે બેસીને ખૂબ રોધઃ તો કનકલતાની આંખ-માંથી આંધ્યાં જતાં છાનાં આંસુ ગાડીના મુસાફરોને માટે એક કાયકારૂપ થઈ પડ્યાં !

કનકલતા પહોંચી. પ્રસાદભાઈનાં વહુને જરૂર હતી એટલે એણે પણ એને સત્કારી.

પણ સમય સમયનું કામ કરતો રહ્યો ! અને થોડા વખતમાં પ્રસાદભાઈનાં વહુને શંકા પડી કે આ તો આપણે ઘર આંગણે જ થોર વાગ્યો છે ! પ્રસાદભાઈ પણ ચિંતામાં પડ્યા.

એક વખત એક કાગળ આવ્યો. પ્રસાદભાઈના અંતરમાં પ્રકાશ થયો હોય તેમ તે જરાક આનંદી દેખાયા. એમણે પોસ્ટકાર્ડ સાથે માણેક બેડી શીવતી હતી ત્યાં આવીને કહ્યું : ‘ એક કામ થઈ ગયું છે ! ’

‘ શું ? ’

‘ નાગરદાસ એક વખત આંહીં આવ્યા હતા — , યાદ છે ? ’

‘ પેલા પોલીસના જમાદાર હતા એ — ? ’

‘ જમાદાર હતા ત્યારે અત્યારે તો મોટા ઇન્સપેક્ટર છે. ’

‘ એનું શું છે ? ’

‘ કાલે એ આવવાના છે. આપણે ત્યાં. ’ પછી એમણે ધીમેથી ઉમેર્યું : ‘ આવોને ! ’

માણેક બેડીને પાસેના ખંડમાં ગઈ. કનકલતા સાંભળી રહી. પોતાની જ વાત હતી.

‘આ રાંડનીને કેમ ઠેકાણે પાડવી એ — નાગરદાસ બતાવશે !’

‘પણ આપણે એને રવાના જ કરી દો ને. આપણું થાવું હશે તે થાશે. અને ઈ શું — વઢેવ* આપણું કામ કરવાના હતા ?’

‘તું જો તો ખરી — આ નાગરદાસને તો આ રમત છે !’

બીજે દિવસે નાગરદાસ આવ્યા. પાટલા ઢાળ્યા. જમવા આવ્યા. અને નાગરદાસની દષ્ટિ કનકલતા ઉપર પડતાં જ એ ગભરાઈ ઊઠ્યા હોય તેમ લાગ્યું. એણે તરત એ દષ્ટિ વાળી લીધી. પણ કનકલતા એના તરફ જોઈ રહી હતી.

કનકલતાને એમ હતું કે જમ્યા પછી નાગરદાસને હું પાન આપવાને બહાને જરાક મળી લઈશ. જમ્યા પછી દીવાનખાનામાં એ ગયો — ને કનકલતાએ તરત એને પીછો પકડ્યો. પણ એટલામાં જ પ્રસાદ આવી જતાં એ પાનની તાસક મૂકીને નીકળી ગઈ !

નાગરદાસ ખેડા ન ખેડા — અને પ્રસાદભાઈએ કહ્યું : ‘મારે તમને એક વાત પૂછવી છે’

‘શું ?’

‘આ તમે હમણાં મઈ — જોઈ નાં — એ જાણે અમારા ભાઈની વહુ...’

‘હાં, હાં,’ નાગરદાસ ઊભા થઈને કોટ પહેરવા લાગ્યા. ‘મારે પાછું સાડાબારે મળવાનું છે — હા પણ તમે બોલોને...’

‘આ એની વાત છે!’

‘શું?’

પ્રસાદભાઈ ખોલતાં અચકાયા. પછી ધીમેથી એણે કહ્યું: ‘એનો પગ જરાક આડામાં પડી ગયો છે. જુવાન રહી. અમારા ભાઈ અચાનક ગયા...’

‘હાં હાં, તો તો... તો...’ નાગરદાસે ઝપાટા-બંધ કપડાં પહેરી લીધાં ‘એમ કરોને જત્રા — આપણે હિંદુ લોકને જત્રા...’

એક ક્ષણમાં તો નાગરદાસ બહાર નીકળી ગયા. એનો આ ઘરમાં કનકને દીકાનો ગભરાટ કાંઈક ઓછો થયો. તે પોતાની વળવાળી લાકડી ફેરવતા ઝપાટાબંધ જઈ રહ્યા હતા ત્યાં રસ્તાનો વળાંક વળતાં જ એણે કનકને પાણીનું બેકું લઈને આવતી દીડી. હવે પાછા ફરાય તેમ ન હતું. તે ઉતાવળે એક બાજુ તરીને ચાલ્યા જવાનું કરતા હતા, પણ બેકું માથે ને કનક એમને રોકીને જાણી.

‘તમારું નામ તો મળ્યું. પણ તમને સાંભરે છે — તમે મને મળ્યાંતા છી!’

‘અરે બાઈ! બાઈ... અત્યારે મારે કામ છે ને તું...’

‘તે દિવસે કામ તો’તું કાં?’

‘અરે જાને બાઈ! જાને...’ નાગરદાસે એક દસ રૂપિયાની નોટ એની સામે ફેંકી.

નોટને અંધરથી ઝીલી લઈને એના બે હાથે ચુરે-ચુરા કરી નાખતાં કનકસત્તા બોલી: ‘જા જા, સધના દીકરા! હું તો મારું ફાડી લેશ! પણ તું તો જા હવે.

ને આડો બિતરો તો આખર નહિ રહે હો !'

*

તે રાત્રે કનકલતા પથારીમાં પડી પડી છાની મૂંગી રડ્યા જ કરી ! રડ્યા જ કરી ! રડવાથી એનું મન હળવું પડ્યું. પણ પેલો ભયંકર પ્રશ્ન ત્યાં બોલો હતો. સૌ જાત્રા કરવા જાય છે એ એને ખબર હતી. એને એક ભયંકર અંધકારભરી ખીણ નજરે પડતી હતી.

ખીજે દિવસે સાંજે ચાર વાગ્યે પ્રસાદભાઈનાં વહુ કથા સાંભળવાં આદ્યાં. ત્યારે કનકલતા બધું ઢાંકીદુંખી સરખું કરી, કુંચી પાડોશણુને ત્યાં આપી ઉપડી ગઈ !

પ્રસાદભાઈનાં વહુ કથા સાંભળીને પાડોશણુ સાથે જ્ઞાનવાર્તા કરતાં આવ્યાં, ત્યારે ત્યાં એ હતી નહિ !

એમના મનમાં એક ધરપત હતી કે ગર્ભ તો લપ ગઈ. પણ રાંડ કાંઈક લઈ ગઈ હોય નહિ ! જ્યારે ખાત્રી થઈ કે કાંઈ ગયું નથી, ફક્ત કનકલતા જ ગઈ છે, ત્યારે બહુ મેવાડાની અંજેમાની ગરબી ગાતાં ફળીમાં બેઠાં !

અંધકારમાં જેમ પંખી વિલીન થઈ જાય, સાગરમાં જેમ ઠાંકરી જાય, તેમ કનકલતા વિલીન થઈ ગઈ ! કાણુ જાણુ ક્યાં !

[૬]

આ વાતને ટેલોક સમય આવ્યો ગયો. નાગરદાસ તો કમે કમે ધણે મોટે હોદ્દે ચડ્યા છે. પ્રસાદભાઈ સાથે એનો એ સંબંધ ટકી રહ્યો છે. પેલી વહેલ ક્યાં ગઈ એને કાંઈ સંભારતું નથી. ન સંભારવામાં રહેલી પરમ

શાંતિ એમને કાઠ'કાઠ' વર્ષત વ્રાહ્મણ્યનતિ સુલભ વેદાંત-
અર્ચામાં દોરે છે ! જીવનનાં છેલ્લાં વરસ સુધારી લેવાની
એમની મનોવૃત્તિ છે.

નાગરદાસ પોતાની ઓફિસમાં બેઠા હતા. સાથે
બીજા પશુ એમના જેવા જ મોટા અધિકારીજનો હતા.
આ સરકારી તંત્રમાં એક સુખ કે, તમે પડ્યા રહો, એટલે
એ પડ્યું રહેવું એ જ તમારી મહાન લાયકાતમાં ખપી
જાય ! નાગરદાસ પશુ પડ્યા રહ્યા હતા — અને એમ
રહેતાં રહેતાં તો હવે એ ધણે મોટે હોદ્દે આવી ગયા. નાના
નાના શરૂઆતના નોકરોની બરતીના ચૂંટણી અમલદારોમાં
એ નીમાઈ ગયા હતા. એની હા—ના ઉપર તો હજારો
જુવાનોની આંખ, આશા અને નિરાશાનાં સ્વપ્નાં સેવતી !

આજે એ પ્રમાણે બીજા બે મોટા અમલદારો સાથે
ઓફિસમાં બેઠા હતા. ઉમેદવારોની વજુજર ચાલી આવતી
હતી. કેટલાકે માની નાકની વાળી ધરણે મૂકીને 'સોલાહેટ'
ખરીદી ને પાટલુન શિવડાવ્યાં હતાં ! તો બીજાએ ખાસ
'ઇન્ટરવ્યુ' માટે જ રૂમાલમાં અત્તર મહેકાવ્યું હતું.

જુવાન માણસોની વિચિત્રતાઓ ઉપર, અને વળી
વધતા જતા નીચા ધોરણ ઉપર, એક એક ચલતી ટીકા
કરતા તેઓ ત્યાં બેઠા હતા. એટલામાં એક સુંદર તેજસ્વી
તરુણ જુવાને પ્રવેશ કર્યો. એનું શરીર મજબૂત હતું.
આંખ મોટી, સ્વચ્છ સ્પષ્ટ વક્તૃત્વથી જાણે સ્વભાવબીની
એવી હતી. એણે આવતાં પેંત ત્રણે બજાનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

'તમારું નામ — આ તમે લખ્યું છે એ તો કાંઈ
ખરાબર નથી. શું છે નામ કનકેય ?'

‘ના સા’બ! કનકલતેય!’

‘આવું નામ?’

‘એની સાથે આપણે શું કામ છે?’ ખીજ ઓફિસરે કહ્યું.

તરત ખીજે પ્રશ્ન આવ્યો.

‘તમારી અટક? આપનું નામ? કેમ કાંઈ નથી? આપનું નામ તો હશે નાં?’

‘સાહેબ! મારે એમાંનું કાંઈજ નથી!’

‘તમે અમારી મશ્કરી કરવા માગો છો. મિ. — શું તમારું નામ?’

‘કનકલતેય!’

‘હાં, મિ. કનકલતેય! જુઓ. આહીં મશ્કરી માટે તમે આવ્યા નથી. તમારે નોકરી લેવી છે?’

‘સાહેબ! એટલા માટે તો હું આવ્યો છું!’

‘તો આપનું નામ તો હશે નાં?’ નાગરદાસે સહજ જ પૂછ્યું, ‘એવું તે કાંઈ હોય?’

‘સાહેબ! હોય તો મને ખબર નથી. હોય તો એનું નામ શું છે એ જાણમાં નથી!’

‘આપ વિના આહી કાંઈ આવે છે ખરા? આ તમે શું બોલો છો?’

‘કાંઈક મારા જેવા અભાગી પણ્ય હોય નાં?’ કનકલતેય બોલ્યો, ‘મારે આપ નથી!’

‘પણ્ય કાંઈક તો આપ હશે નાં? એવું તે કાંઈ હોય?’

‘સાહેબ! હું તો કાંઈજ જાણતો નથી. આપ વિના નામ મુકાવું જ ન હોય તો તમે જ મારા આપ! તમારું

નામ સૂઝી દઈ એ ! જ્યાં ખબર જ નથી ત્યાં મને તે નામ ચાલે !’

સૌ નાગરદાસ તરફ જોઈ ને હસી પડ્યા. નાગરદાસે અચાનક પૃચ્છા કરી.

‘પણ ત્યારે આ ‘કનકલતા’ નામ શું ? એ કાણે પાડ્યું ?’

‘સાહેબ ! કનકલતા મારી માતું નામ. એ નામ યાદ રહી ગયેલું. એનો હું પુત્ર. માટે કનકલતાય. બીજું મારે કોઈ નામ નથી ! મા બાપ — મેં ન કહ્યું — જે મળ્યા તે તમે. તમે જ બાપ !’

પણ અત્યાર સુધી જે ઘટસ્ફોટ થતો ન હતો, ‘કનકલતાય’ નામનો, તે ઘટસ્ફોટ થતાં, એક પળભર જાણે નાગરદાસને ખુરશીમાં માંકક હોય એમ જણાયું ! તે બેઠા જેવા થઈ ગયા !

પણ બીજી જ પળે એમના અંતરમાં એક ધ્રાસ્કો ખેંસી ગયોઃ ‘રાંકની ક્યાંક હજી જીવતી લાગે છે ! આને સમજાવીને તો મોકલ્યો નહિ હોય ?’

અને એમણે વાતને હિતાવળે ટુંકાવી નાંખી.

[૭]

‘તમે જ મારા બાપ !’ મારો ખેટો આટલું બધું કોઈ અકસ્માતમાં ન ખોલે — નાગરદાસને પથારીમાં પડ્યા, આજના જુવાનની સુલાકાતનો પ્રત્યુત્તર યાદ આવી રહ્યો હતો !

અને એના મનની શંકા ધીમે ધીમે મોટી થતી ગઈ !

અને પ્રસાદને ત્યાં એણે જે કશું હતું એ એમને યાદ આપ્યું ! એમને થયું આ વાતનો તાગ મેળવવો જોઈ એ. ફાઇલો ઉખેડી. કનકલતેય—આંહીં કિતર્યો હતો એ સરનામું મળ્યું.

એ ત્યાં જવા નીકળ્યા !

કનકલતેય બહાર ગયો હતો. તે એ મિનિટ બેઠા હશે ત્યાં એ આવ્યો. પણ હવે નાગરદાસ એની હાલચાલ, રીતભાત, આખ, ભાવ, બધું બારીકાથી જોઈ રહ્યા હતા. જ્યારે આ તરફ કનકલતેયને પણ શંકા થઈ ગઈ કે પોતાની જાતને આ લોકો કાઈ ઠગારા રૂપે લેખતા લાગે છે !

‘તમારું નામ બહુ વિચિત્ર—મિ. કનકલતેય એ શા ઉપરથી... આવું નામ...’

‘જુઓ સાહેબ ! માને મેં જોયાં છે પણ હવે તો એ સાંભરતાં નથી, એટલી નાની ઉંમરે મેં એને જોયાં છે.’

‘એમ ? ત્યારે...તમારાં મા જીવતાં નથી ?’

‘ના.’

નાગરદાસને મનમાં નિરાંત થઈ ગઈ. પણ કનકલતેયને એના વિષે કાંઈ ખબર ન પડી જય માટે થોડીવાર પછી નાગરદાસ બેઠ્યો. એણે ખાતરી કરી લીધી કે આને પોતાના વિષે તો કાંઈ ખબર લાગતી નથી !

પણ એના ગયા પછી કનકલતેય વિચારમાં પડી ગયો !

આ કેમ આવ્યા હશે ? અને મા વિષે પણ એણે આકતરી પૃચ્છા કરી. એ વિચારતરંગ ચડી ગયો.

[૮]

કનકલતેય ત્યાં રહી ગયો. એક દિવસ એને સાહેબે

ખાનગી કામે ઘેર બોલાવ્યો. કનકલતેયના મનમાં જે થાંકાનું ખીજ હતું તે ધીમે ધીમે પોતાનું પોષણ મેળવતું હતું. એને કાંઈક તાળો મળતો લાગ્યો. ઘેર આવ્યો — અને એણે સાહેબનો વંશવિસ્તાર જોયો ત્યારે તો કાંઈક રેખા-કનદષ્ટિએ પણ એનું મન ક્ષુબ્ધ થઈ ગયું.

તે રાત્રે એને પોતાની ઝોરડીમાં જાંઘ આવી નહિ. એને લાગ્યું કે એની માએ જલસમાધિ લીધી, એમાં કોઈ કારણ હોવું જોઈએ. અનુમાન કરતાં — એણે આખો મુલાકાતનો સંવાદ, નાગરદાસ ઊઠ્યા તે, પછી મુલાકાત ટુંકાવી, પાછું કોઈ નહિ ને એ એક જ આવ્યા..... એ સધળું પોતાના મનમાં વ્યવસ્થિત ગોઠવ્યું.

એનું મન બળવો કરી ઊઠ્યું. એને ખાતરી થઈ ગઈ. આ દુષ્ટ માણસનો એક ઘડી પણ હવે આશ્રય લેવો ... આ હા ! એ તો જેણે કનકલતેય મારું નામ પાડીને, પોતાના દિલનું તમામ દુઃખ વ્યક્ત કરી દીધું હતું, એના આત્માને અપમાન કરવા જેવું હતું ! એણે નિશ્ચય કરી લીધો ! આ નોકરી છોડી દેવી !

ખીજે દિવસે જ એ વહેલો સાહેબને ત્યાં પહોંચી ગયો.

હજી કોઈ જાગ્યું ન હતું. પણ સાહેબની એક દીકરી ત્યાં બારણે બેસી હતી !

એક ક્ષણભર તો કનકલતેયના દિલમાં એક ભયંકર વૃત્તિ વેગ કરી ગઈ. આને જ ઉપાડી જવી. અને તો જ માની જે દશા આ દુષ્ટે ત્યારે કરી હશે તેનું વેર વળે !

એની માનું તમામ દુઃખ — જેર બ્યાજ સાથે વસૂલ તો થઈ જાય ! — પણ ખીજ જ ક્ષણે એને લાગ્યું કે ના

ના, માએ જે અફસુત મૌનત્યાગ કર્યો હતો — પોતાનું નામ કેવળ તેમના નામે જ રાખીને — એના કરતાં કાંઈ જ વધારે અસરકારક ઉપાસન આ દુનિયામાં હતો નહિ !

જે વખતે પોતાના ઉપર ભયંકર કસોટી તોળાઈ રહી હશે તે વખતે, પોતાની મા કનકલતાએ, જે બહાદુરીથી આ બીરુને તુચ્છ ગણીને તેનો પડછાયો પણ નહિ લીધો હોય — એને એ બહાદુરીમાં રહેલી એકાકી જુદવૃત્તિની આકર્ષકતા અત્યારે સ્પર્શી ગઈ ! પોતે કાંઈ પણ બોલીને એ મૌરવકથાને હવે કલંકિત કરશે ?

પોતે પણ આ બીરુને હવે મળશે જ નહિ. એવા તુચ્છને મળવાથી પણ શું ? આંહીં પણ રહેશે નહિ. વખતે એવા તુચ્છ ઉપર વેર લેવાની વૃત્તિ જાગે તો ? પોતે પણ માની પેટે જ વિલીન થઈ જશે. એ બીરુના ધરની પાસે ઊભા રહેવામાં પણ તુચ્છતા હોય તેમ તેણે તરત ત્યાંથી ચાલતી પકડી !

ખીજે જ દિવસે સૌને ખબર પડી કે નવા માણસો-માંથી એક તો ભાગી ગયો ! ભાગેડું !

અંજની

જેવી છટાથી ચંદ્ર વાદળમાંથી પ્રકાશી રહે એવી છટાથી એ મારી સામે આવીને ઊભી રહી. એનું ખરું આકર્ષણ એ છટામાં હતું. રૂપ કહો, સૌન્દર્ય ગણો, બુદ્ધિ માનો, કલા લેખો — તમને જે ગમે તે કહો, પણ અંજનીની છટા એ અંજનીની જ હતી.

એનું ખરું કારણ એ હતું કે એ જે કંઈ કરતી — એનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ એટલું તો પ્રકાશી ઊઠતું કે આપણને એમ ખાતરી થઈ જાય કે જેટલી ખૂબી એક પ્રસંગમાં છે એનાથી લેશ પણ ઓછી ખૂબી બીજા પ્રસંગમાં નથી. નૃત્ય જેટલું જ વલોણું મોહક બની શકે. વ્યાયામ કરતી સ્ત્રી જલસુદરી કરતાં ઓછી આકર્ષક લાગવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. આવી રીતે હરેક વસ્તુને પોતાના વ્યક્તિત્વથી છાઈ દેવાનું સમર્થાને માટે શક્ય નથી હોતું.

અંજની વસ્તુને ન અડે ત્યાં સુધી જ એ કલા-વિહીન લાગે: એ સ્પર્શ કરે કે તરત જ એમાંથી કલા જન્મે. આજે એ આત્માનક આવીને મારી સામે ઊભી રહી — પણ

તેના કપાળ પર ફરફરતી એકાદ છૂટી લટથી, એનું ભિભવું પશુ સૌન્દર્યમય બની ગયું હતું! કેટલાંક માણસો વસ્તુને અકકતાની સાથે એને વિરૂપ બનાવી દે છે: કેટલાંક એના સ્વરૂપને મોઢક બનાવે છે: પશુ વસ્તુને સૌન્દર્યથી છતોછલ ભરી દેવાનું બહુ થોડા જાણે છે: કારણ કે એમાં વસ્તુસંયોજન નહિ — પશુ વાતાવરણ જ પ્રધાનભાગ ભજવે છે.

વાતાવરણને ધણા ઓળખતા નથી. ધણાને એ મળતું નથી. ધણા એમાં માનતા નથી, પશુ એ હરેક વ્યક્તિનું અગત્યનું અંગ છે. કદાચ એ જ પ્રધાન અંગ છે. અંગનીની છટા વાતાવરણને એવી રીતે ભરી દેતી કે ઘડીભર જાણે સૃષ્ટિનાં બીજાં સવળાં કામોની દુનિયાને અગત્ય ન હોય એવું બની રહેતું. આજે એને અચાનક મારી સામે ઉભેલી જોઈને હું એક ઘડીભર એની સામે જોઈ રહ્યો.

‘મારે તમારું એક કામ છે.’ એણે કહ્યું.

છેલ્લાં વીસ વર્ષ થયાં, મેં મારી જતને ઘડી છે એમ કહું તો ચાલે. મારા હરેક કાર્યને મેં મનમાં જોખ્યું છે. ક્યાંય ખૂણેખાંચરે પશુ મલિન અંશ રહેવાનો સંભવ નથી, એમ ખાત્રી કર્યા પછી જ હું જવાબ વાળું છું. કારણ કે ઘણી વખત અદૃશ્ય રીતે પશુ સદ્ગુણના સ્વાંગમાં દુર્યુષ્ણ આવે છે ને એ વધારે હયાંકર બની રહે છે. લીલી ખીજસ, શેક્સપિયર કોલરનું અરધીઓંયનું લીલું ખમીસ, ખીજસ પર ચામડાનો પટ્ટો, એમાં લટકતું ખંજર, મલબારી સલ્વાનાની પેડે ત્રણ સેરની ગૂંથેલી લાંબી લટકતી વેણી, રજપૂત જમાનામાં સ્ત્રીઓ લટકાવતી તેવી રીતે લટકાવેલી કાનની બાંધ બાણુ ઢળતી મોઝરાની કળીની માળા, વીધેલું

ને કાંઈ પણ પહેર્યા વિના વધારે રૂપાણું લાગતું, નાનું, અણિશુદ્ધ, મગફરી મિળજ ને તેજસ્વિતાના ત્રિવેણીધાટ જેવું નાક, કાનમાં લટકતાં હીરાનાં એરિંગ, અને હાથમાં ધારણ કરેલી નેતરની સોટી — આ સઘળા સ્વાંમથી, પૂર્વ-પશ્ચિમના મનની મેળ-મુદ્રિકા હોય તેવી, અંજની જોઈને એક ઘડી બર — માત્ર એક ઘડી બર — મારા મનમાં વિચાર પસાર થઈ ગયો.

‘આ છોકરી — ગંજળની મોહક છે—’

પણ અંજની આગળ બોલી રહી હતી:

‘મારે તમારા આશ્રમમાં રહેવું છે. મારાથી બનશે તે સેવા કરીશ.’

‘પણ અમે — બહેનોને — સ્ત્રીઓને રાખતા નથી.’

‘હું સ્ત્રી નથી. હું તો પુરુષો સામેની ક્રાન્તિ-જવાલા છું !’

‘તે હશે —’ મેં એના જવાબને બહુ મહત્ત્વ ન આપતાં કહ્યું: ‘અમે — અમે સ્ત્રીઓને રાખતા નથી.’

‘ચોક્કસ ?’

‘તમે મારી ઉલટપાલટ તપાસ કરો છો ? મેં હજારોની જીવનબર ઉલટપાલટ તપાસ કરી છે. એવી ન્યાયાધીશીનું વાતાવરણ હવે મને ગમતું નથી.’

‘પણ તમારો નિશ્ચય તો અડગ છે નાં ? સ્ત્રીઓને ન રાખવાનો ?’

‘પર્વત જેવો.’

‘સારું. પણ . . . અથવા કાંઈ નહિ . . . તમે તમારી એળે સમજશો.’

‘શું ?’

‘મને બૂલવાનો પ્રયત્ન કરનારા તો મને બૂલતા જ નથી.’

વીજળીની પેઠે જ એ સરકી ગઈ. પણ બહુ દેર એ પોતે જાણતી ન હોય ! એણે કહ્યું તેમ જ થયું. વીજળીની પેઠે જ એ સ્મૃતિમાં સ્થાયી સ્થાન પણ લઈ ગઈ. ફટલીક વ્યક્તિઓમાં એવું કાયમી સ્થાન મેળવી લેવાની નૈસર્ગિક મોહિની હોય છે.

[૨]

પણ આ વાત હું બૂલી ગયો. માત્ર ક્યારેક ક્યારેક ગમે તેવા અધારામાં પણ — અંજનીનો ચહેરો મને નજર ચાઈ જતો. એક જ પ્રસંગનો પરિચય હતો અને એટલામાં શા માટે આવી કાયમી સ્મૃતિ રહી જવી જોઈ એ એ મારે માટે એક મોટો કાયડો થઈ પડ્યો ! પણ કામના બોજનીચે મેં સ્વાદને દબાવ્યા હતા તેમ સ્મૃતિને પણ દબાવી દીધી. એવાં સ્મૃતિચિત્રો પ્રત્યે રાચવાનો મને વખત ન હતો. વર્ષોની મહેનતે મેળવેલું મારું સમગ્ર ધન મેં ‘લોકાશ્રમ’ ને સમર્પ્યું હતું : બીજું બેશું પણ ક્યું હતું. જેમના વિષે કોઈ ને લેશ પણ શંકા લેવાનું મન ન થાય એવા સો ટકના સોના જેવા આદમીઓ ભેગા કરીને જ મેં મારું લોકાશ્રમ સ્થાપ્યું હતું. એટલે અંજનીના આ પ્રસંગને મેં કોઈ મહત્વનો માન્યો નહિ. પણ મને આશ્ચર્ય તો જરૂર થયું ! સ્મૃતિમાં એ આવે એ નમજાઈ છે એમ ગણીને એ વાતને તિલાંજલિ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ફટલેક અંશે

એમાં સફળ પણ થયો. અને છતાં — આ ‘છતાં’ શબ્દ
 ઘણો ભયંકર છે — એ મારા મનના એક ખૂણામાં તો
 જાણે એસી જ મઠ્ઠ હતી !

[૩]

રૂપનારાયણ આ લોકાશ્રમમાં કેવા સયોગોમાં આવ્યો
 છે, એનો ઇતિહાસ હું તમને આપી શકું.

રૂપનારાયણ શ્રીમંતપિતાનો એકનો એક પુત્ર હતો.
 તેની સમૃદ્ધિની ગણના લાખોથી થતી.

એની મા વિજયા સાધારણ કુટુંબમાંથી આવેલી હતી.
 શ્રીમંત પતિ અને શ્રીમંત પુત્રની વચ્ચે એને પોતાની જાત
 હમેશાં નાની લાગતી. એને કાઠિએ કહ્યું ન હતું કે તું
 નાની છે, પણ એના નિર્સર્ગમાંથી જ એ વાત એના મનમાં
 ઠસી રહી હતી કે હું નાની છું. પોતાનું આ સ્થાન અવિચલ
 રાખવા માટે એ જોઈએ તે કરતાં ઘણી વખત વધારે
 હોશિયારી બતાવતી, અને પરિણામે વિચિત્રમાં ખપતી.
 પોતે સંસ્કારી છે એ બતાવવા તે લાંબું લાંબું બોલતી. અને
 પોતે કાઠિ પણ વિષયમાં એકદમ ઉતાવળે મત બાંધી દેતી
 નથી, એવા જાગ્રત ખ્યાલને પરિણામે એ ભાગ્યે જ નિઃશ્વ-
 ચાત્મક વાણી બોલતી.

આટલી બધી વધુ પડતી માને પોતાના હાથમાંથી
 છોકરો સરી જશે એનો ભય હમેશાં રહેતો. એ સરવો ન
 જોઈએ એ માટે એ જાગ્રત રહેતી. એટલે કુદરતી રીતે
 એની ઈચ્છા એવી હતી કે પોતાના જન્મકુલથી વધારે ઉચ્ચ
 ન બળ્યાય તેવી જ કન્યા પસંદ કરવી કે જેથી પોતાનું પદ

કાયમ રહે.

ગરીબોને જેમ પોતાના કેટલાક ખાસ પ્રશ્નો હોય છે તેમ શ્રીમતોને પણ પોતાના ખાસ પ્રશ્નો હોય છે. પદ-ચ્યુત થવું એ એમને મન આપધાતથી પણ વસમું છે, એટલે વિજ્યાએ ધ્યાનમાં રાખીને એક લક્ષ્મી નામની કન્યાને રૂપનારાયણની નજરમાં આવતી જતી કરી.

જૂના વખતમાં માઆપો પુત્ર-પુત્રીને પોતાની મરજી પ્રમાણે પરણાવતાં એમ આક્ષેપ કરવામાં આવે છે; અને તે ઘણે અંશે સાચો પણ છે. નવા જમાનામાં માઆપ પુત્ર-પુત્રીને પરણાવે છે તો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ, પણ એ ઇચ્છા તેમની છે એમ સ્પષ્ટ કહેતાં નથી. જૂનો જમાનો સીધો હતો: અને એના દોષ પણ સીધા હતા. નવો જમાનો દ્વિમતવાન થઈ શક્યો નથી, એટલે એણે કુનેહ વાપરી છે એમ કહી શકાય. એ પોતાની ઇચ્છાને ખીજી રીતે વ્યક્ત કરે છે એટલું જ. બાકી ઇચ્છા તો એની જ છે: એટલા માટે રૂપનારાયણ અને લક્ષ્મીની વચ્ચે પ્રીતિના અનેક પ્રસંગો ગોઠવવાની મહેનત વિજ્યાએ ઉઠાવી—લક્ષ્મી દૂર દૂરની પણ એની સગી હતી: વળી બહુ શ્રીમંત ન હતી. અને સૌથી મહત્ત્વની ખામત એ કે એ બહુ રૂપાળી ન હતી.

કોઈ કહેશે રૂપ — એ રૂપને શું સંબંધ હોઈ શકે ? પણ એ મનનો વિષય હતો.

વિજ્યા અત્યંત સાધારણ કુટુંબમાંથી એકદમ લાખોની સમૃદ્ધિમાં આવી, એટલે કુદરતી રીતે એનું સૌથી પ્રથમ ધ્યાન પોતાની પદની સ્થિરતા વિષે જ રહેતું. પોતે સાધારણ

કુટુંબની છે એ તીવ્રભાનને લીધે, સામા માણસના ખ્યાલમાં પણ ન હોય, એવી જરા જોટલી વિવેકની ભૂલ એને ખૂંચી રહેતી: એટલું જ નહિ, એ હમેશાં ઈચ્છતી કે મારું જ ધાર્યું થવું જોઈએ.

ખીલું આ પદને સ્થિર કરવા માટે એણે હમેશાં પ્રગતિશીલ સ્વભાવી રહેવું જોઈએ. એટલે એ કોઈ પણ વિષય પરના પોતાના વિચારો અત્યંત ક્લિષ્ટ બનાવી દેતી. એ ટેવ એટલે સુધી ધર કરી ગઈ હતી તે નોકરો પાસે પણ સ્પષ્ટ ન બોલતાં પ્રશ્નને કંઈક ગુંચવાડામાં નાખી દેતી. ઉદાહરણ તરીકે કોલેરાની હવાને લીધે દૂધનું બહુ ધ્યાન રાખવાની જરૂરિયાત હોય તો એ 'મેડિકલ પોઇન્ટ'થી માંડી છેક આર્થિક પ્રશ્ન સુધી એ પ્રશ્નની એટલી ઝીણી છણાવટ કરતી કે એક કલાકને અંતે નોકર એની હાજરીમાંથી ખસતો ત્યારે કારકુનને જઈને પૂછી આવતો કે પાણી બિનું કેવું કરવાનું છે તે બાઈશિય જરાક બતાવજો. આટલી બધી નાની વિગતમાં બિતરવાના એના સ્વભાવને પરિણામે એની ભૂલો અત્યંત મંબીર પ્રકારની થતી.

વિજયાએ લક્ષ્મીને પસંદ કરવામાં સાધારણ રૂપ જોયું એમાં પણ આ જ માનસ કામ કરતું હતું. એના લલુચ્છથી સ્વભાવને કોઈનું અસાધારણ રૂપ ગમે એ અશકય હતું.

રૂપની પણ શ્રેષ્ઠતા આવે એમાં પદ હાનિ! એટલે એણે લક્ષ્મીને બધી રીતે ઠીક માની પસંદ કરી!

પણ લક્ષ્મીની વાત તદ્દન નરાણી જ હતી. એ છોકરી રૂપમાં સાદી હતી એ ખરું પણ એનામાં માણસને આકર્ષી

રાખવાની શક્તિ 'ગજઅની' હતી. વળી રૂપનારાયણ સાથે એ પ્રેમમાં પડી ન હતી — એને પ્રેમમાં પડવા માટે બોલાવવામાં આવી હતી. એટલે પોતે એ ભાગલજવવાનો છે એમ ધારીને રૂપનારાયણને સાચવી રહી હતી. સાચવી રહી હતી, કારણ કે એ જ વખતે એ મનમોહનને ત્યાં પશુ પોતાનો હકક તોંધાવવાનું જૂલતી નહિ.

મનમોહન—જેને વિલાસપ્રિય કહેવામાં આવે છે તે પ્રકારનો માણસ હતો. એ પશુ શ્રીમંત હતો. એને એક જ ચિંતા હતી કે એને કંઈ ચિંતા ન હતી. અને તેથી એને મન દુનિયામાં સૌથી મોટામાં મોટો પ્રશ્ન સમય શી રીતે ખુટાડવો એ જ હતો. પશુ સમયને દેખાય નહિ તેવી રીતે પસાર કરાતી દેવાની ખૂબી જેવી લક્ષ્મીમાં હતી, તેવી ભાગ્યે જ ખીજ કાઢમાં હતી. એનામાં જાણે કે એ નૈસર્ગિક કુનેહ હતી. એ એક વાત કરે અને એમાં એટલું બધું વિનોદી તત્ત્વ હોય કે તમને પોતાને એવી વાત કરવાનું મન થાય. સાડાસાતના આ ટેબલ ઉપર બેઠેલા માણસને એ જ ટેબલ ઉપરથી સાડા પાંચ વાગ્યે પરબારી ટેનીસ રમાડવા લઈ જઈ શકે એટલી એ વાતની રસખળના રસિયણ હતી.

વાત વાતના રસખળનામાં પશુ ફેર છે. કેટલાક વાતોના રસિયા હોય છે પશુ તેઓ પોતાની જ વાતો કરે છે, એટલે સંભળનારને એનો થાક લાગે છે. કેટલાક વાતોમાં નિદાત્મક તત્ત્વ લાગ્યા વિના વાતો કરી શકતા નથી. પશુ વાતોને વાંતોની ખાતર જ ક્યે જવાની ખૂબી બહુ થોડામાં જ હોય છે. લક્ષ્મીના આ આકર્ષણથી મનમોહન એટલો પરવશ બની ગયો, એને લાગવા માંડ્યું કે જે લક્ષ્મી ન

હોય તો કમળખત ધડિયાળ ટકારા વગાડી વગાડીને જ એને મારી નાખે ! મનમોહનની આ પરવશતા લક્ષ્મીને માટે તો વિજય સમાન હતી ! એટલે હવે રૂપનારાયણ અને વિજયાના પ્રશ્ન પરત્વે એનો રસ ઓછો થવા માંડ્યો હતો !

[૪]

એક દિવસ લક્ષ્મી અચાનક રૂપનારાયણને મળવા આવી. રૂપનારાયણ નિયમ મુજબ માના ખંડમાં બેઠો હતો. લક્ષ્મીએ પ્રવેશ કર્યો. એને આવતી જોઈ વિજયા જવા માટે બોલી, પણ લક્ષ્મી બોલી :

‘ ના, બા, તમે બેસો. તમે ન હો તો વાતમાં રસ પડતો નથી. ’ આવી ડબલ ‘ સ ’ બોલવાની લક્ષ્મીની રીત એ પણ એક પ્રકારનું એના માટેનું આકર્ષણ હતું, જેથી વાતોની ખાતર થતી વાતો પણ વધારે હળવું ને પવનની માફક બોલી જાય એવું — રૂપ ધારણ કરતી.

વિજયા અટકી : ‘ પણ હું જરાક આઈરિશીમ કહી આવું — ’

‘ ના બા, એવું બાનું નહિ — આઈરિશીમ તો આંહીથી મંગાવાય છે — ’ અને લક્ષ્મીએ તરત ટોકરી વગાડી. નોકર આવ્યો.

‘ ત્રણ આઈરિશીમ. ’ વિજયાએ કહ્યું. લક્ષ્મી બેઠી હતી તેની સામે વિજયા બેઠી.

‘ હમણું હમણુંમાં તો કાંઈ બહુ ગોંધા થયાં છે ! ’

‘ હમણું તો કામ એટલું છે — બસ — આખો દિવસ — ’ લક્ષ્મી બોલી.

‘એવું શું કામ છે?’

‘કેમ નહિ? — જાણે સાકાનવે તો ‘એમનો’ ટેલીફોન આવે . . .’

‘એમનો?’ વિજયાને માટે આશ્ચર્ય હતું!

લક્ષ્મી હસી પડી: ‘અરે, હાં, બૂલો ગઈ — મન-મોહનનો —’ વિજયા વિચારમાં પડી ગઈ.

‘કેમ શું વિચારમાં પડ્યાં?’

‘આ એસ્તો. તમારે વળી ‘એ’ કોણ નીકળી પડ્યું છે તે.’

‘એ તો એમ છે બા! સૌનો બહુ આગ્રહ છે. અને મને પણ લાગે છે . . .’

‘હાર્તો’ વિજયા બોલી. આ ચિંતાવલી છોકરીને ફેંકી દેવા માટે, એનું મન તરત તૈયાર થઈ ગયું! બીજી, — ક્યાં બાના ઉપર ચિટ્ટી ચોડી હતી? એટલે એ વધારે વાર થોભ્યા વિના તરત ત્યાંથી બહાર માગતી હતી, બહાર માટે સહજાગ્યે ટેલીફોનનું બાનું પણ મળી ગયું.

‘હાં, હલો! કોણ? મનમોહન તમે? કેમ?’ લક્ષ્મી? હા હમણાં જ આંહી આવ્યાં છે!’

‘હ્યો લક્ષ્મી, તમને તો ઉપરાઉપરી બોલાવે છે. તમે તો કાંઈ ખૂરકી નાખી લાગે છે!’

લક્ષ્મી હસતાં હસતાં બિડી: ‘હ્યો ત્યારે, હું જઈ — માફ કરજો હં. બેસી શકી નહિ —’ અને તે રૂપનારાયણ તરફ એક દયાબરેલી દૃષ્ટિ નાખતી ચાલી ગઈ. એમ કહેવા માગતી હોય કે તું દયાપાત્ર છે! આઈસક્રીમ લઈને પટાવાળો સામે મળ્યો, તેમાંથી પણ માનને ખાતર એક ચમચી

મેંમાં નાખી, એ ક્ષમા માગતી, પણ ખરી રીતે તો પોતે જે કહેવા આવી હતી, તે કહ્યા વિના જ રહેવાઈ ગયું છે એ આનંદમાં ચાલી ગઈ. એના ગયા પછી વિજયા રૂપનારાયણ તરફ ફરી: ‘નફફટ જેવી લાગે છે!’

રૂપનારાયણે માત્ર ઠંડું સ્મિત કર્યું. ‘બીજું કંઈ જ બોલ્યો નહિ !

‘મને તો લાગે છે પસ્તાવાની છે.’ વિજયા બોલી.

‘દુનિયામાં પસ્તાવો જ પ્રગતિ સાધે છે ! માં !’

રૂપનારાયણ બોલ્યો. વિજયા તેની સામે જોઈ રહી. દોકરો હાથમાં રહ્યાનો સંતોષ હતો. પણ એની ફિલસૂફ-વાણી એને અકળાવી રહી હતી.

[૫]

રૂપનારાયણ કાંઈ નારી પ્રત્યે ઉદાસીન હતો એમ સમજવાનું નથી, પણ એની નારીની વ્યાખ્યા સૌન્દર્યના એના ખ્યાલના પેઠે કાંઈ અજબ રીતે ભુદા જ પ્રકારની હતી. ઘણી વખત એવું બનતું કે જ્યાં લોકો ‘વાહ ! વાહ !’ કમાલ !’ ‘આહાહા !’ કરતા હોય ત્યાં એ કાંઈ સ્થિત-પ્રજ્ઞની જેમ શાંત બેઠો હોય. ખરી વાત એ હતી કે એનો આંહી જન્મ એ દુનિયામાં થતા ઘણા અકસ્માતો-માનો એક અકસ્માત કહી શકાય.

એનો શોખ ભુદા જ પ્રકારનો હતો, એની તમજા પણ ભુદા જ હતી: એની આખી જીવનરેખા ભુદા જ માર્ગે જનારી હતી. એમ થવાનાં ઘણાં કારણો હતાં—કાંઈક અત્યંત અતાપ્રિય માતાના સંતાન તરીકે એ જાગ્યે જ હૂકમ

કરતાં — ને હુકમ મનાવતાં શીખ્યો હતો; એને પરિણામે એ સામાન્ય માનવને જોતાં શીખ્યો હતો. પણ એની સાથે જ અટૂલા — એકલા થઈ જવાના સ્વભાવે એને સાચો અભ્યાસી બનાવ્યો હતો. અને તેથી છેવટે તો એનું ધોરણ પ્રચલિત લોકપ્રિય ધોરણથી બુદ્ધુ જ બની ગયું. અને એ એકાકી થઈ ગયો. એટલે સુધી કે કોઈ વસ્તુ થાય ન થાય એનો જાણે કે એને રસ જ ન રહ્યો ! લક્ષ્મી વિષે પણ એમ જ થયું !

પણ આ બનાવ પછી લક્ષ્મીમાંથી — અને બીજા અનેક સ્ત્રીઓમાંથી પણ એનો રસ ધીમે ધીમે તદ્દન ચાલ્યો ગયો. માતાનો પ્રભાવ એટલો જબ્બર હતો કે એને લાગતું કે એણે કંઈ જ ન કરવું જોઈ એ: એ પોતે કોઈ પણ કાર્યની શરૂઆત કરતાં ધૂંજતો. જે કે બીજા રીતે એ પોતાના ઐકાંતિક જીવનમાં ઘણો પ્રત્યગ આત્મા બન્યો હતો. પણ સાધારણ વ્યાવહારિક પ્રશ્નોમાં તો એ લગભગ વ્યવહારશૂન્ય રહ્યો !

એટલે એણે આ પ્રેમપરિચય પરીક્ષામાં મેળવેલા દોકડા નોંધવા જેવા હતા.

અત્યંત આગળ વધેલી છોકરીઓએ એને બજૂયક મણ્યો.

અત્યંત પાછળ રહેલી છોકરીઓને એ ગૂઢ લાગ્યો.

એને ન જાણનાર માટે એ કાયકારૂપ થયો.

માધુર્યભરેલા વાત્સલ્યે હરકોઈ સ્ત્રી — ધડીના જુદા ભાગમાં — એને એક અત્યંત સમર્થ પુરુષ બનાવી શકે તેમ હતું; એનામાંથી પ્રત્યગ પુરુષ ઊભો થાય તેમ હતું, જે કોઈ સ્ત્રીની વાત્સલ્ય ભરી સ્નાંત છાયા મળે તો.

એમાંથી છેવટે અભિપ્રાય ઉપર જીવનારો જીવડો જન્મ લેતો હતો !

પણ જ્યાં કેવળ રૂપની, સત્તાની, લક્ષ્મીની, સરતો ચાલી રહી હતી ત્યાં એટલું અતળ ઉંડાણ જોવાનો ન તો કોઈને વખત હતો, ન તો કોઈને તમન્ના હતી.

એટલે રૂપનારાયણ હતો તેવો જ રહ્યો. એકાકી પ્રખળ પોતાના અંતર વ્યવહારમાં; નિર્બળ, સામાન્ય જીવનવ્યવહારમાં.

લક્ષ્મી એને છોડીને ચાલી ગઈ. એ સમજી ગઈ કે આંહી એનું સ્થાન બીજું જ રહેવાનું હતું ! એ ચાલી તો ગઈ પણ વધુમાં કહેતી ગઈ કે, ‘ બેબી જેવો છે ! ’

માલતી, બીજી કોઈ ઉમેદવાર, એ પણ એને તજીને કોઈ વધારે સીનેમા-શોખીનને પરણી ગઈ ને વધુમાં ઉમેરતી ગઈ: ‘ એનમાં ‘ટેઈસ્ટ’ જ ક્યાં છે ? ’

શાલિની, ત્રીજી ઉમેદવાર, એ પણ બીજે પસંદગી પામી અને એણે ડીકા ન કરી, પણ એનું બચાંકર મૌન કહી રહ્યું હતું કે આ છોકરો હજી તો માના યોગામાં રમકડાં લઈ ને રમે તેવડો છે !

આ પ્રમાણે માતાની હાયામાં અવિકસિત જીવન-વ્યવહાર રહ્યો તેથી, અને પોતાના એકાકી જીવનમાં પ્રખળ બન્યો તેથી, રૂપનારાયણ કોઈને પણ આકર્ષી ન શક્યો !

પ્રચલિત રૂઢિઓથી જુદા પ્રકારના વિચારો ધરાવવા એ ધણી વખત અસ્પૃશ્યતાના સીમાડા ઉપર ઊભવા જેવું છે, એટલે સ્ત્રીઓની ચાલુ સૃષ્ટિમાં તો રૂપનારાયણ અસ્પૃશ્ય થઈ ગયો.

[૬]

પણ હવે હું એક નાનુક પ્રશ્ન ઉપર આવું છું. એક વખત હું પણ જુવાન હતો, એ વખતે ‘લોકાશ્રમ’ નહિ, વિજયા એ મારો આરામ ગણાતો. હું મારો વિજયા સાથેનો સંબંધ કહું. એક વખત એવો હતો જ્યારે વિજયાને હું ચાહતો, વિજયા મને ચાહતી. પણ જેવી રીતે તરુણ અવસ્થાનાં માણસો એમ બોલે કે અમે એકબીજાને ચાહીએ છીએ, એટલામાં લગ્નજીવનનો સંપૂર્ણ વિજય આવી જતો નથી, કદાચ જે આજે ચાહે છે, એ જ દંપતી પાંચ વર્ષ પછીથી કહે કે અમે ચાહતાં નથી, એટલે જીવનની કંઠણ ભૂમિકાની તાલીમ પામ્યા વિના ચાહવું કે ન ચાહવું એમ બોલવું એ એક પ્રકારની છોકરવાદી છે. છતાં કહી શકાય કે હું વિજયાને ચાહતો ને વિજયા મને ચાહતી. અમે માનતાં કે અમે એકબીજાને માટે છીએ, એટલાથી અમારા જીવનનો કાંઈક સંબંધ સમજી શકાય.

પણ વિજયામાં એક મહાન દોષ હતો. એ જેટલું મને ચાહતી એથી વધારે જીવનને ચાહતી. એટલે જે ક્ષણે વધારે સગવડભરેલા જીવનને શોધવામાં એ સફળ થઈ ત્યારે મને એણે છોડી દીધા !

એ ધા મને પ્રથમ તો આકરો પડ્યો. પણ આકરામાં આકરો ધા છેવટે થાળે પડી જાય છે, એમ એ પણ થાળે પડી ગયો. જીવનની એ ખૂબી છે. એમાં કાંઈ પણ ધા બહુ લાંબો વખત રહી શકતો નથી. વિજયા મને છોડીને ગઈ. પછી મેં કાંઈ દિવસ એના પ્રત્યે જોયું નહિ. જો કે જ્યારે પણ અમારો ભેટો થતો ત્યારે અમે એક-

બીજને નમસ્કાર કરતા. અને કદાચ નમસ્કાર કરીને એકબીજની પીઠ ફરે ત્યાં જ ટીકા પણ કરતા.

કારણ કે એના મનથી હું નિષ્ફળ હતો !

મારા મનથી એ સામાન્ય હતી !

[૭]

પરંતુ જો અકસ્માત ન મરીએ તો તો અમે એકબીજનો પરિચય થાય એમ કદાપિ ઇચ્છીએ જ નહિ. એ અમારા બંનેના હિતમાં પણ હતું. કારણમાં જો કોઈ બિતરવાની જરૂર છે ? એક વખત અમે ચાહનામાં ઠીક આગળ વધ્યા હતા એ જ મુખ્ય કારણ ! વિ જ યા તો પોતાની પ્રતિષ્ઠા માટે એમ જ ઇચ્છે કે મારા પ્રત્યે એને સધળા કાર્યકરો તરફ હોય છે તેમ સામાન્ય પરિચય પ્રીતિ જ હતી ! અને બીજું હવે એમાં પહેલાંનો ઝાનંદ આવતો જ નહિ ! એટલે મારા આ 'લોકાશ્રમ' પ્રત્યે રૂપનારાયણ પહેલવહેલો આકર્ષણો ત્યારે એ મારે માટે એક મોટો કાયડો થઈ પડ્યો. વિજયાને એમ તો નહિ લાગે નાં કે ભૂતકાલીન અન્યાયનો બદલો લેવા માટે જ મેં એના છોકરાને આવા કામમાં ખેંચી લીધો છે ? મને એ એ વસ્તુ મૂંઝવી રહી.

હવે ખરી વાત એ હતી કે મેં રૂપનારાયણને ખેંચ્યો ન હતો. એ પોતાની મેળે જ આંહી આવ્યો હતો. એના આવવાથી અમારા કામમાં સરળતા થતી હતી એટલું જ. કારણ કે અમે 'લોકાશ્રમ' દ્વારા અગ્રજનોને સામાન્યતાન આપતા. સાધારણ વૈદું કરતા. સાદા હિસાબ-

કિતાબ કરી દેતા. ઉનાળામાં લોકાને પાણી પાતા. આસ-
પાસનાં ગામડાઓમાં ફરીને લોકાને આપી શકાય તેવો
ઉપદેશ આપતા. અમારું એકદમ સાદું જીવન પોતે જ
એક કિતાબનું કામ કરી જતું ! રૂપનારાયણને સામાન્ય
માણસોમાં રસ હતો. અને વળી એ પૈસાદાર હતો.
એટલે એનું આવવું અમને રુચ્યું તો હતું ! પણ માણસનું
મન એ કેવો વિચિત્ર પદાર્થ છે ! એનું ઉંડાણ માણુ
મપાતું નથી. એની સુખ જીવનલીલાનો કાંઈ અંત નથી.
અને વળી કરનારા જમે તેટલું કરે છતાં એ એની લીલા
ક્યારે પ્રગટ કરશે એની કાંઈ આગાહી સાચી પડતી નથી !
મન ! સૌથી વિચિત્ર તો એ પદાર્થ છે !

અભ્યાસ કરવા જેવો આ મનપદાર્થ, અમે એને,
અમારા નિત્યકામને લીધે, થકવી નાખીને શાંત તો કરી
દીધો પણ એ તો મનપદાર્થ ! આત્મા મરે તો એ મરે !
એની ખબર તો ત્યારે પડી કે જૂલવાનો પ્રયત્ન કરવા
છતાં પણ જ્યારે આ છટાબરેલી અંજની કાંઈ કાંઈ વખત
મારા માનસચક્ષુ સમક્ષ આવવા જ માંડી ! પહેલાં તો મેં
એની ઉપેક્ષા કરી. પણ તેમ તેમ તો એ વધારે બળવાન
થતી ગઈ. છતાં એ મારા પોતાના મનમાં બેઠી હતી ત્યાં
સુધી તો કાંઈ વાંધો ન હતો. ત્યાં એ શું કરવાની હતી ?

પણ એક વખત ચાંદની રાત હતી અને હું એકલો
મારા ‘લોકાશ્રમ’થી થોડે દૂર ટેલી રહ્યો હતો. આસપાસનાં
સુંદર વૃક્ષોની ફૂલગુંથણીમાં પડેલી હાયા પડછાયાની
રમ્મત હું નિહાળી રહ્યો હતો. પણ આ શું ? અચાનક
આકાશમાંથી ઊતરી આવી હોય તેમ અંજની જ મારા

અંતરમાં અત્યારે ક્યાંથી ઊગી નીકળી ? ‘છોકરી ! ગળખની !’ મને તરત યાદ આવ્યું કે કોઈ વસ્તુએ, ઊંડામાં ઊંડી ચિંતાએ પણ, આ પ્રમાણે મારા મનનો કબજો લીધો ન હતો ! ત્યારે આ છોકરી જાદુગર તો નહિ હોય ? મન મારું વહેમી નથી, છતાં વહેમમાં હોય તેમ વાત કરવા માંડ્યું ! એણે કહ્યું હતું એ પ્રમાણે જ, એ પરાણે મારા મનનો કબજો લઈ ખેડી હતી ! એ શી રીતે બન્યું હતું ?

એ વખતે તો હું એ વાત જૂલી ગયો. પણ ખીજી વખત ફરવા જતાં, એક માર્ગ પાસેથી મેં અંજનીને અને રૂપનારાયણને બેસેને સાથે જતાં જોયાં !

ઝોત્ તારીની—આ છોકરી—કદાચ આટલા માટે જ તે દિવસે મારી પાસે આવી નહિ હોય ? એ ખ્યાલ તરત મારા મનમાં આવી ગયો. અને સાથે સાથે જ ખીજે ખ્યાલ પણ આવ્યો. આ છોકરી, રૂપનારાયણને પોતાનો કરી લેશે તો ? એ ‘લોકાશ્રમ’ની હાર હશે. અને વિજયાને પણ, મેં જ એ ક્યું છે એમ લાગશે ! પણ અંતરમાં મેં વધારે ઊડું જોયું હોત તો વળી નવીન જ વસ્તુ મળત ! આ મનપદાર્થ ! એટલે જ્યારે ખીજે જ દિવસે એણે અચાનક મારા ‘લોકાશ્રમ’ માં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે હું આનંદિત થઈ ગયો ! વિજયાએ ફૂલછોક જોયા. વખાણ્યા. ગાયો દીડી. સ્વચ્છતાને માટે બે શબ્દ કહ્યા. સેવાકાર્યની પ્રશંસા કરી ! અને એક નવાઈની વાત ! મારા જૂત-કાલીન પરિચયને પણ જરાક સ્પર્શ કર્યો. પણ એનું મન ક્યારનું મને કોઈ ખીજી વાત કહેવાને બાણે કે તલસી રહ્યું હતું. હું એ સમજી તો ગયો હતો. એ આવી હતી જ

એટલા માટે.

અંતે એણે વખત મળતાં તરત વાત ઉપાડી લીધી: 'હું તમને એટલા માટે મળવા આવી હતી, કિરણ! કે રૂપનારાયણને આંહીં આનંદ પડતો લાગે છે. એ મગ્ન કરે છે. પણ એને ક્યારેક એકલું લાગતું નહિ હોય! એ કાંઈને પસંદ કરતો નથી એટલે હું શું કરું? છતાં એને એકલું તો જરૂર લાગતું હોવું જોઈએ!'

'એકલું તો શું લાગે?' મેં કહ્યું: 'આંહીં તો ધડીની નવરાશ નથી, જેને કામ કરવું હોય તેને. નવરાશને પાર નથી, જેને ન કરવું હોય તેને. રૂપનારાયણે તો અમારો હણો બાર ઉપાડી લીધો છે!'

તે દિવસે તો એ ચાલી ગઈ. પણ પાછી ખીજે જ દિવસે આવી. એણે આ વખતે મને વિશ્વાસમાં લીધો: 'કિરણ! એક કાંઈ છોડી, રૂપનારાયણને મળવા વારંવાર આવે છે એ સાચું? તમને એની કાંઈ માહિતી છે?'

મારા દિલમાં તરત અંજનીની મૂર્તિ ખડી થઈ ગઈ. આ વાતથી આશ્ચર્ય ને આનંદ બન્ને થયાં! અંજનીની જ વાત હોવી જોઈએ, એ હું તરત સમજી ગયો.

'એ છોકરી કાણુ છે? તમને કાંઈ ખબર?'

'એ તો મારા કરતાં તમે વધુ જાણુતાં હો!'

મેં તો આ વાક્ય અકસ્માત જ એમ વાપર્યું હતું પણ વિજયાના ચંદ્રેરા ઉપર, એ વાક્ય સાંભળતાં પથરાઈ ગયેલી મહારાટ બરેલી વાદળીએ મને પોતાને પણ આશ્ચર્યમાં નાખી દીધો. અને ખૂબી તો જુઓ. મારું અંદરનું મન વળી, એ આશ્ચર્યમાં આનંદનો અવધિ જોઈ રહ્યું હતું.

એ આનંદ શાનો હતો ? વિજયા ઉપરનો ભૂત-કાલીન રોષ જરાક તૃપ્ત થયાનો ? ના. રૂપનારાયણને ખચાવવાનો ? ના. ત્યારે એ છોકરીને જ એના સાચા સ્વામીમાં પકડી પાડ્યાનો ? ના, એમ પણ નહિ ! એ આનંદ મને ખબર ન પડે તેમ મારા સ્વાર્થનો હતો. રૂપનારાયણ આ અંજની સાથે જોડાય એમાં કાંઈક અબુગતું તત્ત્વ છે એમ આ વિજયાનો અહેસાસ કહી રહ્યો હતો. અને મને એમાં રસ હતો ! શાનો, એ મન જાણતું હતું પણ કબૂલતું ન હતું !

‘પણ તો બહેને, છોકરી સારી છે, એ બહાને વળી એક અભિનવ પ્રયોગ પણ થશે ! તમને તો પ્રયોગમાં રસ છે !’

જવાબ આપવાને બદલે એ મારી સામે જોઈ—જ રહી. એના જોવામાં કાંઈક અર્થ હતો. મારું આશ્ચર્ય વધતું ગયું.

‘કિરણ ! તમે મારું એક કામ કરશો ?’

‘શું ?’ મેં કહ્યું.

‘કાંઈપણ હિસાબે આ વાત નબ્બ ખનવી જોઈ એ.’ એટલું બોલીને એણે ધરતી ઉપર નજર ઢાળી દીધી, પણ હું તો ક્ષમાઈ જ ગયો. વિજયા, અને ધરતી ઉપર નજર ! એની નજર ઝીલવી મને પણ ક્યારેક આકરી પડી જતી એ વિજયા ! હું અમારા જુવાનીના દિવસો સંભારી રહ્યો !

‘મારા જીવનની તમને કે રૂપનારાયણને કાંઈને જરા જોટલી ખેવના હોય . . .’ તે ધીમેથી બોલી.

‘અરે ! વિજયા વિજયા બહેન ! પણ આ શું છે ?

એમાં આટલી બધી વાત શી ?'

'મેં રૂપનારાયણને કહ્યું છે. તમને કહું છું. તમે કાંઈ હિસાબે આટલું અટકાવજો. હું તમારો આભાર નહિ બૂલું. જાણજોને આપણા જૂના સંઘે આટલું કરવું પડ્યું !'

એ તરત બેઠી થઈ ગઈ ને મારે માટે એક કાયડો મૂકતી ગઈ. અંબની માટેનું આ એનું વલણ-એ પોતાના જાતરક્ષણ કરતાં કાંઈ બીજી વસ્તુથી જાણે કે પ્રેરાયલું જણાતું હતું અને મને અચાનક ઊગી નીકળ્યું: 'આ રૂપનારાયણ અને અંબની...! યસ, એ તો એમ જ ! વિજયાના જીવનનું અતળ ઊંડાણ તો હું જાણું એના કરતાં ઘણું વધુ ઊંડું નીકળતું લાગ્યું ! નહિતર વિજયા આટલી બધી ધીમે વાત ન કરે ! એ ઊંઝરીની જાદુમરીનું રહસ્ય પણ હવે ખુલ્લું થયું. એ તો એમ જ ! વિજયા પોતે પણ કયાં ઓછી જાદુર હતી !

[૮]

મેં રૂપનારાયણને તે દિવસે બોલાવ્યો.

મારા મનથી જો કે હું એને બચાવી રહ્યો હતો, અને વાણીમાં તો પેલી ઊંઝરીને ઉધડી પણ લઈ રહ્યો હતો, છતાં મનમાં ને મનમાં તો આ બજબજની ઊંઝરીની પ્રશંસા કરી રહ્યો હતો. વળી અચાનક મારું મન હવે એક બીજો સુંદર માર્ગ પણ મને બતાવવા માંડ્યું. 'કિરણ ! તું આ ઊંઝરીને પણ સેવાધર્મને પંથે હવે આ બણ્યા પછી કાં ન વાળે ? એ ખિચારી તો સામે ચાલીને

તારી પાસે એ માર્ગની દીક્ષા પણ હોવા આવી હતી !’
રે ! મન પદાર્થ !

આ દયાધર્મમાં હું એ છાકરીનું આવાહન પણ
બૂલી ગયો !

રૂપનારાયણને મેં કહ્યું એ એણે સાંભળ્યા ક્યું. પછી
માત્ર એક જ પ્રશ્ન કર્યો : ‘ મા તમને મળ્યાં હતાં નાં ? ’

‘ હા, મા મળ્યાં હતાં. ને એમની પણ ઇચ્છા છે.
અન્નદયા પાણીમાં પગ મૂકવાનું કામ આપણું નથી !
પાત્ર વધારે યોગ્ય કયાંકથી આવી જ રહેશે. ’

રૂપનારાયણ ઊભો થયો. એણે જતાં જતાં કહ્યું :
‘ માને કહેજો. તમારા ધાર્યા પ્રમાણે જ થશે ! ’

અને પોતે અવશની પેટે, જાણે મારી વાત સ્વીકારી
લેતો હોય તેમ, ચાલ્યો ગયો !

આ એની અવશતા, એના ઘણા વખતના, માની
ઇચ્છા પ્રમાણે કર્યા કરવાના સ્વભાવને, આભારી હતી !
હું એ સમજી ગયો. એક વખત તો મન થઈ આવ્યું કે
એને કહી દઉં કે ‘ રૂપનારાયણ ! તું પોતે હવે તારો
સ્વામી થા તો જ સારું છે ! પણ ના, રૂપનારાયણે આ
સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો હતો, એમાંથી એના કુમુમય થતા મનને
દઢ કર્યા પછી મારું વિશેષ કાંઈ કર્તવ્ય ન હતું, એટલે
હું મૂંગો રહ્યો અને એ જ વખતે ઇચ્છી રહ્યો, કે અંજની
પણ પોતાના જીવનનું ઊર્ધ્વાકરણ કરે !

[૬]

‘ અંજની ! જાતનું ઉર્ધ્વાકરણ કરવા માટે સેવા

જેવો બીજો કાઈ જ પદાર્થ નથી. તું જો આંહી આવે તો અમારા નિયમ વિરુદ્ધ પણ હું તને હવે આંહી સ્થાન અપાવું. જામત માણસ માટે તો આ પંથ જ ખરો પંથ છે ! અત્યારે તો આ કર્મયોગ છે !’

થોડા દિવસ પછી હું જ અંજનીને રસ્તે મળ્યો ત્યારે આ પ્રમાણે કહી રહ્યો હતો. પહેલાં એને આશ્ચર્ય થયું. પછી બચ લાગ્યો. છેવટે તો અભિમાની સંતોષ થયો. એના ચહેરા ઉપર જરાક આવી રહેલા સ્મિતે મને ઉત્તેજન આપ્યું : ‘તને ના પાડનાર પણ હું હતો ! તેં આવાહન પણ આપ્યું હતું. પરંતુ રૂપનારાયણ અને તું એકબીજાનાં રહ્યા છતાં, એકબીજાથી અલગ થઈ શક્યાં, એ ખતાવે છે કે તું આંહીને માટે આદર્શ છે ! એટલે આજે હું કહેવા આવ્યો છું !’

મારી વાતની એના ઉપર અસર થતી લાગી ત્યારે તો મને કેટલો આનંદ થયો !

હું મારી વાતને સમજ્યો હતો. સમજાવી પણ શક્યો હતો. માત્ર જાતને એ જ વખતે સમજ્યો હોત ! મન કેવો વિચિત્ર પદાર્થ છે. બૂલબૂલામણી બરેલો !

એક વખતની વાત છે. અંજની અમારે ત્યાં આવીને રહી. ત્યારે સૌને પહેલાં આશ્ચર્ય થયું. પછી ચડબડ ચડબડ વાત ચાલી. પછી ધીમે ધીમે એ પરિસ્થિતિ સ્વીકારીને સૌ શાંત થયા. મને સંતોષ થયો. માત્ર એક રૂપનારાયણ આદ્યો ગયો. પણ એક રીતે એ ઠીક થયું. આ જુવાનોના મનનો શો ભરોસો ! ક્યારે એ ખંડ ન કરી બેસે ? એટલે એક રીતે એ ઠીક થયું.

પણ અંબની મને હજી આકર્ષક લાગતી હતી. હવે તો મને એમ લાગવા માંડ્યું કે ઋષિમુનિઓ વાનપ્રસ્થા-શ્રમમાં પણ સ્ત્રીઓ સાથે રાખતા એ કાંઈ ઘેલા ન હતા ! સ્ત્રી વિનાનો કાંઈ ‘લોકઆશ્રમ’ ચલાવવો એમાં પાપ પણ છે ને અપ્રગતિ પણ છે. અને જાતના ઉર્ધ્વીકરણનો તો એમાં કાંઈજ રસ્તો નથી ! અને જેવટે તો આ છોકરી લોકાશ્રમને પણ આકર્ષક અને વધારે સેવાભાવી કેમ ન કરી મૂકે ?

આમાંથી હું અંબની સાથે ઉર્ધ્વીકરણની ને કડાની વાતોએ ચડ્યો. એક વખત તો અમે રમતી પણ વાતો કરી. પણ મારું મન મને ડગતું હતું. કારણ કે હું મનને ડગતો હતો !

મારા મનથી હું એને પથદર્શન કરાવી રહ્યો હતો. એના મનથી એ ભૂમિકા તૈયાર કરી હતી.

એક દિવસની વાત છે. તે દિવસે અમે ખાસ રસ-મીમાંસામાં ખેંચાયાં હતાં. અચાનક અંબનીએ મને પૂછ્યું : ‘કયો રસ સર્વોત્તમ છે ? વીર ? કરુણ ? કે શંગાર ?’

‘કરુણ !’ મેં તરત કહ્યું !

‘ના, શંગાર !’ એણે જવાબ વાળ્યો. અને એ મારી સામે જોઈ રહી. એમ એના જોવામાં મને વિજય દેખાતો હતો. છતાં કાંઈ રીતે આકર્ષણ ઓછું થતું ન હતું. મેં મારા મનને ઠીક ઠીક માર્યું હતું. પણ મને ક્યાં ખજર હતી કે મન માર્યાથી મરતું જ નથી ! મારવાથી તો એ રસ્તો બહલે છે ! એટલે હું સાધારણ રીતે બોલતો હોઉં તેમજ બોલ્યો :

‘તમને જુવાનવર્ગને શૃંગાર વધારે ગમે, બાકી જીવનનો ખરો રસ તો કરુણ છે!’ કેટલું ખોટું એ વાક્ય હતું! અંજની એ સમજી ગઈ લાગી.

‘હું તો શૃંગારમાં જ રાત્રી છું. અને તમે પણ શૃંગારમાં જ રાત્રીના છો!’ એણે કહ્યું.

‘કાણુ હું?’

‘ના, ત્યારે હું!’ એણે લાડથી ઉમેર્યું. એ વાણીમાં કેટલો અધો અર્થ ભર્યો હતો! અચાનક કોઈ ધક્કાથી પ્રેરાયો હોઈ તેમ હું, એના તરફ ખેંચાયો. મેં સદજ જ એનો હાથ પકડી લીધો! આખા ચિત્તતંત્રનો કબજો એ જ પળે અંજનીના હાથમાં થઈ ગયો. જો કે એનો હાથ મારા હાથમાં હતો! પહેલે દિવસે એ ગળજની લાગેલી છાકરીએ જો કહ્યું હતું એ અધું જ ભુલાઈ ગયું! વિજય એનો હતો!

પણ ત્યાર પછી મેં શું કહ્યું એ પણ મને યાદ નથી. ને એણે શું જવાબ વાળ્યો એ પણ મને યાદ નથી. માત્ર એટલું જ યાદ છે કે રોષભરેલી વિજયા ત્યાં બેઠી હતી. અને એની પાછળ રૂપનારાયણ પણ હતો!

આ-શી રીતે બન્યું એની પહેલાં તો મને સમજ જ ન પડી. પણ પછી તરત ખ્યાલમાં આવ્યું કે અંજની મારી સામે જોઈ રહી હતી, એમાં પોતાની જીતનો કેટલો આનંદ હતો! ત્યારે શું આ ત્રણે જણાએ મને હંફાવવા માટે આ રસ્તો લીધો હતો? પણ એમાં વિજયાને શું રસ હોઈ શકે? કેમ નહિ? એક વખત વિજયા ને હું ચાહતો. આજે એણે એ વાતનું વેર લીધું. ને વળી રૂપનારાયણને બતાવ્યું કે આંહી પણ ચૂકો તો માટીનો

છે ! પણ તે છતાં વાતનો એ પૂરતો ખુલાસો ન હતો. સંભવિત એ હતું કે રૂપનારાયણ કોઈ રીતે મારું મન વાંચી ગયો હોય ! ને એણે વિજયાને આ કશું હોય ! ને વિજયા કેવળ મારું ગૌરવભંગ કરવા માટે આવી હોય ! કારણ કે એનું ગૌરવભંગ થયું હતું.

હું તો શું જવાબ આપવો, કે કેમ ખુલાસો કરવો એ કોઈ સમજી જ શક્યો નહિ. હું ત્યાંથી ખસી જવા માગતો હતો. પણ એટલામાં વિજયા બોલી : ‘ તમે પુરુષો ક્યારે સમજશો કે જાતિજીવનના અત્યંત પ્રયત્ન પડ્યા પડે છે. જાતિ જીવન એ કોઈ મામુલી બાબત છે ? જાતિ જીવન તો તરત ખીંગ જીવનને સીધું આમંત્રણ જ આપે છે ! એટલા માટે તો જાતિ જીવનનો અને એની વિશુદ્ધિનો આટલો બધો મહિમા ગાયો છે ! તમને કોઈ યાદ ન હોય, તો યાદ કરો ! ’

વિજયાની વાણીનો કોઈક અર્થ મને સમજાયો અને હું દિફ્ફૂદ થઈ ગયો. અરે, એમ હોઈ શકે ? ’ નહિ મારા પ્રશ્નને સમજી ગઈ હોય તેમ વિજયાએ બોલ્યા વિના જ, એક વખત અંજની તરફ જોયું. અને પછી તરત મારી તરફ જોયું ! એમાં બહોળો અર્થ હતો !

‘ આ . . . હા ! ’ મારા મનમાં વિજયાની વાણીનો જાણે એકદમ જ અર્થ ખેંસી ગયો, ‘ આ . . . હા ! ’ હું ધોળા પૂણી જેવો ગયો. અને વળી પશ્ચાત્તાપી બય પણ પામ્યો. ‘ ત્યારે તો જે દિવસોમાં હું વિજયાનો મિત્ર હતો ને વિજયા મારી મિત્ર હતી . . . ’ અને મને અચાનક બધું સમજાઈ ગયું.

અરે ! પણ મારા મનમાં આ વાત પહેલી તકે કેમ
ન આવી ગઈ ? આવી હોવા જેવી વાત ?

જાણે કે મારા એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતી હોય તેમ
વિજયાએ કટાક્ષમાં જતાં જતાં એક જ શબ્દ કહ્યો :

‘જાતનું-જાતિજીવનનું ઉધ્ધારણ !’

અનામી ! અનામી !

મારું મન, લગવાન જાણે એ શાનું અનેકું છે, પણ એના અતળ મહાસાગરમાંથી ક્યારેક અસંખ્ય માનવીઓની કાણુ જાણે કયાં સંતાઈ એડેલી કતાર ઊભી થાય છે, ત્યારે હું ખરેખરો મહારાઈ જાઉં છું. જલપ્રવાહમાં આવી રહેલી એક પછી એક નૌકાની માફક, એ આવી આવીને પોતપોતાની કથનિકાઓ આપવા માંડે છે અને હું તે, એમાંથી કોને લઉં અને કોને ન લઉં, એ દ્વિધાવૃત્તિમાં ધણી વખત કાઈને જ લઈ શકતો નથી ! અને એ વશુ-જર મને એમ ને એમ અસહાય જેવો રાખીને, જાણે દૂર દૂરની મુસાફરીએ નીકળી પડે છે. હું મનમાં આગસુ આનંદ લઉં છું કે ઠીક થયું, કારણુ વિનાની આ પારકી પંચાતને કાગળ ઉપર આપણે ચીતરવી મટી, પણ એટલામાં તો પાંચે પંદરે પાછી એ ની એ કતાર, ખીજ વધારાના મહે-માનો સાથે આવીને, મારે આંગણે ધામા નાખે છે ! અરે, મારી પાસે જો થોડીક જ પીછીની કલા હોત ! ઓછામાં ઓછા એક હજાર એક ખીજથી તદ્દન વિભિન્ન એવા

ચહેરાભેરા, મારા આ નાનકડા હૃદયમાં સંતાઈને બેઠા છે. એક વખત એ સઘળાને હું રંગરેખા ઉપર મૂકીને પછી નિરાંતે હીંચકે બેઠો બેઠો, આખો દિવસ કાં આ પીત, પાન ખાત, ને બહુ થાત તો બે ચાર શેતરંજની બાજુ, કોઈ મારા જેવા નવરાધૂપ સાથે ખેલી નાખત. એમ ને એમ શાંત જીવનપ્રવાહ વહી જતો ! પણ એવો કોઈ આરામ મારા ભાગ્યમાં હોય એવું જણાતું નથી. એમાં તો કામ કરતાં કરતાં ઢળી પડવાના અક્ષર મંડાણા લાગે છે. આજ મારા મનમાં સિંધનો સુમરો આવી ચડ્યો છે. તદ્દન છેવાડા ભાગમાં એણે પોતાનો નવો વસવાટ શરૂ કર્યો ત્યારે મસલમાન તો મસલમાન, પણ એને કાંઈ એના હિંદુ પાંડોશીઓનો એપ લાગ્યા વિના રહે ? એણે પણ ઘરમાં વારતું કર્યું હતું, એને આખા કુટુંબે, નાનાં મોટાં થઈ ને પચ્ચીસ માણસોએ મજૂરી કરીને, અમને સૌને પ્રેમથી પોતાને આંગણે નોતમાં હતા !

આજ એ સુમરાનાં તદ્દન જર્જરિત બનેલાં ખંડેર મારી સામે આવીને ઊભાં રહ્યાં છે !

એને આવા જીવંત ખંડેરો એ કોઈ થોડાં ધૂળમાટીનાં હોય છે ? એમાં નો કેટલાં આંસુ, કેટલાં રુદન, કેટલી આશા, અરે ! કેટલી છાની પ્રેમગોષ્ટિ, કેવી કેવી વિશ્રમ્ભ-કથાઓ, કેવી રસિક મસ્કરીઓ, કેવી સુંદર કુલવધૂઓ, કેવા કોડબર્યા નવજીવાનો, કેટલા સાદા વૃદ્ધજનો, કેવી અજ્ઞાન બરેલી કરુણતાઓ, કેટલી બધી અન્યાયકથાઓ, કેટલા બધા માનવીઓ, પોતપોતાની હવાઈ નિહગીથી, હજી પણ માટીના કણેકણને બરી દેતા, હરતા ફરતા દેખાય છે ! આજ એવું

એ સુમરાનું ખંડેર મને યાદ આવે છે ! સુમરા આ, સંધમાંથી ભાગીને આવ્યા હતા એમ કહેવાતું હતું.

[૨]

આ સુમરા સંધમાંથી ભાગીને આંહીં રોટલા રળી લેવા આવ્યો એ ખરું, પણ એને મસલમાનને પાડોશમાં કોણ સંધરે ? શર શરમાં તો કોઈએ એને સંધર્યો નહિ.

પણ જેનું કોઈ ધરાક નહિ એનું ધરાક અમારો વસવાટ. એ ખિચારો કોઈને રહેવાની ના ન પાડે ! ત્યાં અઢારે આલમ આવે ને જાય. એના મનમાં એનો કોઈ દખલો નહિ. કારણ કે ધારવાળા નાનકડા જમીનખૂંચ્યા પથરાવાળા એ વસવાટની છેવાડાની જમીનનો બોજિયો ય ધણી યાય તેમ ન હતો. એટલે એ છેવાડાની જમીનમાં સુમરાએ પોતાનો આધાર શોધ્યો. ત્યાં એ પોતાના પચીસ માણસના બુથને લઈને ચોરની વાકની છાયમાં, પોતાની વેરવિખેર ધરવખરી નાખીને પડ્યો. એની સાથે એક ગાવડી હતી એ કાંધગળતા દૂમળા પાતળા બળદ હતા. સત્તર ઠેકાણે સાંધેલો એક એકા હતો. એક એનું સાથી, એક સંધથી આવેલું, બાંકિયું ગધેડું હતું ને પાંચપંદર ગાભા હતા ! ફૂટલતૂટલ માટલાંની તો ગણતરી કરવાની હોય નહિ ! પણ એની સંધમાંથી આણેલી આ સમૃદ્ધિ સાથે એણે આંહીં નવી જિંદગી માંડી.

એને આ જમીનો પ્યાર કેમ લાગ્યો એ ભગવાન જાણે, પણ બીજે કોઈ ઠેકાણે એનું મન ધરપત પામ્યું નહિ હોય, અને આંહીં આસપાસમાં કોઈ પાડોશ નહિ, પાડો-

શ્રમાં પાડોશ એક મિરાણી, એને બને પજે ખરજવું હતું, એટલે ચાંચરાં વીંટીને એ પોતાના કુળીમાં પડી રહેતી, લાગ્યે જ બહાર ફરકતી.—એનો નિકટમાં નિકટ પાડોશ આ બીજો પાડોશ પછવાડે સ્થંથિયાં સાવરણી બનાવનારા રાવળિયા રહેતા એ. પણ એ તે કાંઈ પાડોશ કહેવાય ? એમાં એક વહુને ખરલ હતી. બીજી અપંગ હતી એ અર્ધા માગી બીખીને શેટલો ખાય તેવાં ! એટલે સુમરાને શું કામ આવે તેમ હતાં ?

એનો ખરો પાડોશી, એનો ભડ આધાર, એના સુખ-દુઃખનો સાથી, જે ગણો તે, પેલી થોરતી વાડનો છાંયડો ! એ સિવાય બીજો કાંઈ નહિ.

આ સુમરાએ ધીમે ધીમે જમીન સાથે દોરતી માંડી. એનાં ઘરનાં નાનાં મોટાં પચીસ જણાં—પચીસે કામઢાં. છ વરસનું છોકરું પણ પોતાનો શેટલો રળી લ્યે. કો'કના દોરમાં આઢે—ને મોડી સાંજે આવળ આવળ કે ખેરખા-ખરાનું જેવું મળ્યું તેવું લાકડું લઈને ઘેર આવે. ખાલી હાથે એ ન આવે !

ધીમે ધીમે એણે માટી મટોડાંનાં ઘર ઊભાં કર્યાં. દોરઢાંખરને ખાંધવાની ચોખખી જગ્યા કરી. ચારે તરફ જીભેલી વાડનાં છાંંડાં પૂર્યાં. થાય તેમ તો ન હતી, છતાં પીપરતી ડાળીઓ વાવીને, એ ચાર ઝાડનો છાંયો પણ ઘરઆંગણામાં લાવવા મહેનત માંડી. એના જીવનમાં ઝાડનો છાંયડો એ કાંઈ જેવું તેવું સમૃદ્ધિનું અંગ ન હતું. થોડા વખતમાં તો એણે એ વસવાટને કિલ્લોલ કરતો કરી મૂક્યો.

કાંઈ માને નહિ કે આ સુમરા સંધમાંથી રાત લઈને

ભાગ્યા હશે, એવાં એ કામઢાં.

સુમરાના ઘરનું કોઈ છોકરું પણ, એના ફળીની બહાર ભટકવા નવરું મળે નહિ. એટલે એમાં કોનું શું નામ હતું એ પણ કોઈ ને આડોશપાડોશમાં ખખર મળે નહિ. એ સુમરા કહેવાતા. ને એ ફળી એ સુમસવાળું ફળી કહેવાતું. થોડા વખત પછી તો એ ફળી લીલી ચારના ઢગલાથી મધ-મધવા માંડ્યું. ત્યાં બોધરણ્યામાં ભેંશના દૂધની શેક સંભળાવા માંડી. ત્યાં ગાડાં ગાડી આવવા જવા માંડ્યાં. સાંજ પડ્યે ત્યાં હળ સાંતી દેખાવા માંડ્યાં. એક દેહનું ખેતર કોઈ ખેડતું ન હતું, સુમરાએ અરધિયાણુ ભાગે એ રાખ્યું ને મહેનત કરી. એણે પોતાની જમાવટ કરવા માંડી. સુમરા-વાળું ફળી હસતું થઈ ગયું. જોનારને લાગે કે આ જમીનને ખરેખર જાણે જોખન આવ્યું છે, એટલો બધો ત્યાં કાલાહલ ને કામતો દેમારો દેખાવા માંડ્યો !

[૩]

એક દિવસની વાત છે. રાતે નવ સાડાનવે નિરાંતે બેઠા અમે ગપ્પાં હાંકી રહ્યા હતા, ત્યાં એક આધેડ ડોસો દેખાણો. અમે અનુમાને જ ધાર્યું કે આ સુમરાનો ડોસો છે. આવીને એ ત્યાં બેઠો. થોડી વાર થઈ ને એણે પોતાના પાણકારાના ચુડીબધ કડિયાની ખીસીમાંથી પૈસો કાઢ્યો. એક નાનકડી સોપારી કાઢી : ‘અદા ! જરાક ટીપણું હાથમાં લ્યો તો !’ તેણે પૈસો ને સોપારી હાથમાં પકડી રાખ્યાં હતાં.

મેં ભૂર્ગળિયું ટીપણું કાઢ્યું. તેણે ટીપણા ઉપર પૈસો ને સોપારી મૂક્યાં, મેં તે લઈ લીધાં. ‘શું જોવું છે,

સુમરા જાઈ !’ એનું નામ શું હતું તે અમે કાંઈ જ જાણતા ન હતા.

સુમરાએ મળું ખંખેર્યું. પછી થોડી વાર જમીન સામે જોઈ રહ્યો, પછી એ ધીમેથી બોલ્યો : ‘ એવું છે અદા ! આ જમીનમાં અમારી લેણાદેણી છે કે આંહી પણ પાછા ભરખાઈ જાયું, એ મારે જોવગતવું છે ! ’

‘ ભરખાઈ જશો—આંહી ! અરે જાઈ ! આંહી તો તમારે મળે છે. કેમ આવી શંકા પડી ? ’

‘ અમારે ત્યાં આનાથી પણ અદેકરું હતું, અદા ! પણ બધું ધનોતપનોત ને ફનાફતીયા થઈ ગયું ! ’

‘ કેમ કરતાં ? ’

‘ કેમ કરતાં શું ? આ વરસ સારું માફું આવે, તો તમારા જેવાના એ માંડ્યા હોય, શું થાય તે એ એ માંડ્યા હોય એ બાવીશ થઈ ને તમને ગણી જાય. કોઈ દોરને એરૂ આબડી જાય. કાં બળદ મરી જાય ધરતું એકાદ માણસ કાં ખૂટે કાં ખૂટલ નીવડે. એમ ને એમ એ પાંદડે ન થયા તે ન જ થયા. આ એમ ને એમ રાત માથે લેવી પડી. હવે આંહી કાંઈ એ પાંદડે ચાવાના જોગ છે કે પાછું એવું ને એવું ? ધરતીની પણ માણસને લેણાદેણી નીકળે છે ! ’

મેં ટીપાણું ઉખેડ્યું. ધન મકર કુંભ આગળી ઉપર, ચડાગ્યા. નેત્રને જરાક મીંચ્યા. નસકોરાના પવનને હાથ ઉપર લીધો. થોડી વાર પછી કહ્યું : ‘ સુમરાજાઈ, તમારો આંહી જેવારો છે. ધરતી સાથે તમારે લેણાદેણી છે. આંહી તમારો વાળ વોકો નહિ થાય ! ’

‘ તો તો બૈ સારું, અદા ! હવે વાજ આવી ગયાં

છઈ. માથે ઝાડવાં ઊગવાં બાકી છે !’

થોડી વાર પછી એ ઊઠ્યો, ને મનમાં આશ્વાસન મળ્યું હોય તેમ ચાલતો થયો. પણ થોડે જઈને જ પાછો આવ્યો:

‘અદા !’

‘કમ ?’

‘આ એક વાત તમને પૂછવાની બાકી છે !’

‘પૂછાને ! શું ?’

‘આપણે આ ધરતી ઉપર એ માણસ ભેગાં કર્યાં હોય તમારા જેવા પવિતર બામણ . . .’

‘અરે માંદાભાઈ ! એવું બોલતા નહિ, બોલતા નહિ, કાક સાંભળશે તો રાટલો અમારો ટળી જશે.’

પોતે મસલમાન હતો ને બ્રાહ્મણદેવતા મસલમાનનું તો ઘર કાંઈ પવિત્ર કરે નહિ, એ વિચાર આવતાં જરાક અંખવાયો, પણ એણે તરત ઉમેયું :

‘ના એમ નહિ, પણ તમે માખાપ ! તમારે ઘેર જમો જુઠો, . . . પછી શું વધે છે ?’

‘હા . . . તો કાંઈ વાંધો નહિ !’ મેં વિચાર કરતાં કહ્યું :

બીજે દિવસે આખા ઘરનું સીધું સુમરો વહેલી સવારમાં જ ઘેર પહોંચાડી ગયો હતો. એના મનને સંતોષ થયો લાગ્યો કે એણે ધરતીને તુમિ આપી છે, અને હવે એનો વાળ વાંકો નહિ થાય.

થોરતી વાડના છાંયડાને ઘર માનીને નિર્ભય રહેનારો આ બડ માણસ પણ, કોણ જાણે શું હતું, પોતાના જેવારાની શંકાથી મનમાં ને મનમાં ધ્રુજતો હતો. સંકટ

કઈ તરફથી આવશે એનો જાણે કે એના મનમાં કર જ રહ્યા કરતો હતો !

[૪]

જેવી જ એક બીજી રાતે એ આવ્યો હતો. આ વખતે તો એને પડખેના ડાક 'ડાક્ટર' ઉપર ચિટ્ટી જોઈતી હતી. એના દીકરાનો દીકરો રાત દિ ખોડાસા દેતો હતો. પોતે સૂતો નહિ ને બીજાને સૂવા દેતો નહિ. એનો એક હાથ તો કાન ઉપર ને કાન ઉપર. એમાં એને કાંઈક દર્દ હતું.

પહેલા પાંચ સાત દિવસ તો એમણે માથે મારી રાખ્યું. પણ દર્દ વધતું જ ગયું. કાંઈક અડખંગ ડાક્ટરે ઓડનું ચોડ ક્યું ને એના બે ચાર માપ દાણા કઢાવી લીધા. વૈદને બતાવ્યું તો એણે પડીકી આપીને, એક પાલી રાઈ લીધી. ભૂવાને દેખાડ્યું, એણે પાણી પાછને અરધો મણ મેથી લીધી. ફરી દોરો કર્યો, સુમરાએ મણ જર આપી. બાવાએ મંત્ર ફૂંક્યો—રોકડો સવારૂપિયો લીધો ! જે મળે એ, એને જુદું જુદું બતાવે ને એના દાણા ઓછા કરે. એમાંથી તો આ છોકરાનો મંદવાડ વધ્યો. પણ રાતદિ જોને કામ કામ ને કામ હતું—એ આની પાછળ ખેસવાનો વખત પણ ક્યાંથી કાઢે? એક દવાખાને ગયો—તો ત્યાં જોનેતરને જનવર માનીને, રાખતા ન હતા. બીજે દવાખાને ગયો. ત્યાં બિનહિંદુ માટે સ્થાન ન હતું. ત્રીજે દવાખાને 'કેવળ...' ને માટે 'નું' પાટિયું લટકતું હતું. એના છોકરાની વહુ માથું ફટવા માંડી. એણે સૌને જિભા રાખવા માંડ્યા. 'હું' કામ

કરું, મારું શરીર તોડીને, તે તમને સૌને સારું લાગે છે કાં? ને આ બહારનો પંદર દિવસ ડાઘ ભાવ પૂછતા નથી—કાલથી હું કામે નહિ જઈ, જવ !’ એણે તડફૂને ઓખો નૈયો બણ્યો. સૌ મુંઝાણા.

એટલે સુમરો કાલે વહેલી સવારે ગાડું જોડીને છોકરાની વહુ સાથે, પડખેના શહેરી દવાખાનામાં જવા માગતો હતો. એના પડોશમાં ગ્રેઅક્સર જાણનાર અમે. એટલે ડાઘ ડોક્ટર ઉપર ચિટ્ટી લેવા એ આવ્યો હતો.

ચિટ્ટી તો એને એક ઓળખીતા ઉપરની આપી, પણ સુમરો ત્યાં ગયો ત્યારે એને ખબર પડી કે છોકરાના કાનમાં તો કીડા પડી ગયા છે.

એમાંથી છોકરો ધીમે ધીમે સાન્ને તો થયો, પણ પછી ડાઘ દિવસ ખરેખર સાન્ને થયો જ નહિ. છોકરાની જીવાન માને આ ધા આકરો પડી ગયો. એને લાગ્યું કે આ કામદા ડોસલાએ કામમાં ને કામમાં એનો દીકરો ખોવરાવ્યો. ડોસા ઉપર અને કામ ઉપર બન્ને ઉપર એને અણગમો થઈ ગયો. ડાઘ દિવસ બહાર નહિ નીકળનારી મીરાંણી દવે કચારેક સુમરાને ત્યાં બેસવા આવવા માંડી. દોઢ પૈસાનાં ગિનજવાબદાર છાપાની પાસે, જેવાં અકલ્પ વિનાનાં ઉશ્કેરાટવાળાં ‘હેડીંગ’ હોય છે, એવાં વેળુ આ મીરાંણી પાસેથી સુમરાની પેલી જીવાન વહુને સાંભળવા મળ્યાં. અને એણે એને ખરાં જ માન્યાં છોકરો બચી જત-જો મીરાંણીના કહેવા પ્રમાણે, પડખેના રાવણિયાને સવા મણુ માતાજીની જીવર આપી હોત તો !

એટલે તો એ જીવાન વહુને થયેલો શોક હજારગણો

ને હજાર વિવિધ રૂપવાળો થઈને એને સતાવવા માંડ્યો. એની પાસે જેવું રૂપ હતું, જેવું જોયન હતું, એવું જ પ્રેમનું પોટલું પણ હતું.

એનું મન, મનમાં ને મનમાં આ વાતને ચિંતવવા માંડ્યું. એમાંથી એને ખાતરી થઈ ગઈ કે છોકરો બચી જત જો માત્ર સવા મણુ માતાજીની જર આ પડખેના રાવ-જિયાને આપી હોત તો !

એક દિવસ વળી એને રાવજિયાની વહુ સાથે બોલા-આલી થઈ. એમાં રાવજિયાની વહુએ એવું કહ્યું કે અમારું રખોપું તો હજાર હાથવાળી કરે છે. નવાળની કાંક થઈ જશે, જો વધુ પડતું બોલી છે તો !

હસવું આવે એવી, આવી આવી નાનકડી નાનકડી વાતોમાંથી, પોતાની જાતમહેનત કરીને, જમીનમાંથી સંકડો મણુ અનાજ લાવનારું એ કુટુંબ, છિન્નભિન્ન થવાનાં ચિહ્ન જોવાં થયાં !

પછી એ છોકરાની વહુનું ચસ્કી ગયું. અને છોકરો આપને કાંઈ કહી શક્યો નહિ એટલે એ લાગી ગયો.

જે જમીનમાં સુમરાને જેવારો થવાની ખાતરી આપવામાં આવી હતી, ત્યાં એવો પ્રકાપ જોઈને ફરીને એ એક રાતે પાછો સોપારી ને પૈસો લઈને મારા જૂગજિયા ટીપણી પાસે જેવરાવવા આવ્યો !

[૫]

છેવટે એને મારા જૂગજિયા ટીપણી ઉપર પણ અબદા થઈ. એક બોગળભટિઓ એવો આવ્યો કે મારા

કરતાં એનું ભૂંગળિયું ટીપણું લગભગ છગણું વધુ લાંબું હતું ! સુમરાની આખી ઓશરી એ ભૂંગળાએ રોપી લીધી હતી ને નાનાં મોટાં તમામ, જાતે આમાં ન માનનારાં હતાં છતાં, પડખેનાં સૌને માનતાં જોતાં, એટલે માનનારાં થઈ ને ત્યાં એકાં હતાં !

ભૂંગળિયામાંથી વળી નવી નવી વાત આવી. રાવ-ગિયાના ઉપર દોષ વધુ ચઢ્યો. એનાં જ કામ ત્યાં સુધીની ખાતરી કરાવી દીધી. મોરાંણીએ એમાં ટેકા પૂરાવ્યો. એમાંથી બંને કુટુંબને નાહકનો કળિયો થયો.

ત્રીજે દિવસે સુમરાના એક બળદને એક સાપ આહડી ગયો !

થઈ રહ્યું. વાત ઝબકે ચડી. ફોજદારી થઈ. સુમરાને સપાઈસફરાંએ પણ ઠીક ખંખેર્યો.

આ પ્રમાણે ખાલી થયેલો સુમરો બીજે વરસે મોળા વરસમાં ટકી શક્યો નહિ !

[૬]

એક દિવસ વહેલી સવારે હું ત્યાંથી નીકળ્યો તો ફળીમાં બિલાં બિલાં ફૂતરાં રુએ. મને નવાઈ લાગી, મોં સૂઝાણું હજી થયું ન હતું, એટલે હું સાવચેતીથી સુમરાનો અંપલો ઉઘાડીને અંદર ગયો, તો આખું ફળી ખાલીખમ ! કોઈ કહેતાં કોઈ ત્યાં મળે નહિ ! આછા અંધારામાં કેવળ શૂન્યતા દેખાતી હતી ! ફેંકી દીધેલા ગાભા ને તૂટલ ફૂટલ માટલાં પડ્યાં હતાં ! ઓશરીના કિનારા ઉપર મગનો એક સાથિયો પણ કોઈ કે પૂર્યો હતો ! હું ચારે તરફ ફર્યો, બધું ખાલીખમ !

સંધ્યામાંથી જેમ રાત લઈને એ આંહી ભાગી આવ્યા હતાં, બરાબર એ જ રીતે રાત લઈને સુમરાં પાછાં ભાગી ગયાં હતાં !

એમાંના કાઈના નામની કાઈ પડખેચાળાને કદાપિ બળ પણ થઈ નહિ.

સુમરાં ભાગી ગયાં એટલે એક જ શબ્દ ત્યાં પ્રચલિત રહ્યો !

જેમ એ ગામડાને પાદર પથરા હતા, દેફાં હતાં, ઝાડવાં હતાં, એમ સુમરાં હતાં. એ આવ્યાં. ને એ ગયાં !

સેંકડો, હજારો, લાખો ને કરોડો જીવન માટે પણ આ જ વાત તમે નથી કહેતા ?

એ આવ્યાં ને એ ગયાં !

પણ આમાંનાં એકનું નામ તો તમે કહો એ તમારો પ્રશ્ન છે નાં ? ભાઈ ! આ નદીને કાંઈ સેંકડો ઝાડમાંથી, એક ઝાડનું નામ તમે આપો તો !

ઝાડને, પથરાને દેફાંઢળિયાને, અને આવા માનવીને એમને વળી, આવણી જેવાં બહુમાની નામ શાં ? એ તો અનામી તે અ-નામી !

બહાદુરમાં બહાદુર

ઈ. સ. ૧૯૨૬ના જૂનની પાંચમી તારીખે સાંજે જ્યારે હું હાર્નિલિંગના મોટા ચોકમાં ચાલતો પશ્ચિમ દિશ તરફ નાટકઘર બહારી વળ્યો, ત્યારે મને ખ્યાલ પશુ ન હતો કે એક કલાક પછી તો હું કોઈ ‘ચીજ’ મેળવીને પાછો ફરીશ.

આ ‘ચીજ’ એટલે કોઈ હોરા, માણેક, મોતી, સોનું, રૂપું નહિ. એ માટે તો ઈશ્વર ચોર, લૂંટોરો, શ્રીમંત શેઠિયા અને રાજદારી પુરુષો—એમને નિર્માણ કર્યા જ છે. મારા જેવાના નશાબમાં તો ‘ચીજ’ એટલે બીજું શું ? કોઈ ‘ચીજ.’

હું નીકળ્યો નાટકઘર પાસે, ત્યારે હજી ત્યાં રોશની પ્રગટી ન હતી. પશુ કેટલીક લટકાળી ચીની સ્ત્રીઓ ત્યાં મગફળીનાં પડીકાં વેચતી બેસી રહી ગઈ હતી, એક તરફ થોડાક ભૂતિયા ટોળે એસીને કાંકરીદાવમાં તણીન હતા, બીજી તરફ ‘રિક્ષાવાલા’ બેઠા બેઠા સિગારેટ ફૂંકતા હતા. એક મજબની ખૂને ગુલાબ જેવી કોઈ સ્ત્રી કોઈકના આવવાની બાજુ રાહ જોતી ત્યાં બેસી હતી. એના રંગીન હોઠ ઉપર

અજ્ઞાન જેવી લાલાશ એડી હતી; જાણે કે કોઈ લાલ લાલ અણેલું. * નાટકકરની પછવાડે હું ગયો અને ત્યાંથી એક પગદંડીનો લાંબો માર્ગ નીચેના હરિયાળાં મેદાનમાં થઈને સામેની ટેકરીઓમાં ચાલ્યો જતો દેખાયો. પહાડીઓની આવી ‘ચોરવાટ’માં જે અનોખું આકર્ષણ છૂપાયલું છે એ આકર્ષણથી એ ચાઈને મેં નીચે જવા માટે યત્નવત્ પગ ઉપાડ્યો.

નીચેની પગદંડીએથી કોઈ ગુરખા જેવો માણસ ઉપર આવી રહ્યો હતો. મને જોઈને એ ઊભો રહી ગયો. એને મારી હિલચાલની કોઈ શંકા પડી હોય કે કાણુ જાણું કેમ, એણે અંગ્રેજીમાં પૂછ્યું: ‘ક્યાં જાઓ છો? જોગંદરને જોયો?’

‘જોગંદર? એ કાણુ? અમે આહીના નથી.’ મેં જવાબ વાળ્યો. ‘હું તો આ પગદંડીએ પગદંડીએ સામેની ટેકરીઓમાં જવા માગું છું!’

‘શું કરવા?’

‘અમરતો રખડવા! ખીજું શું? હજી ‘નાટકકર’ ના પડદા ઊપડ્યા નથી!’

મારા જવાબ ઉપર હસતો હસતો એ ચાલ્યો ગયો. આ માટે એ હત્યો એની સમજણ મને તે વખતે પડી નહિ. પણ મેદાનમાંથી પસાર થતી પગદંડીને માર્ગે હું આગળ વધ્યો તો રસ્તાની એક બાજુ ઉપર નાની નાની અનેક કોટડીઓ દેખાણી. ત્યાં દરેક કમરાના ઉમરા ઉપર કોઈ ને કોઈ સ્ત્રી બેઠેલી હતી. કોઈ વળી ઉભી રહેલી જણાઈ તો ક્યાંક રમ્મતમાં ને રમ્મતમાં લહેર કરતી પણ જુલાળ.

પણ કોઈક દેખાતી હતી ! મને હવે સમજ્યું કે પેસો માણસ મારા જવાબ ઉપર કેમ હસ્યો હતો. એટલામાં મેં પેસી ખૂને શુભાચ જેવી રૂપાળી સ્ત્રીને અચાનક આંહી બેઠેલી દીડી. દેખાતી રીતે એ પાછળના કોઈ માર્ગેથી આવી મઈ લાગી. મને જોઈને એણે પોતાના હાથમાં એક દાંડની ખાલી હતી તે જાંચી કરી. પ્રેમજર્વા વેણે, જાણે એ પાવા-પિવરાવવા માટેનું આમંત્રણ હતું ! પણ પાણીમાં ‘ટાઇફોઇડ’ ના જંતુથી ધૂજનારા આ ‘Virtuous by fear’ મનના નખળાપોચા આદમીને અપાઈ ગયેલું જોડું આમંત્રણ અસ્થાને છે, એમ તરત જ તેને ખ્યાલ આવ્યો હોય કે ગમે તેમ, તેના મનમાં એક જ પળમાં વૃણાયુક્ત ઉપેક્ષા આવી મઈ ! આટલી ત્વરિત ગતિથી, ફરતી નેત્રની ભાષા વિષે, હું માનસ આશ્ચર્યમાંથી બેઠો થાઉં તે પહેલાં તે એનો આખો ચહેરા જાણે હાસ્યલહરીના તરંગથી છવાઈ ગયેલો હોય તેમ શોભી જાયો. તે બીની થઈને ઉતાવળે કોઈકને બોલાવી રહી હતી.

‘એ જોગંદર ! ઠેર તો સહી ! સીધે સીધે ક્યું મૃતને જલદી ચલે જાતે હો ? આજ ક્યા ખાત હય ? ઠહરના નહિ ?’

‘અઈ રાણી, તૂમેરા કસમ, મેં તૂમકો હુંડતા ફિરતા થા . . .’

‘હાં હાં, તુમ તો ખનાઓ. મેં છોટી લડકી હું ક્યું ?’

આમ ખીજ વખત જોગંદરનું નામ મેં સાંભળ્યું એટલે સહજ જ પગદંડી ઉપર પાછળ દૃષ્ટિ કરી. વૃદ્ધ જણાતો કોઈ એક માણસ ત્યાં આવી રહેલો નજરે પડ્યો.

રૂપાળો કહેવાય એવો એનો ચહેરો હતો. પણ એની આંખ, એ આંખમાં અજબની સંકટ સહન કરવાની જાણે કે શક્તિ એકી હોય એમ પહેલી દૃષ્ટિએ જ ખખર પડી જાય, એવી સ્પષ્ટ લિપિ વંચાતી હતી. બાકી આખો ચહેરો કાંઈ થાકેલા, ખવાઈ ગયેલા, મરવા વાંકે જીવન ખેંચતા એવા આદમીનો જણાતો હતો. પણ એની આ લથડતી દેહ એક વખત સીંચી સશક્ત અને ચપલ હશે એ અનુમાન સહેજે જ થાય તેવું હતું. હું એના વિચિત્ર પહેરવેશ તરફ જોઈ રહ્યો. રીંછના વાળવાળી ચામડાની ટોપી એણે માથે પહેરી હતી. દરણાનું એક ચામડું કેડે વીંટયું હતું. હાથમાં મણકા માળા ને ઘેરખા લગાવ્યા હતા. ડોકમાં અસંખ્ય ઘરેણાં કહેવાય ને ન કહેવાય એવી માળાઓ લટકતી હતી. એની કેડ ઉપર શસ્ત્ર પણ હતાં. એની કરડી, તીક્ષ્ણ, લયંકર કરામણી આંખમાં બીણજી કહેવાય તેવા કાંઈ વિષાદ જણાતો હતો. પેલી સ્ત્રીના જવાબમાં એને ત્યાં ઊભો રહી જતો મેં જોયો. હું મારે માર્ગે આગળ વધ્યો. પણ આ જોગંદર કાણ અને એ આટલામાં શું કરે છે એ જાણવાની તાલાવેલીમાં મારું મન પડી ગયું. સામેની ટેકરીઓમાં હું પહોંચ્યો ત્યારે તો લાખો રંગીન વાદળાંથી આકાશની શોભા અલૌકિક બની ગઈ હતી. દાહલિંગના એ સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં હું પળખર જોગંદરને ને એણે કહેલી રાણીને જુલી ગયો !

[૨]

થોડી વાર એ પ્રમાણે એક ટેકરીના ઝૂલતા ખડક

હિપર હું બેઠો હર્ષશ ત્યાં નીચેની પગવાટે કોઈના આવવાનો સંચાર થતો જણાયો. કાણુ હશે એ જોવા કુતૂહલથી મેં ડોક ખેંચી ત્યાં તો, 'સા'બ ! આજ તો તુમ બી ઈધર આ ગયે—? કૃષ્ણમતી રાનીકુ દેખને કે લીયે.' એમ કહેતો ને મંગળ પોતે જ દેખાયો.

મંગળ અમારો દરવર્ષનો પરિચિત સાથીદાર બની ગયો હતો. તે પહેલાં એ ગુજરાત મુ'બઈમાં રહી આવ્યો હતો, એટલે એને અમે આવતાંવેત શોધી કાઢવાનું રાખ્યું હતું; અથવા કહો કે એ જ અમને શોધી કાઢતો. મંગળને આવેલો જોઈને મેં પૂછ્યું: 'મંગળ ! આ નાટકધરના પાછળના આ ભાગમાં કંઈ જાદુ છે કે શું ?'

'કેમ એમ પૂછવું પડ્યું સા'બ ? જાદુ તો કંઈ નથી. પણ તમારા જેવા બદ્દલોકને આવવાની આ જગ્યા નથી. તમને રસ્તામાં કાણુ, જોગંદર મળ્યો હતો ?'

'હા, એવું નામ મેં સાંભળ્યું ખરું; પણ એ જોગંદર છે કાણુ ? શી વાત છે એની ? આજ ત્રીજી વખત એનું નામ મેં સાંભળ્યું !'

'તમને એની પિછાન નથી લાગતી ત્યારે ? એની વાત કોઈએ કહી નહિ હોય !'

'એવાની પિછાનને તે મારે શું કરવી છે મંગળ ? તું પણ ઠીક, સારા માણસોનો પરિચય કરાવતો લાગે છે !'

મંગળ બે પળ બોલ્યો નાહ. સામેના એક ધોળા ફલથી લગી પડતા ચીમલાના ઘાસ* તરફ એ જોઈ રહ્યો

* ઘાસ એટલે ઝાડ. ઝાડને ઘાસ કહેવાનો, અને ઘાસને ઝાડ કહેવાનો ભાષાપ્રયોગ આ પહાડીઓમાં પ્રચલિત છે.

હતો. થોડીવાર પછી તેણે મારી સામે જોયું ! સાહેબ ! ખોટું ન માનતા. પણ આ જોગંદરસિંહ જેવો બહાદુર માણસ આખા હિંદમાં તમને શોધ્યો નહિ મળે. એ માણસ બહાદુરમાં બહાદુર છે. એણે જે કરી બતાવ્યું છે, એક વખત એ કરી બતાવ્યા પછી, આટલી વિચિત્રતા અને પેલી ખૂને ગુલામ જેવી કૃષ્ણમતી રાત્રી-તમે જોઈનાં ?- એ બન્ને જો એને મળ્યાં ન હોત, તો આ જોગંદરનો કાં તો કાળે કચારનો ચે કાળિયો કરી નાખ્યો હોત, અથવા તો એ નરાતાળ ગાંડો થઈને રખડતો હોત ! એણે એક વખત જે કરી બતાવ્યું હતું-વીરત્વની એ પરાકાષ્ટા હતી ! તમારામાં તો કવિતા ભરી છે નાં ? એક કલ્પના કરો; લાંબી સુખી જીવનની આશાકેડી તમારી નજર સમક્ષ દેખાતી હોય, તમારા ખુરશી ટેવલને છેલ્લી સલામ કરીને તમે શાંત એકધારું કૌટુંબિક જીવન જીવવાનું મધુર સ્વપ્ન લઈને, નોકરીના છેલ્લા દિવસો આરામમાં ગાળતા હો, અને અચાનક જ, તમને કોઈ ખબર આપે. . . ' મંગળનો અવાજ ધીરે થઈ ગયો. એમાં શોકનો ભાર હતો. એની આંખમાં જરાક બીનાશ દેખાતી હતી. તેણે જરાક ગળું ખંખેર્યું : ' સાહેબ ! તમને કોઈ અચાનક જ ખબર આપે, કે તમારો એકનો એક જીવાન છોકરો, ફાંસીને લાકડે લટકે એવા કોઈ ગોરખધોમાં સપડાયો છે અને તમારે કર્તવ્ય બજાવવું હોય તો તમારે જ એને રજુ કરવો પડે, એ વખતે તમારું શું થાય ? તમે કોઈ નોકરના છેલ્લા નોકરી દિવસોની આ કલ્પના કરો, તમને પોતાને અરેરાટી થઈ જશે ! મેં એમ સાંભળ્યું ' તું કે એક વખત એક લુહાર આફ્રિકાથી કમાઈને

ઘેર આવતો હતો. અચાનક એને મુંઝવણ પાડે બાંહેડી ત્યાં જ પડી કે, એની જીવનભરની કમાણી જોઈ હતી એ ટૂંક જ ગુમે થયો હતો ! એ જ જગ્યાએ લુહારને ઢળી પડતો મેં સગી આંખે જોયો હતો. આ જોગંદરને બરાબર એવું થયું હતું. આ જોગંદર અત્યંત હોશિયાર પ્રમાણિક અને વિશ્વાસપાત્ર એવો સી. આઈ. ડી. નો માણસ ગણાતો હતો. એની જીવનભરની નોકરી નિષ્કલંક. કર્તવ્યનિષ્ઠા તો એની જ ગણાતી એને માટે થયેલી ભલામણો નમુનેદાર હતી. એણે કલકત્તાના ગુનેગારોને રંગુનમાંથી ને રંગુનના ગુનેગારોને મદ્રાસમાંથી શોધી કાઢ્યા હતા. ખીજા ગુનાશોધકો આંખ વડે જોતા. જોગંદર નાક વડે જોતો. એનામાં જાણે કે-ગુનાને સુંઘવાની શક્તિ હતી. ભલભલા અઠંગ ઉઠાવગીરોને એણે એક નહિ જોવા સાધનથી પકડી પાડ્યાના દાખલા હતા ! એક વખત જે બંદુકથી ખૂન થયેલું તે બંદુક ને તેમાંથી નીકળેલી ગોળી એ એવી રીતે પોલીસે રજુ કરેલાં કે ઠપકો કાઢી, થોડોક પોલીસને આપે, પણ ગુનેગાર તો આખાદ બચી જાય ! ધણી બધા પૈસાની ચસમપોશી માટે થઈને, પોલીસે પોતાની કામગીરીની કામગીરી ને નામોશીની નામોશી ખત્રોનો આવો હોશિયારી ભરેલો મેળ મેળવેલો ! ધસાઈ ગયેલા કાગળના કટકાને આધારે જોગંદરે સાચા ગુનેગારને એ વખતે સપડાવ્યો હતો !

“ આ જોગંદર એક દિવસ સાંજે પોતાને ઘેર જઈ રહ્યો હતો. થોડા વખતમાં હવે એ પેન્શન ઉપર બિતરવાનો હતો. એક અટપટો ‘કેસ’ એના કામમાં બાકી રહેતો

હતો કે જોમાં ગુનેગાર હજી પકડાયો ન હતો. પણ હવે છેલ્લા દિવસોમાં એ શાંત-સુખી જીવનનાં સ્વપ્નાં માણી રહ્યો હતો !

“ જોગંદરે દાહીલિંગમાંથી પોતાના નાનકડા મામ ટુંગમાં પોતાનો મુકામ પશુ ફેરવી નાખ્યો હતો. તે ત્યાં જવા માટે એક દિવસ રટેશન જતો હતો. ત્યાં રસ્તામાં આવતી હોટેલમાં એ આ પીવા ગયો.

“ પોતાના ભવિષ્યના નિરાંતી જીવનનાં સ્વપ્નાં ધકડતો એ ત્યાં બેઠો હતો. એની સામે ટેબલ ઉપર કેટલાક બીજા માણસો પણ બેઠા હતા. એ લોકો જોગંદરને ઝોળખતા હોય તેમ લાગ્યું. એ આવ્યો કે તરત સૌ વાતો કરતા બંધ થઈ ગયા.

“ જોગંદરને શંકા પડી; એણે ટુંગ જવાનું માર્ગો વાળ્યું. આ ટોળાની તપાસમાં ને તપાસમાં એ આખી રાત એણે ત્યાં ગાળી.

“ અચાનક એ ટોળામાંના કેટલાક માણસોની હીલચાલ ઉપરથી જ જોગંદરને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ કૃષ્ણમતી રાણીના ઘરમાં જે ખૂન થયું કહેવાતું હતું, અને જેનો ગુનેગાર મળતો ન હતો, એ ગુનેગાર આ ટોળામાં હતો. એ એની પાછળ ખાઈપીને મંડ્યો. પણ એક દિવસ આનો સગક લેતાં લેતાં એના હાથમાં આ ટોળાએ વાપ-રેલી એક કુકરી આવી ચડી ને એની છાતી જાણે બેસી ગઈ !

“ બીજે દિવસે એ વધુ તપાસ માટે પોતાને ઘેર ગયો પણ એના પગ ભથડિયાં લેતા હતા.

[૩]

“એણે પોતાના જીવાન છોડરા છતંગમારને જે કુકરી બેટ આપી હતી, બરાબર એ જ આ કુકરી હતી.

“એણે ઘેર જઈને તપાસ કરી. કુકરી એના ધરમાં ન હતી. છતંગને પૂછ્યું : એનો જવાબ હેં હેં...હેં...હેં હતો. પોતે પામી ગયો, આ પોતાનો જીવાન છોડરા ચોક્કસ ગુનેગાર હતો.

“ખીજ રાત્રે એને જાંઘ આવી નહિ. એના હૃદયમાં એક મહા તુમુલ તોફાન મચી ગયું. પોતાનો એકનો એક જીવાન છોડરા ગુનેગાર હતો. એ પોતે બરાબર જાણી ગયો હતો. હવે તો એ નોકરી ઉપરથી ઉતરવાનો હતો, જેનું ખૂન થયું તે માણસ એવો મહત્વનો ન હતો, જે દ્ર એમાં કાઠક નિર્દોષને પોલીસે સંડોવ્યો હતો. પણ-એ પણ તો આ વાતને ત્યાં ને ત્યાં દાટી દેવાનું એને મન થઈ આવ્યું. પણ લાંબા વખતના જીવનરંગે અંતે એનો રંગ રાખી દીધો !

“એક દિવસ વહેલી સવારે, આ જોગંદરને મેં દાળું-લિંગના મધ્ય ભાગમાં આવેલી જનરલ જસ્સા સરદારની કચેરી તરફ જતો જોયો-અને હું માની શક્યો નહિ કે એ જોગંદર હતો ! એનો ચહેરો એવો વિકળ અને વ્યગ્ર હતો અને વેદનાથી શૂન્ય બની ગયો હતો, પણ એવા લથડિયાં લેતા હતા, અને એના વાળે વાળે જાણે રાતે કાઠ ‘કયુ’* એણે જોયું હોય તેમ, ઘોળા ચઈ ગયા હતા કે ઘડીભર તો હું એને ઝાળખી શક્યો નહિ.

“ તમામ જુદ કરતાં ચડી જાય એવું જુદ આ જોગંદર એલી ગયો હોય તેમ જણાતું હતું ! કલ્પના કરો એ રાતની, જે રાતમાં એણે પોતાના મનમાં થયેલા મહાજુદમાં આખી રાત એકલાએ જે ઘા સહન કર્યા હશે, એની એના વિના કોને ખબર હતી ? એ બિચારો પોતાની બૈરીને વાત કરે તેવું પણ રહ્યું ન હતું. એ તો પહેલાં ગઈ હતી ! અને એ મા વિનાના પોતાના જુવાનજોદ છોકરાને, જીવનઆરામની છેક છેલ્લી પળે હોમતો હતો !

“ એટલા માટે મેં તમને કહ્યું સાહેબ ! કે બહાદુરમાં બહાદુર નર તો આ જોગંદર હતો ! ”

એની વાતે જાણે કાંઈના જીવનપર્વતનું સોનેરી મહાશિખર બતાવ્યું હોય તેમ પણ—એ પણ હું અવાદ્ જોવો બેઠો જ રહ્યો ! કાંઈ બોલી શક્યો નહિ.

સામેનાં અસંખ્ય વાદળાંઓએ ઘેરા આરમાની વાદળાને મીટાવીને સોનેરી રૂપેરી રંગનાં છાંટણાંથી આકાશને લીંપવા માંડ્યું હતું !

“ આ જોગંદરે જે ક્યું ” અચાનક મંગળે પોરો ખાઈને વાતનો દોર પાછો ઉપાડ્યો હતો. ‘ એ સાહેબ ! કાંઈનાથી થાય નહિ. રણશીંગડાં ફૂંકાતાં હોય ને સેંકડો માણસો મરવા માટે બિલાં હોય ત્યારે તો અમારા જેવાને પણ મરવા મારવાનું શરાતન ચડી જાય છે, પણ ઘર આંગણે એકલા એકાંતમાં આવી વાતનો નિશ્ચય કરવો, એ બહાદુરી તો જણનારા જ જાણે. જોગંદરના છોકરાની વહુ કુલરાની એ ક્યાંથી જણવાની હતી ? એણે તો આ વાતનો બરાબર કિસ્સો લીધો. અને ખાવામાં કાંઈક એવું બેળવી દીધું કે

એ અરધધેસો માણસ, પાછો અરધો ચક્ર પશુ થઈ ગયો. પોતાના જીવાન છોકરાને પોતે પોતાની, ફરજ ઉપર હોમી દીધો, પછી જોગંદરે કાઈ દિ સુખનો રોટલો ખાધો નહિ ! એણે પેન્શન પણ ન લીધું. એ લોહીના પૈસા મારે ન જોઈ એ એમ બોલીને એણે એ નકારી દીધું !

“આ ચક્રને સાહેબ ! પેલી કૃષ્ણમતી રાણી જ હવે જળવે છે. જોગંદર તો આવી કાઈ ‘સીઝન’ હોય ત્યારે આંહી આની ચક્રે ને કુકરીના ખેલ કરીને પોતાનું પેટિયું કાઢે. પણ પેલી કૃષ્ણમતી રાણી, એણે કંઈકને રમાડ્યા છે, પણ એણે જોગંદરને માટે પોતાના પ્રેમનું સામ્યું ખાલું અનામત રાખ્યું છે ! અનેકને રમાડનારી આવી નારી પાસે, જે જન્મ હોય છે, એમાં કાઈક વખત, માત્ર કાઈક જ વખત, આવો રસ છલકાય છે, ત્યારે પછી એના રંગની કાઈ સીમા હોતી નથી. આ રાણી કૃષ્ણમતી પાસે, બીજા કાઈ સારુ નહિ, પણ આ જોગંદર સારુ, એના રસનો જન્મ છલોછલ ભર્યો છે ! જોગંદરને આ જીવન ટકાવવાનો કાઈ આધાર રહ્યો હોય તો આટલો જ !”

મંગળ પોતાની વાત પૂરી કરીને બિભો થયો : ‘આલો સાહેબ ! આપણે હવે મોડા પડીશું. નાટકની શરૂઆત થવાની લાગે છે. સાંભળો, એની શરણાર્થના સૂર તો આવી રહ્યા છે !’

કાંઈ પણ બોલ્યા વિના અમે પગદંડીએ પાછા ફર્યા; પણ મારા મનમાંથી જોગંદરના નિશ્ચયની એ એકાંત રાત કાંઈ રીતે નીકળતી જ ન હતી ! મને એમ થયા કેરું હતું કે જીવન, જીવન વિષે કેટલું ઉપલક ને કદંગું ને ખોટું અને વળી અધૂરું આપણી પાસે આવે છે અને

આપણને કેટલા લઘુ ને ક્ષુદ્ર બનાવે છે !

કૃષ્ણમતી રાણીના ઘર પાસેથી નીકળતાં હું એ તરફ જોયા વિના રહી શક્યો નહિ. ત્યાં રાણી ખુશમિજનજમાં એઠી એઠી જોગંદર સાથે કાણુ જાણે કેવી અલકમલકની વાતો કરી રહી હતી અને ખુશા મુક્તહાસ્યના પડધાથી વાતાવરણને ભરી રહી હતી !

જોગંદર ને રાણી એમાંથી એક મારા મનમાંથી કાઢી દિવસ પછી ગયાં જ નહિ. મારી અણમોલી ‘ચીજ’ બનીને આજ દિવસ સુધી એ સાથે ને સાથે રહ્યાં છે ! ‘આત્માઓનાં જિંડાણો તો સાગર જેવાં અમાધ છે’ એમ કવિવાણીમાં બોલાય છે તે આ હશે ? ન જાને !

એક વખત

અમે એવે રવાડે ચઢી ગયા કે રાતના આઠ વાગે એટલે નરહરિની ઓરડીમાં બેગા થઈને સૌ અલકમલકનાં ગપ્પાં મારીએ. જેનું ગપ્પું સરસમાં સરસ નીકળે અને છતાં ગપ્પાં જેવું લાગે નહિ, એને અમે પાંચ રૂપિયા આપતા. અલખત, એ રૂપિયા પાછા અમારા 'કોશી કલ્પ'માં જ વપરાતા એટલે એ સોદો કાઢીને મેંધો પણ પડતો નહિ.

પણ એક દિવસ નરહરિ કાંઈક ગંભીર હતા. અમે તો અમારા નિયમ પ્રમાણે કોશીના ખાસા ખખડાવતા ત્યાં સૌ બેઠા હતા ને કોશી બરાબર તૈયાર થઈ જાય તેની રાહ જોતા હતા. અમે સૌ નવરાધૂપ. કામ ખરું પણ નહિ જેવું. વચમાં તો અમે એક લાકડાની ત્રિપગી (ટ્રીપોય) ઉપર અમારા લવિખ્ય જેવા મંડચા હતા, પણ 'ઈન્ટર આર્ટ્સ'માં બે વખત ઊડી જઈને, માંડ માસ્તરું ફૂટતો અમારો દોસ્ત રસિક એક વખત ઇંગ્લેંડની 'ઈન્ડિયા ઓશીસ'માં મોટો હોદ્દો ધરાવશે, એવી આગાહી એમાંથી ટપકી પડી, અને તે પણ સંસ્કૃત શાસ્ત્રવિદ્ધિત શ્લોકમાં

ત્યારથી કાણુ જાણુ કેમ, સૌને એ વાતનો રસ ઉડી ગયો. પછી રસિકના ઢંગધડા જોતાં એ વાત અશકય લાગી હોય કે એને આવે મોટો હોદ્દો મળે, ને અમે સૌ, અમારા ભવિષ્યની પણ, આ ત્રિપગીમાં, અમે આગાહી લીધી હતી, એ આગાહી પ્રમાણે કલાક થવાના હતા, તેથી ગુસ્સે ને છાતી ઈર્ષા બને સૌના મનમાં આવ્યાં હોય ! એ ત્રિપગીનો કેડો છોડ્યા પછી આ કોશી કલબમાં ગપ્પા મારવાની કલા ખીલવી રહ્યા હતા, પણ એમાં જ્યાં પળે પળ હસવાનો જ સૌને શોખ હતો, ત્યાં આજે નરહરિને મંજીર જોઈને અમને સૌને આશ્ચર્ય થયું. લાગ્યું કે આજનો રંગ માર્યો જશે, ત્યાં નરહરિ જ બોલ્યો, ‘ભૈ ! આજે તો આપણે ગપ્પાં નહિ, કાંઈક સાચી અનુભવ વાત, પોતે અનુભવેલી કે કાંઈક અનુભવેલી અને તમને કહેલી એવી વાત કરીએ.’

અમે ટાળટપ્પાવાળા લહેરી માણસો અમને નરહરિની આ વાત એકદમ પસંદ પડે તેમ લાગ્યું નહિ. એ જોઈને નરહરિ જ બોલ્યો, ‘એમ હોય તો પહેલી વાત હું કહું, વાત બનેલી છે ને વધુમાં એમાં આવતા મુખ્ય પાત્રને તો હું ઓળખું પણ છું !’

‘ત્યારે તમે જ શરુ કરો; ચાલો, આજથી આપણી કોશી કલબ, જાણુ કે એક વાર્તાચક્રની શરુઆત કરે છે !’

નરહરિ થોડી વાર જમીન સામે જોઈ રહ્યો. અમે જોયું કે એ પોતાના મનના મનમાંથી જાણુ કે યોગ્ય શબ્દોને બહાર લાવવા મથામથા કરી રહ્યો હતો. થોડી વારે એણે ગળું ખંખેર્યું. ધીમા અવાજે કહ્યું : ‘સુમનભાઈ !

તમે પેલા ઉમરીયાને તો ઓળખો છો નાં ?

‘હા, કેમ એવું શું છે ?’

‘એની એક વાત આજ મારે કાને આવી ચડી અને હું તો છક્ક થઈ ગયો !’

‘કેમ એવું શું છે ?’

‘તમને ખબર તો છે કે આ ઉમરીયો મહા ઉઠાવગીર ને ચોરનો ચોર હતો. એક વખત એવું બન્યું કે ઉમરીયો રાતે જુગારમાં દસ રૂપિયા હારી બેઠો. સવારે તો એ રૂપિયા ભરવાના હતા. એણે ખાંખાખોળાં બહુ કર્યાં પણ જ્યાં એ પૈસાના વાંધા હતા ત્યાં દસ રૂપિયા કાઢવાં કયાંથી ? દસ રૂપિયા માટે પ્રતિજ્ઞા જાય એવો સવાલ થયો, અને આ તો પાછી જુગારીની આગરૂ. બીજાની તો ગર્ષ આવે, જુગારીની ન આવે.

‘એટલામાં એના પાડોશમાં રહેનાર મેરામ કોળીની નાનકડી છોકરીને કાંઈક કામે નીકળતી એણે જોઈ. એના હાથમાં બેઆનીના પૈસા જોઈને ઉમરીયાની ચાર આંખો થઈ ગઈ. એવામાં એના કાનમાં સોનાનાં લટકણિયાં જોયાં અને ઉમરીયાની દાનત બગડી.

‘એણે એને મીઠાઈ અપાવવાને બદલે એક અવાવરૂ જંગલઝાડી તરફ ઉપાડી. છોકરી ઉમરીયાને ઓળખતી ને કોઈ કોઈ વખત, આ જુગારી દાવમાં ફાવતો ત્યારે તો છોકરાંઓને બેગાં કરીને બશેર પાંચ શેર પેંડા વહેંચી કાઢતો એટલે ઉમરીયાની સાથે જતાં એના મનમાં કાંઈ બીક લાગી નહિ.

‘અવાવરૂ જંગલ-ઝાડીમાં પહોંચ્યા પછી ઉમરીયાએ

એનાં લટકણિયાં કાઢવા માંડ્યાં. પણ ધાર્યા કરતાં એ વધુ વળનનાં નીકળ્યાં તેમજ વધુ બદોબસતવાળા પણ નીકળ્યાં. એટલે ઉમરીયાને એ કાઢતાં મહેનત પડી.

‘પણ એટલી આ એક નાનકડી વાતે ઉમરીયાને બેગા-કળો બનાવ્યો. એના મનને પહેલાં તો એમ હતું કે ઠાંટખુંદટ કરીને એનાં લટકણિયાં લઈ લેશું ને પછી એનો કોણ સાક્ષી છે ? બહુ ઘાશે તો પાંચ પંદર દિવસ બહારગામ આંટો મારી આવશું. પણ આખર અત્યારે તો રહી જશે. પોતાના બુમટિયા ભાઈઓમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા કાઢીની થઈ ન જાય માટે એણે દસ રૂપિયા ગમે ત્યાંથી મેળવવા જ રહ્યા. દસ રૂપિયા જેવી નકામી લાગતી રકમ પણ કેટલી પ્રતિષ્ઠાવાળી ક્યારેક બની જાય છે, એનો ખ્યાલ આપણને ભાગ્યે જ આવે. અને આ પ્રતિષ્ઠા જીવનમરણ કરતાં પણ કેટલું વધારે મહત્ત્વ ધરાવે છે એ જાણવું પણ અતુલ્ય વિના મુશ્કેલ છે. ગમે તેમ ઉમરીયાને પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવાના આ માર્ગમાં, અણધારી મુશ્કેલી ઊભી થતાં એ બેગાકળો બની ગયો. જોકરી રોવા માંડી. ઉમરીયાને લાગ્યું કે બાજુ ઉઘાડી તો પડી ગઈ પણ પોતે એક જ મેળવ્યા વિના ઉઘાડો પડી જશે.

‘આ ઉમરીયાને તમે તો જોયો હતો, સુમનભાઈ ! કેટલો કરડો ને ભયંકર એ ચહેરો હતો ! અને એનો અંગુઠો, ઓ મારા બાપ ! એવો ચોરસ જૂડો અંગુઠો, અમેરિકાના મુન્ડાશોષક મંડળે તો નવાઈના નમૂના તરીકે જાણીને બધે પ્રગટ કર્યો હોત !

ઉમરીયામાં સંતાયલા ગુન્હેગાર માનસે પોતાનું કામ

કયું". એણે છોકરીનાં ઠોળાંયાં લઈ લીધાં, ને છોકરીને મારીને કુવામાં નાખી દીધી કે એની વાત પ્રગટ પણ થાય નહિ.

‘પણ પોતાની આગર જળવાઈ ગયાનો એનો હરખ બહુ લાંબો વખત ટક્યો નહિ. જે ઝાડ નીચે એણે આ આ કામો કર્યો એ ઝાડ ઉપર એક રઆરીનો છોકરો બેતો માર્યો બેઠેલો. તેણે આ આ વાત પ્રગટ કરી. ઉમરિયો પકડાયો.

‘એને માટે ફાંસી તૈયાર હતી એ સૌ જાણતા હતા. એ પોતાના કેસના ફેસલાની રાહ બેતો કેદખાનામાં પડ્યો.

‘એવામાં એક દિવસ એને તક મળી બંધને એ ભાગ્યો.

‘એણે અજણ્યે માર્ગે રસ્તો કાપવા માંડ્યો. એની શોધખોળ કરનારા એની પાછળ આવવાના જ એની એને ખચર હતી, એટલે એણે આડેધડ જે રસ્તો મળ્યો તે રસ્તો ઉપાડ્યો.

[૨]

‘ઉમરિયો આડેધડ છવ લઈને ભાગ્યો હતો. એના પગ એને બચાવે તો એ બચી જાય તેમ હતું. પકડાય તો તો મરણ અનિવાર્ય હતું. પણે પળની એને કિંમત હતી. સવારના પહોરમાં એ એક ગામડે પહોંચી ગયો. રાતે એને બાણુકારા વાગી ગયા હતા કે એની પાછળ આવનારા એના સગડમાં જ છે. બને તો આંહી ગામને પાદર કોક ઝાડવા ઉપર દિ રાત કાઢી નાખવાનો એનો વિચાર હતો. તે એક મોટા વડના ઝાડના થડને નિહાળતો બીબો ન બીબો, ત્યાં કોઈકે બેઆકળો માણસ પાસેના પાડોશમાંથી

એની તરફ દોડતો આવતો જણાયો. ઉમરિયો પહેલાં તો ચમકી ગયો. એને લાગ્યું કે માર્યા, કંતો પકડાઈ જ ગયા છીએ. પણ ત્યાં તો પેલો માણસ એની તરફ જ દોડતો આવ્યો. એ ગભરાઈ ગયો હતો. શું બોલવું ને કેમ બોલવું એની જાણે કંઈ જ મતાગમ ન હોય એમ એ તો આવીને ઉમરિયાના હાથને વળગી પડ્યો ! ‘હાલો ભાઈ ! દોડો દોડો, ખચારો સળગી જશે. એનો આપ પણ ઘેર નથી !’

‘ઉમરિયો એમાં કંઈ સમજ્યો નહિ. એની પહેલી લામણી તો આ માણસને ધક્કો દઈને ભાગી જવાની હતી. પણ પેલાએ રોતાં રોતાં જ એનો હાથ ખેંચવા માંડ્યો. જે દિશામાંથી એ આવ્યો હતો એ દિશામાં ઉમરિયાએ જોયું ને એ દિઠ્ઠમુઠ બની ગયો. પેલા માણસના ભાંગ્યા તૂટ્યા શબ્દનો અર્થ હવે સમજતાં તો એ પોતે પણ બચાક બન્યો.’

‘સામેના છેવાડાના રજારીવાડામાં એક ઘર બગી રહ્યું હતું !

‘ઉમરિયાના મનમાંથી એકદમ જ પોતાની વાત જાણે સરી જતી જણાઈ. તે સમજી ગયો. સામે ઘર સળગે છે ને આ માણસનું કોઈકે ત્યાં રહી ગયું છે. આસપાસમાં કોઈ નજરે પડતું ન હતું, આ માણસ એટલા માટે આંહો દોડ્યો આવ્યો છે ! પેલો માણસ આગળ દોડ્યો અને ઉમરિયો પણ વિચાર કર્યા વિના જ એકદમ એની પાછળ દોડ્યો. એટલામાં એના હાડ થંભાવી દે એવી કોઈકની ગજના એની પાછળ એણે સાંભળી. એની પાછળ પડેલાઓનો જ એ અવાજ હોય એમ એને સ્પષ્ટ લાગ્યું.

પણ એના મનમાં અત્યારે તો એક જ વસ્તુ પ્રધાનપણે જણાવી ગઈ હતી. ‘કાંઈકનો ખચારો સામે ઘરમાં રહી ગયો છે !’ પોતે ગુનેગાર છે, પોતાની પાછળ કાંઈક પડ્યું છે, એ વસ્તુ ગૌણ બની જતી લાગી. એ ગાંડાની જેમ દોડ્યો, સામે એક ઘરમાંથી ધૂમાડાના ગોટગોટા નીકળી રહ્યા હતા !

‘ઉમરિયો ત્યાં પહોંચ્યો એટલી વારમાં તો ચારે તરફથી ખીજાં માણસો પણ ખચર પડવાથી દોડતાં આવી રહ્યા હતાં પણ ઘરને ચારે તરફથી લાગ્યું હતું. એક તરફ કુંદવું સળગ્યું હતું. ઉપર છતમાં સાંડીનું માળખું હતું. કાંઈની અંદર જવાની હિમ્મત થાય તેમ હતું નહિ.

‘ઉમરિયાને જો જરાક જ વિચાર આવ્યો હોત તો છટકી જવાનો આ જેવો તેવો લાગ ન હતો. એની પાછળ પડેલા માણસો પણ હવે આંહી ચોક્કસ રોકાઈ જવાના. પણ એટલામાં ઉમરિયાએ ઘરની સામે ઊભીને માથાફાટ રાતો એક માણસ નિહાળ્યો. દેખીતી રીતે જ એનો કાંઈ છોકરો અંદર રહી ગયેલો હોવો જોઈએ. ઉમરિયાએ દોડતાં દોડતાં જ એના તરફ જરાક જોયું અને એને ઓળખતાં એ જાણી પડ્યો. એને આ ફાંસિકિસમાં પ્રગટ કરી દેનાર પેલા છોકરાનો આપ આંહીં ઊભો ઊભો રહતો હતો. એમ કહેવાતું કે ઉમરિયાને છોકરાએ પ્રગટ કર્યો ત્યારપછી લયના માર્યો એ ગામ તજી ગયો હતો. એ વાતની કડી આંહી મળી ગઈ ! ઉમરિયાને એક પણ જરૂર વિચાર આવ્યો : ‘ત્યારે તો આ બધી રહેલો છોકરો એ પણ ખીજો કોઈ નહિ, એને પ્રગટ કરી દેનાર પેલો અદક પાંસળીનો જ

હોવો જોઈએ !’

‘પણ એ વિચાર જેવો આવ્યો તેવો જ અત્યારે છૂટી ગયો. એ બળતા ધર ઉપર જેમ દોડી રહ્યો હતો તેમ જ દોડતો રહ્યો. એને પોતાને પણ કદાચ સમજ નહિ પડી હોય ! પણ જેમ ગુન્હેગારવૃત્તિ માણસને અચાનક ધક્કેલે છે, તેમ માનવતા પણ ધક્કેલે છે ! એટલી વારમાં માનવમેદની ત્યાં જામી મઈ હતી. ધૂમાડાના ગોરેગોટા નીકળવા માંડ્યા હતા. અંદર જવાની કોઈની હિમ્મત ચાલે તેવું રહ્યું ન હતું.

‘એક પળભર ઉમરિયો ત્યાં થોભી ગયો અને પછી અચાનક જ જાણે કોઈએ ધક્કો માર્યો હોય તેમ એ માનવસમુદ્ધ વીંધીને અંદર જ દોડ્યો ગયો.

“શું થયું”, કાણ થયું, એનો આપ હશે, એનો આપ તો એ રુએ, એમ પ્રશ્નોત્તરી માનવસમુદ્ધ ઉપર હજી તો રમતી હતી, એટલામાં અંદરના ધૂમાડાના ગોરેગોટમાં હમણાં પડ્યો કે પડશે એમ લોથપોથ લથડિયાં ખાતો, ઉમરિયો બહાર આવ્યો. એના હાથમાં ખેલાન અવસ્થામાં પડેલો પેલો છોકરો હતો,

‘માણસોનો ધસારો ખાળવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. પણ એ ધસારામાંથી એક ગાંડી જેવી બાઈ, જે હમણાં જ જાણે દોડતી આવી રહી હતી; એણે આવીને ઉમરિયાના હાથમાંથી, રોતાં રોતાં પેલો છોકરો ઉપાડી લેવા સૌથી આગળ દોટ મૂકી. એ છોકરાની મા જણાતી હતી. ઉમરિયાએ થોડીબણી શુદ્ધબદમાં એની સામે જોયું તો એ હજાર હજાર આશીર્વાદનું એક એક વેણુ બોલી રહી હતી.

હમરિયાએ એના હાથમાં ઝીલાતા છોકરા તરફ જોયું તો એ બીજો કાંઈ નહિ, પેલો એને પ્રગટ કરનાર છોકરો જ હતો !

હવે એના મગજમાં એકદમ એનો મૂળ વિચાર— પોતાને ભાગવું જોઈએ—એ દોડી આવ્યો. એણે પોતાનો માર્ગ કાપવા, માનવસમૂહમાંથી રસ્તો ખોળવા માંડ્યો. પણ એને તરત જણાયું કે એના પગ હવે એટલી ત્વરાથી કદાચ કામ નહિ આપે ! પરિણામથી એ હવે ધ્રુજી ઊઠ્યો !

શિકારમાં ધવાયલા પશુની વ્યગ્રતાથી એણે ચારે તરફ નજર કરવા માંડી તો એના ઉપર સેંકડો નજર, બધા એને આજનો ઉત્તમ વીર પુરુષ ગણવા આતુર હોય તેમ, મંડાઈ રહેલી એણે દોડી. પણ એનું આ એક કામ પૂરું થઈ જતાં, હવે પોતે ખરી રીતે ક્યાં છે એ જાન એને સતાવી રહ્યું. આ બધા બલેને એને પ્રશંસાથી નિહાળ્યા કરે, એ પોતે તો જાણતો હતો કે એનું સ્થાન સળિયાની પાછળ જ છે. એને ભાગવું હતું ને પગ એના કામ આપતા ન હતા.

એટલામાં એણે માનવસમૂહને, જડ ભીંતની માફક એક લાઇનમાં થઈ જતો જોયો. માનવસમૂહમાં પડેલી કેડીમાંથી એણે એ કેડીને છેડે, હાથમાં હાથકડી અને દોરકું લઈને આવતા એ ત્રણ સિપાઈઓને પણ જોયા !

એના પગ હજી કામ આપે, એમ એ ઈચ્છી રહ્યો, પણ એ અવશ હતો. પગ એના, આજ હવે કામ આપે તેમ ન હતા.

કેવળ નિરાધારીના ફૂંકાડા મારવાનો કાંઈ જ અર્થ

ન હતો. ઉમરિયો ત્યાંથી શાંત રીતે જાણે કાંઈ ન બન્યું હોય તેમ પાછો જોડમાં પૂરાઈ ગયો.

‘અને એ ઉમરિયાને—’ નરહરિએ કાંઈક ધીમા, ઉદ્દેશભર્યા ભીના અવાજે કહ્યું : ‘—અને એ ઉમરિયાને પછી ફાંસી થઈ ગઈ. મને પ્રશ્ન એક જ અંતરે આવી ચડે છે. એને ફાંસી આપનારની યોગ્યતા થોડાંક કાયદાનાં ગોખણિયાં પુસ્તકો મગજમાં ભરી રાખવા સિવાય, શી રીતે વધારે હતી એ મને કાંઈ સમજાવશે ખરા ? માનવ માનવનો ન્યાય કરવા ખેસે એવું રાજતંત્ર એ પણ બંધકર ગુંડાગીરી નથી ?’

નરહરિના એ વિચિત્ર અને વાહિયાત જણાતા પ્રશ્નને અનુત્તર રાખીને જ મેં પૂછ્યું : ‘પણ આ બન્યું ક્યારે...?’

નરહરિએ લાક્ષણિક જવાબ વાળ્યો : ‘એક વખત’ અને પછી ગંભીરતાથી ઉમેયું ‘અથવા કહો કે, હમેશાં અને હર પળ.’

શાંતિની શોધ

[૧]

એક હતો મવૈયો. કાષ્ઠકિના જ કંઠમાં બેસે છે એવી મધુરતાની એને ઈશ્વરી બક્ષિસ મળી હતી. એ મધુરતા એવી તો અદ્ભુત હતી કે એ પોતે પણ, પોતાનો આ સમૃદ્ધિ સાગર બેઠીને છક્ક થઈ જતો. નિઝનંદમાં ગાતા પાંખીની માફક એ પણ ગાનની છાળને રાતદિવસ રેલાવ્યા કરતો. ત્યારે જુઓ ત્યારે એ એની સ્વરની મસ્તીમાં તદ્દતીન હોય !

એક દિવસ પોતાની મનોહારિણી સ્વરવાટિકામાં એ યથેચ્છ વિહાર કરી રહ્યો હતો, એટલામાં કાજુ જળે ક્યાંથી થોડાક બૂલા પડેલા નવા જ શબ્દો એના કંઠમાં બેસી ગયા.

પોતાનાથી પોતે આશ્ચર્ય પામ્યો હોય તેમ, મવૈયો આ મનોરમ શબ્દાવલિને, સ્વરને હીંડોળે ડોલાવવા માંડ્યો. અત્યાર સુધી એની પાસે સ્વરની મધુરતા હતી. આજ એમાં શબ્દની ચારુતા આવી ચડી. એની તદ્દતીનતા ને મસ્તી કાંઈ ઓર ખીલ્યાં. એમાં એક આશ્ચર્ય થયું. એ

કલ્પનાવિહારી ઘડી બે ઘડી ગઈ અને હવામાં એક સુંદરી જન્મી.

ગર્વેથી તો એની સામે જોઈ જ રહ્યો. એની કલ્પનામાં પણ એણે આવી અનુપમ સુંદરી કોઈ દિવસ જોઈ ન હતી ! આટલી સુંદરતા પૃથ્વીમાં હોઈ શકે એની જ એને આજ પહેલવહેલાં ખબર પડી.

ગર્વેથીએ એને પૂછ્યું; ‘તમે કાણ છો હે મનોહર નારી ! મેં તમને કોઈ દિવસ જોયાં નથી !’

‘મારું નામ કવિતાસુંદરી !’ પેલી સ્ત્રીએ હસીને જવાબ આપ્યો; ‘તમે મને નથી ઓળખતા ? હું તો તમારે આંગણે નિત્ય લાજર છું !’

‘કાણુ તમે ? પણ મેં તો તમને આજે જ પહેલ વહેલાં જોયાં !’

‘એનું કારણ છે. મારું પ્રાગટ્ય એ એક ગુપ્ત કાયદો રહ્યો છે. પણ હું છું સૌના સાન્નિધ્યમાં.’

પણ ત્યાર પછી ગર્વેયાની વાણીમાં અજબ જેવો ફેરફાર થયો. એ જે મધુર સુરાવલિ છેકતો એમાંથી શબ્દાવલિનાં મનમોહન રૂપ પ્રગટ થવા માંડ્યાં. અને એમાંથી તો કંઠકંઠમાં લોકઝીલણુ ચઈ શકે એવી કાવ્યમૂર્તિઓ નીકળવા માંડી !

ગર્વેયાને અત્યાર સુધી લોકો મહાન ગણ્યતા પણ એનાથી દૂર ને દૂર રહેતા.

હવે તો એને આંગણે રાત ને દિવસ, કાવ્યપિયા-સુએની, સંગીતતરસ્યાએની, અને સામાન્ય અસામાન્ય તમામ માણસોની ઠંઠ જામવા માંડી.

ન્યારે જુઓ ત્યારે એને ત્યાં લોકાની મેદની જમી
જ હોય !

[૨]

ગવૈયાને ત્યાં કીર્તિ તો દાસી જેવી થઈ પડી. એને
ત્યાં કંચનનો વરસાદ વરસવા માંડ્યો. એને ઘર આંગણે
સંગીતજૂખ્યાઓનાં ટોળાં ભટકવા માંડ્યાં. એની પકિતઓ
લોકકંઠમાં એસીને હવામાં રમવા માંડી.

એક વખત એની પાસે પ્રેમનું એક અદ્ભુત શબ્દ-
ગીત રમતું રમતું આવ્યું. એને એણે, પોતાની સ્વપ્ન-
વાટિકામાંથી સંગીતના એવા એવા મધુર સ્વરખાલા પાયા
કે, એના શબ્દેશબ્દમાં મત પ્રેમનો ઉન્મત ઉલ્લાસ પ્રગટી
નીકળ્યો. પછી એ શબ્દગીત ન રહ્યું. ભર ચીવનને હીંડોળ
ખૂલતી કાઈ રૂપરાણીનું જાણે મનમોહન ચિત્ર થઈ ગયું.

એ ગીત ગવૈયાએ ગાયું અને લોકકંઠમાં તો ઘેલજાનાં
જાણે પૂર વહ્યાં. મેદની એની પાછળ ગાંડી ગાંડી થઈ ગઈ.
લોકા ભાન ખૂલીને હાલતાં ચાલતાં એ ગીત જ ગાવા
માંડ્યા. સ્ત્રીઓને એનો નશો ચડ્યો. પુરુષોને એની મોહિની
લાગી. ઘેર ઘેર એ જ સ્વરો ધૂમવા માંડ્યા. આકાશમાંથી
એ ગાનના પડલા પડવા માંડ્યા.

પણ કાઈ જાણે કેમ તે દિવસથી ગવૈયાની મસ્તી મઈ
તલ્લીનતા મઈ, એની જીવનશાંતિ મઈ! એનો આનંદ જાણે
જીડી ગયો. એની અને એના સંગીતની મજા મારી મઈ.
પણ કીર્તિ એને પડછાયે પડછાયે રમતી થઈ ગઈ. ગીતો
તો તે તલ્લીન થઈને હજી કરતો જ ગયો અને લોકકંઠમાં

એના અદિતીય નામનું સ્થાન પણ નિર્માણ થઈ ગયું !

હવે તો ખરેખર એ કીર્તિનો સ્વામી હતો. કંચનની તો એને પરવા ન હતી. અને લોકપ્રિયતા એની પાછળ હોતી હતી. માત્ર કોણ જાણે કેમ, પહેલાં જણાતી ન હતી એવી જીવનની કાર્મિક અધૂરપ એને જણાતી હતી.

એને લાગતું હતું કે એ કાર્મિક શોધવા નીકળ્યો હતો, અને એને પ્રાપ્ત કરવાને બદલે, ધરતી મૂકીનું કાર્મિક ગુમાવી રહ્યો હતો.

[૩]

એક વખત એ ગામમાં એક ભજનિક સાધુ આવ્યા. ગર્વથી એને સાંભળવા ગયો. લોકોએ તો આ ગર્વવાને અપનાવ્યો હતો—એણે આગેલી મસ્તી લોક પાસે હતી, એટલે પેલા ભજનિકનાં ભજન તો કમોદનાં ફેતરાંની પેઠે લોકોએ હિઠાડી મૂક્યાં.

સાધુ સમજી ગયા. એમને માટે આંહીં સ્થાન ન હતું. તે શાંતિ થઈ ગયા.

અરધી રાતે પોતાનાં ભજન એ પોતે એકલા ગાઈ રહ્યા હતા તે વખતે પેલો ગર્વથી ત્યાં આવ્યો. તેણે સાધુ મહારાજના કંઠમાં અલૌકિક વસ્તુ જોઈ હતી. લોકો એ ઝોળખી શક્યા નહિ એનું એને દુઃખ થયું હતું. તેણે સાધુ મહારાજને ચરણે વાત મૂકી, ‘મહારાજ ! મને મારી કલા દ્વારા જે શાંતિની ક્યાંય ઝાંખી પણ થતી નથી, એ શાંતિ આ તમારા સ્વરમાં આવી ક્યાંથી ? મારે એ રહસ્ય જાણવું છે ! એ શી રીતે આવો ?’

સાધુ એની વાતને સમજી ગયા. પોતાની વાત માટે આંહી કેમ ભૂમિકા ન હતી એ પણ એ સમજી ગયા. તેણે ધીમેથી કહ્યું; ‘તમારી પાસે જે ઉત્તમોત્તમ વસ્તુ હોય, તે પહેલાં લોકને નહિ, ઇશ્વરને ચરણે ધરો. ત્યાંથી ઉઠાવીને પછી લોકને એનો પ્રસાદ આપો—શાંતિ ત્યારે આવશે! હરેક ઇશ્વરી વસ્તુનો આ અનિવાર્ય નિયમ છે.’

ગર્વયાને કંઈક સમજણ પડી, પણ વાતનો તાગ મળ્યો નહિ.

તેણે માથું ધુણાવ્યું. પણ ‘મેં તો આપજી! આની ઉપાસના રાત દિ કરી છે, છતાં એમાંથી હજી શાંતિ, શાંતિ કેમ નથી આવતી? એ ક્યારે આવે?’

‘હવે તો પ્રાયશ્ચિત કરો ત્યારે!’ સાધુએ કાંઈક સ્પષ્ટપણે કહ્યું.

‘પ્રાયશ્ચિત? શેનું?’

‘ઉપાસના શક્તિ આપે છે, ગાનાચાર્યજી! શક્તિ મળ્યા પછી જ કસોટી શરૂ થાય. એ કસોટી તમારી ચર્મ ગર્મ? તમે કાઈ કસોટી પાર કરી? કરી તો ક્યારે? ને કઈ?’

ગર્વયો હવે ડોલી ઊઠ્યો. એને સમજાઈ ગયું. એની શાંતિ કયે દિવસે ચાલી ગઈ હતી તે એને યાદ આવ્યું. તે નમીને ચાલ્યો ગયો.

[૪]

બીજે દિવસે લોકટોળાં પાસે ગર્વયાએ લોકોની કે પોતાની પ્રિય ચીજ ન છેડી. એક જુદી જ વસ્તુ ઉપાડી, એમાં સ્વર અદ્ભુત હતા, કવિતા અદ્ભુત હતી.

પહેલાં તો લોકોએ થોડીવાર એને માનથી સાંભળ્યો, પછી એની પણ મસ્કરી થવા માંડી.

‘અસ્થા એ ! આ તો હવે ગયો !’ એક જણાએ એ સાંભળે તેમ જ કહ્યું.

‘ગયો શું ? સાવ ગયો !’ બીજો બોલ્યો.

ત્રીજાએ તેમાં ટાપશી ન પૂરી, પણ એક કાંકરી ઉપાડીને ગવૈયા તરફ ફેંકી.

પછી તો જૂમાજૂમ, રીઝ્યારીઝ, ફરમાસુ ચીજોના હોટેલમાં અપાય છે તેવો હુકમો, અને લોકોટાળાંની મનો-વૃત્તિના પડલા પડવા માંડ્યા.

પણ ગવૈયો ત્યાં અદ્ય વાળીને શાંતિથી બિભો રહ્યો.

થોડીવારે શાંતિ થઈ ગઈ.

એટલે એણે પોતાની એની એ ચીજ ફરીને ઉપાડી. લોક એને જે રીતે સમજવા માગતા હતા, એવા લોક માટે નહિ, પોતાના સ્વરને એ જે રીતે સમજાવવા માગતો હતો એવા લોક માટે, એ કલ્યાણપંથી મિત્ર બનવાનું, પહેલું પગથિયું માંડી રહ્યો હતો ! એ સીડીને છેલ્લે પગથિયે એણે શાંતિ શાંતિ બેઠું હતી.

ત્રિ રંગ

[૧]

એક રૂપિયાની નવી નોટ !

મારા ખિસ્સામાંથી એક વખત એક સો રૂપિયાની નોટ કાઢકે ગઈયો કલકત્તાની બજારમાં ઉપાડી ગયો હતો. પણ એ તો એ જાણતો ‘ તરત દાન ને મહાપુણ્યનો ’ હતો, એટલે મને લાગે છે કે સોની નોટ મળી જતાં એણે મને ખંજર મારવાનું માંડી વાજ્યું હોય ! ગમે તેમ પણ એ સોની નોટ કરતાં એક વખત એક રૂપિયાની નોટ ખોવાણી હતી, એ મને વધારે સાંભરે છે.

ચહેરમાં સીવીલ હોસ્પીટલના એક ચાંબલાને અઢંગીને એક બાઈ બેઠી હતી. કાઢકે નવીસવી ગામડામાંથી આવેલી લાગતી હતી. એના મોં ઉપર નર ન હતું. આંખમાં ભયંકર ઉદાસીનતા હતી. ચહેરા ઉપર અતિશય નિરાશા વ્યાપી ગયેલી હતી.

એના બોળામાં જેવા તેવા પાથરેલા એક ફાટેલ લૂમડા ઉપર, જેને માથુસ નહિ પણ હાડકાનું માળખું જ કહી શકાય એવું એક માનવ હાડપિંજર પકડ્યું હતું !

બાઈ પોતાના કાળા સાડલાના છેડાથી એને ધીમો-ધીમો પવન નાખી રહી હતી.

આવતા જતા રાહદારીના ધ્યાન પર પડે તેમ એણે પડખે એક લૂગડું પાથર્યું હતું. એમાં જતા આવતા માણસે નાખેલા પૈસા પડ્યા હતા. હું ત્યાંથી નીકળ્યો. મારે કામની ઉતાવળ હતી. પણ કેવળ હાડકાંને આ બાઈ, જે જતનથી ધીમે ધીમે પવન નાખીને જરાક આરામ આપવા પ્રયત્ન કરી રહી હતી, એ પ્રયત્નના માનમાં હોય તેમ, મારે પગ આગળ ચાલતો સહેજે જ થંભી ગયો !

આટલા દુઃખની પાસે જીભા રહેવામાં મને માણસાઈ લાગી. બોલી શકાય એવી તો કાંઈ વાત ત્યાં હતી નહિ. આ એના છોકરા બાગ્યે જ એ દિનો મહેમાન લાગતો હતો. એને આ ખબર હોય તેમ એ પણ એની સાથે ધીમા શાન્ત શોકભર્યા અવાજે એને કાંઈક કહી રહી હતી.

વરસો પહેલાં મેં એક વૃદ્ધ ગામડિયાને પોતાના એકનો એક ક્ષયરોગી દીકરા દવાખાને લાવતાં જોયેલો. ખરે ખપોરે એ ગાડામાં હડબડ હડબડ થતો આવ્યો. દવાખાને ગયો. ડોક્ટરને બોલવામાં સહેલામાં સહેલું ચર્ચ પડ્યું છે, એ મોસખીનું ડોક્ટરે એને કહ્યું. એ ગામમાં મોસખી શોધવા ગયો. મોસખી લઈને પાછો આવ્યો ત્યાં તો છોકરો હતો નહિ ! ત્યારે એ ડોસાએ જે રુદન કરેલું - વર્ષો પહેલાં સાંજેલું એ રુદન, આજ મને અચાચક આ ડોશી ને એના આ ક્ષયરોગી છોકરાને જોતાં, સાંજરી આવ્યું !

ત્યાં ડોશીએ કહ્યું : ' બાઈ ! આને માટે મોસખીના પૈસા આપજો. મારે આજ છોકરા માટે ચર્ચ ને બીજા માગવી પડે છે, બાપુ ! '

મેં ખીસામાં હાથ તો નાખ્યો. પણ એક નવી નકાર રૂપિયાની નોટ હતી. બીજું કાંઈ કહેતાં કાંઈ હતું નહિ. એક રૂમાલ હતો. રૂપિયો આપી દેતાં જીવ ચાલ્યો નહિ !

પાછા ફરતાં આપશું એમ મનમાં રાખીને એ વખતે મેં ચાલતી પકડી.

ઝપાટાખંધ બસમાં બેઠો. પણ આ તો 'બસ થાભો'ની બસ, એટલે બીડદીનું પૂછવું જ શું ? મળી એ જ મોટો ઉપકાર ને !

માંડમાંડ પિત્તળનો અરધો તૂટલ સળિયો પકડીને, મ્યુ.ના મેન્પરોને મનમાં ભાડતો ત્યાં બોલો તો રહ્યો, પણ પછી બીજો કે ત્રીજો સ્ટેશને ડીક્રીટ લેવા માટે ખીસામાં હાથ નાખ્યો, ત્યાં નોટ તો ઠીક, રૂમાલ પણ મળે નહિ ! કાંઈ ભગવાનજીરોસે બેટી મથો હતો !

ચારે તરફ નજર કરી. કાંઈ હરિનો લાલ મળે તો. એક આનો ડીક્રીટનો બેઈએ નાં ?

એટલામાં એક ખૂણામાં કાંઈકનો હસતો ચહેરો નજરે પડ્યો. નિશાની કરીને એક આનો એની પાસેથી પડાવ્યો.

સાંજરે પાછા ફરતી વખતે સિવિલ હોસ્પિટલ પાસે નીકળ્યો તો પેલી ડોશી ત્યાં બેઠી હતી. પણ મારી પાસે કાંઈ હતું નહિ.

બીજો કે ત્રીજો દીવસે સાંજે હું ત્યાંથી નીકળ્યો તો પેલી ડોશી એકલી ટુંટિયાં વાળોને મોં નીચું કરીને ત્યાં બેઠી હતી. આજ એના બોળામાં પેલો છાંદો ન હતો, કે પડખે પાથરેલું ફાળિયું ન હતું.

મેં ત્યાંથી પસાર થતાં એના તરફ દષ્ટિ કરી તો

એકા દશે એ જમીન ઉપર નજર કરીને બેઠી હતી.

‘ડાશીમા !’ મેં એને જગાડી : ‘આ, ત્યો—તે દિવસે તમને આપવાનું રહી ગયું હતું !’

‘કાણુ બધલા !’ ડાશીએ જગાડ મોં જાંચું કરીને કહ્યું, ‘કાણુ છે ?’

મેં તેની સામે એક બેઆની ધરી.

પણુ ડાશીને કાંઈ વસ્તુની જાણે હવે જરૂરિયાત ન હોય તેમ તેણે હાથ લાંબો ન કર્યો. એણે હાથ લાંબો ન કર્યો એનો મારા મનમાં મોટો પશ્ચાત્તાપી બસરકો લાગ્યો. તે દિવસે દઈ શકાયું નહિ—એક રૂપિયો જવા દીધો. એક રૂપિયાની નોટ આંહી ન વાપર્યાનો મને ત્યારે સાચો પશ્ચાત્તાપ થઈ આવ્યો. એટલામાં તો ડાશી બોલી :

‘ના માડી ! એણે તો ગામતરું કર્યું !’ આશ્વાસન માટે કાંઈક કહેવા જતો હતો, પણુ એ વધુ કાંઈજ બોલી નહિ. એટલું બોલીને એ ચૂપ જ થઈ ગઈ. કેટલીકવાર સુધી એણે એ પથરા ઉપર જોયા કર્યું. અને પછી પોતાનો ફાટલ સાડલો લઈને એ ધીમે શોકભર્યા પગલે ત્યાંથી ચાલી નીકળી !

હું એ જોતો જ રહ્યો !

[૨]

શેષ સંપત્તિ

આથમતી સંખ્યાના આછા ઉગસમાં એક બિખારી નદીકાંઠે જવા માટે રસ્તા ઉપરથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. રસ્તા ઉપરથી જતાં જતાં એણે પોતાનું મન ગદ્ગદ્યું

હોય તેમ એ એક પળવાર લીમડાના ઝાક નીચે બિભો રહ્યો.

ત્યાં ખરી પડેલાં અસંખ્ય પાનની પથારી તરફ તે ધડીબર જોઈ રહ્યો. પછી એ ત્યાં જ બેસી ગયો. પોતાની પાસેનું એક પોટલું છોડી, એમાંથી એણે નકામાં ચીંથરાં, એક તૂટેલ ફૂટેલ ડબલું, એક નકામું લખ્ખું શીખું ચંપલ, એક બાંગેલી રકાખી, એક તૂટેલો પ્યાલો, ફૂટેલો લેંઘો અને બીજી પણ એવી જ કેટલીક ચીજો કાઢી, એ એક એક, એ ત્રણ વખત એણે તપાસી, અને પછી એક ખૂણામાં એનો ઢગલો કરી એ ચાલતો થયો !

મેં એ ઢગલો જોયો, અને એની આ અસ્વચ્છતા ઉપર વૃણા દર્શાવતાં, એ તરફ જરાક લટાર મારી.

બિનવારસી મિલકતની પેટે, એણે છોડેલી એની સમૃદ્ધિનો શેષભાગ ત્યાં પકચો હતો ! એને કાઢી અડે તેમ હતું નહિ.

પણ બીજો દિવસે વહેલી સવારમાં, હજી જરા જરા તાપ લેતી પ્રભાતની હવા, ઠંડી ઉડાડે તે પહેલાં, હું ત્યાં ફરવા નીકળ્યો તો, સામેથી એક વૃદ્ધ અપંગ બિખારી ચાલ્યો આવતો હતો. એના હાથમાં એક અણધર લાકડાનું દૂંદું હતું. બીજા હાથમાં એક નાનકડું ડબલું હતું.

એ આ રસ્તા ઉપરથી જ પસાર થયો ને પેલા ચીંથરાના ઢગલા પાસેથી નીકળ્યો !

આટલી બધી મિલકત આંહી રેઢી મૂકીને કાણુ શાકુકાર ચાલ્યો ગયો હશે એ વિચારે એને જરાક ત્યાં બિભો રાખ્યો !

વ્યવસ્થિત મૂકેલા ઢગલાને જોઈને એ વિચારમાં

પડ્યો હતો. એનો માલિક આટલામાં જ ક્યાંક હશે તો ?

પણ થોડીવાર સુધી જ્યારે ત્યાં કોઈ ફરકયું નહિ, ત્યારે એણે એની પાસે બેસીને, પોતાના પસંદગી ધોરણે એમાંથી ઉપયોગી વસ્તુઓ ઉપાડવા માંડી !

પોતાનું ડબ્બું મૂકીને, આ તણ દેવાયલું સારું ડબ્બું લઈ લીધું ! એક ચંપલ એને મળી ગયું તે એક એની પાસે હતું, એટલે અખંડ જોડી થઈ ગઈ ! રૂમાલ પણ એને હીક લાગ્યો. આટલું બધું તણ દેનાર પ્રત્યે એને ઈર્ષા થઈ કે એની મૂર્ખાઈ ઉપર એને હસવું આવ્યું, એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. પણ એણે પોતાની આજની સફળ ભાગ્યરેખા ઉપર પ્રસન્ન હાસ્ય કરીને જ્યારે એ સ્થાન છોડ્યું, ત્યારે પેલી સંપત્તિનો, હજી બાકી રહેલા શેષભાગ ત્યાં રહી ગયો હતો !

હવે એ શેષ સમૃદ્ધિને જો કોઈ દીવાસળી આંપી દે તો સારું, એમ વિચાર થતો હતો, ત્યાં તો થોડી વારમાં, કોઈ ખીન્ને બિખારી એ શેષમાં પોતાનું મહાભાગ્ય વાંચતો ત્યાં બોલો રહી ગયો હતો !

એને એમ ને એમ એ શેષ સમૃદ્ધિ, અનંત ગરીબીનું પ્રતીક દર્શાવતી, સાંજ સુધી રત્નખાણુની જેમ, એક પછી એક, કોઈ ને કોઈ ગરીબની આવશ્યકતાને સંતોષ આપતી, ખડી રહી હતી !

ખીજે દિવસે સવારે ફરતાં એ તરફ દૃષ્ટિ જતાં હું ચોંકી બેઠ્યો !

એકવારના બોજ નીચે બધી જ સમૃદ્ધિ દટાઈ ગઈ હતી !

આગલી સાંજે, આસપાસના કોઈ ને કોઈ બંગલામાં થયેલી હિડાહિ મિજલસનું બગડેલું ધાન્ય, પોતાની મિન-આવડતનો તુમાર કરી ન ખેસે માટે, કોઈક નોકર, તમામ સેળમેળનો ત્યાં ઢબલો કરી ગયો હતો !

[૩]

બડલાગી કોણ ?

દુધેધરના આરાને હસતું આવ્યું કે રડતું આવ્યું એ ખબર નથી, પણ મા સાજરમતીનાં નીર શોકભારે જરાક મંદ જણાયાં હતાં !

એક બળતી હતી. અગ્નિના કણ આકાશમાં ઊડતા હતા. અને પડખેના રેતીપટમાં માણસોની ઠંઠ જામી હતી. જેની રાખ થઈ રહી હતી એનાં, યશોગાન ગાતાં ગાતાં, પોતાના હુંકારને ઓપ આપનારાં ભાષણો થઈ રહ્યાં હતાં !

ત્યારે એ સઘળું પૂરું થયું ત્યારે સૌ પાછા ફર્યા.

સૌના દિલમાં એક કામ પતી ગયાની ચિંતામુક્તિ હતી. નીકળ્યા ત્યારે પગલાંમાંથી ભાર ગયો હતો. દિલમાં બ્યવહાર વાત કરવાનો અવકાશ દેખાતો હતો.

સૌ પોતપોતાની ટોળકીમાં પાછા ફરી રહ્યા હતા. અને એમાં વચ્ચે વચ્ચે મૃતાત્માને સંભારી લેતા હતા !

પણ ટોળું ઘણું મોટું હતું. એવો એ બડલાગી કોણ હશે જેને આટલા બધા વળાવવા આવ્યા હતા ?

સવારની ઝાંખી આછી પ્રકાશરેખામાં એ ટોળાને જોતો હું ત્યાં ખેંસી રહ્યો હતો. સામે ચંદ્રલાગાના ખડેર

હતાં. આથે, નવી જીભી થતી ઇમારતોનાં અભિમાની ડોકાં દેખાતાં હતાં. પાછળ આકાશ સાથે વાત કરતી ટાંકીઓનાં ઉત્તર શીર્ષ આવી રહ્યા હતાં !

અને બડબાગી માનવને ત્યાં રેતીમાં રાખીને સૌ પોતપોતાના ત્વરિત કાર્યક્રમની વિચારમાળામાં હવે ઝડપથી પાછા ફરી રહ્યા હતા !

એ જ સાંજે, એ જ રેતીમાં નિહાળતો, ઝાંખી થતી ભૂખરી ધૂસર હવાની ગ્ધાનિ દેખતો, હું ત્યાં બેઠો હતો. મારાથી થોડે દૂર એક ફિલસૂફ ગધેડા સાથે, એક કબ્રિયાળું ફૂતરું, જીવનવિગ્રહી સવાલની ચર્ચા માંડી બેઠું હતું. અને એ કાઠની દરકાર કર્યા વિના સામેથી કાગડા ઉતાવળે ઉતાવળે માળામાં પાછા ફરી રહ્યા હતા !

થોડીવારમાં હું બેઠો હતો ત્યાંથી જ, એક કાઠ બાઈ નીકળી. એણે કાળું ઓઢણું ઓઢ્યું હતું. મોં થોડુંક ઢાંકી દીધું હતું. એના બોળામાં જાણે કાઠ મૃતકૂલનો ભાર હતો. એ ધીમે શોકધેરા પગલે નદી તરફ જઈ રહી હતી. એની પાછળ થોડે દૂર, એક ફૂતરું આવી રહ્યું હતું !

ઠીક સમય ગયે, મોડેથી એ જ્યારે પાછી ફરી, ત્યારે આકાશમાં તારાઓએ ડોકાં કાઢવાની હરીફાઈ માંડી હતી. નદીનો પટ શૂન્ય થતો જતો હતો, અને દૂરના ધોળીના તાપ સિવાય સઘળે શાંતિ લાગતી હતી.

તે શોકધેરા પગલે જ આવી રહી હતી. આવીને એક પળ, જે દિશામાંથી હમણાં એ આવી, એ દિશા તરફ જોઈ રહી, જોઈ જ રહી. પછી એણે ધીમા રુદનનું ગ્ધાનિ-ભયું એક ફસડું ખાધું અને ભારે હૈયે એણે એ સ્થાન

હોડ્યું. પણ એની પાછળ આવી રહેલું કૂતરું હજી ત્યાં જિભું હતું! પોતે જ્યાં ગયું હતું એ સ્થાનની જાણે યાદી બરી નોંધ લેતું હોય તેમ, એ પણ ત્યાં જિભું રહી ગયું હતું!

પેલી બાઈ ચાલતી થઈ. પણ કૂતરું હજી ત્યાં જિભું હતું!

એણે એક વખત રૂદનભીના અવાજે એને મોઢાવ્યું. પણ એની સામે જરાક જોઈને, અને થોડાં ડગલાં ચાલીને, ફરીને પાછું, એ પેલા સ્થાનકને જાણે યાદ કરતું હોય તેમ વળી જિભું રહી ગયું!

મે ત્રણ વખત રૂદનધેરા અવાજ આપ્યા :

‘કાળિયા! ચાલ મેટા! ચાલ હવે, ચાલ. ...’ પછી તો જાણે એ અવાજ ભાંગી ગયો.

ધીમા શોકધેરા વિચારભારે પગલે કૂતરું પાછું ફર્યું ખરું, પણ પાછું વળી આવીને ત્યાં જ જિભું રહી ગયું! જાણે પેલા પોતાના દોસ્તની જીવનહવા હોડવા માગતું ન હોય!

—સવારે જ એક મોટું ટોળું વળાવવા આવ્યું હતું એ, અને આ એક હલકટ શ્યાન!

—હું તે ક્યા મૃત્યુને બહાળાગી ગણતું એની મયામણમાં ત્યાંથી જિંક્યો, ત્યારે તો અધકારની સાથે મિથોના ધૂમાડાએ ક્યારની ચાંદમેત્રી કરી લીધી હતી!

જડબરત

લીમડાની છાયા જેમ ઢળે તેમ પોતાનો સખાઓ ફેરવતો એ જડબરત ત્યાં પડ્યો રહેતો.

એને કાંઈ કામ ન હતું. કાંઈ સાન ન હતી. કાંઈ જાતનું એને જ્ઞાન ન હતું.

એક વખત દેવસભામાં આના વિષે જ મહાન પ્રશ્ન ઊભો થયો. બ્રહ્મદેવની આકરી કસોટી થવા માંડી. પ્રશ્નો આવવા માંડ્યા: 'તમે હેતુ વિનાનું કાંઈ સર્જન કરતા નથી, તો આ પેલો, આખો દિ સખાચા ફેરવ્યા કરે છે, એના સર્જનમાં શો હેતુ છે?'

'એના વડે લીમડાને શોભા મળતી હશે!' કાંઈ દેવે કટાક્ષ કર્યો.

'એમ નથી, સર્જનમાત્રના હેતુરૂપ દેવને કાંઈ કાંઈ વખત, આવી વિચિત્રતાઓ સાથે જરા વિનોદ કરવાનું ફાવે.'

'હૈં! બ્રહ્મદેવના સર્જનનું ઊંડાણ એ તો સમજવા-વાળા સમજે! જ્યાં તથ્યખલ્લું નકામું નથી, ત્યાં કાંઈ આવો માણસ જોવો માણસ નકામો હશે? એનો પણ ઉપયોગ હશે!' વરુણદેવે કહ્યું.

'ઉપયોગ છે ને! એના વિના સૂરજ નારણને આવા

ગાભા દેખાડે કાણુ ?' કાંઈએ શાંત કલક માયો.

દેવતાઓ તમામ મોટેથી હસી પડ્યા.

[૨]

પણ તે રાતે ધ્વજદેવને નિદ્રા આવી નહિ. એણે મનુષ્યના માનસનું માનસ અને એનું માનસ એમ અતલ ઉંડાણનાં પાણી માપવા માંડ્યાં. ક્યાં વ—આ જડબરતનો ઉપયોગ ?

અંતે એમને એક કુંચી જડી ગઈ. સાચું કે આ માણસની પાસે કાંઈ કહેતાં કાંઈ મૂડી રહી ન હતી. બુદ્ધિ, અક્ષય, શ્રમ, ઉદ્યોગ ગ્રેમ બધી જ મૂડી એણે જોઈ નાખી હતી. પણ એને બે હાથ હતા. બે પગ હતા. ચાલવાની શક્તિ હતી. આટલી મૂડી ઉપર પણ એ ધારે તો સાત સાત ભવસાગરનો વેપાર ખેડી શકે !

માણસની અક્ષય એ જ કાંઈ થોડો એનો ઉવટનો આધાર છે ?

કદાચ અકલની વધારે પડતી પ્રશસ્તિ ગાઈને જ અક્ષયતાઓએ દુનિયાને અકલહીન અથકામણ આપી નથી ?

અને ધ્વજદેવે આ બિખારને એક જ વિચાર બિંદુ આપ્યું ! બીજા માગવાનું !

એ બિખારી હવે નવરો ન હતો. એને એવું સૂઝ્યું કે એ બીજા માગવા માંડ્યો !

અત્યાર સુધી તો એ ઢેફાની જેમ પડ્યો રહેતો. હાથાઆથામથી તેમ ફેરવતો. ઘણા હાથ પ્રમાણે હાથાઆ

જોડવતો. પણ એને હવે એ હલકામાં હલકું કામ મળી ગયું. બીખ માથવાનું.

દેવસભામાં બ્રહ્મદેવની મશ્કરી કરનારાઓએ મશ્કરી કરી: 'હૈ ! આ તો બ્રહ્મદેવ ! બાબરને વાંસડો આપે ને કપડીને દર આપે. એમની સૃષ્ટિમાં કાંઈ નવરૂં નહિ. કાંઈ નિર્દોષ નહિ. આ જડભરતને પણ જુઓ કામ ન આપ્યું ? બીખનું !

]

પણ દેવતા તમામ એક દિવસ મશ્કરી બૂલી ગયા. પેલો જડભરત બિખારી, જે રોટલાના ટૂકડા, બટકાંકટકાં, માગી બીખીને બેળાં કરી લાગ્યો હતો તે, પોતાની આસપાસ રહેતા અપંગ આંધળાં તદ્દન રોગીયલ, એવા એવાઓને એમને ચાનદ્રે એ પહોંચાડી રહ્યો હતો ! કાણ જાણે શું થયું. એને રાતોરાત જાણે એનું મહાભારત કામ મળી ગયું હતું ! પોતાના કરતાં વધારે અશક્તને કાંઈક પહોંચાડવાનું ! ત્યારથી એને બીખ ઓછી પડવા માંડી. દિવસ નાનો લાગવા માંડ્યો. રાત નકામી લાંબી જણાઈ. એને લખાયા આમથી તેમ ફેરવવાની ઉપાધિ દેખાવા માંડી.

એને બ્રહ્મદેવે હસીને દેવતાઓને પૂછ્યું: 'મહાનુભાવો ! હવે તમને આ જડભરત કેમ લાગે છે ? આંધીથી, તમે જેનું ધણું સન્માન કરો છો એ શક્તિ, કાંઈને થોડી ને કાંઈને વધુ મળે છે.

પણ ખરા સહભાગી તો એ છે કે જે, એમને મળેલી અશક્તિમાંથી પણ કાંઈ ન કાંઈ જીવનની મહાન શક્તિનું

રહસ્ય કાઢે છે !

મહાનુભાવો ! સ્વર્ગ માત્ર સશક્તો માટે નહિ, વિનયી પુરુષો માટે જ નહિ, એક પણ પશુ, પોતાની અશક્તિમાં શક્તિ તો રહી જ છે એમ જાણનાર માટે પણ છે. મેં ક્યાંય કેવળ અશક્તિ મૂકી જ નથી !'

—અને તે દિવસે દેવલોકમાં સૃષ્ટિ રહસ્યનાં જે જ્ઞાન થયાં તેમાં જેટલો શક્તિનો એટલો જ અશક્તિનો, જેટલો સદ્ગુણનો એટલો જ દુર્ગુણનો, જેટલો વિનયનો તેટલો જ પરા જયનો, જેટલો પુણ્યનો તેટલો જ પાપનો, પણ મહિમા જાવામાં આવ્યો.

—અને ત્યારે જ સૌને ખબર પડી કે દુનિયામાં એક વસ્તુ ક્યાંય નથી. નિરાશ્વા.

સ્વપ્નાંને વારસ

મારા જીવનની નિષ્ફળતા ઉપર ફેટલા બધા પરાપકારી માણસોએ આંસુ સાર્યાં છે! પણ હું એમને શી રીતે સમજાવું કે મુરખ્ખીઓ! તમે કહો કે ન કહો, હું જાણું છું કે, એક વસ્તુ મારે આંગણે કાઢી દિવસ આવી શકે તેમ નથી. વિજય. વિજયને પોતાનો અનોખો માર્ગ છે. મેં એ માર્ગ કાઢી દિવસ નિહાળ્યો નથી. અને વિજયની આંગણીએ રખડનારી પેલી છોકરી-કીર્તિ-એ પણ સારી રીતે જાણે છે કે, એણે ક્યાં જવું, ને ક્યાં ન જવું સફળ જીવનની આ બે સિવાય ત્રીજી મોઢી વસ્તુ તો લક્ષ્મી રહી. કંચન, એ મેં જોયું નથી એ ખરું, પણ એ જોવાની મને ઈચ્છા નથી એ પણ એટલું જ ખરું છે. કંચનને જ જોઈ રહેનારા ઘણાં માણસોનાં જીવન મેં નિહાળ્યાં છે. તદ્દન અકિંચન. એટલા માટે હું સ્વપ્ને પણ કંચન કે કંચનનું જીવન બન્નેમાંથી એકે ઈચ્છતો નથી.

એટલે આમ જોની પાસે સંસારી જીવનનો વિજય નથી, કીર્તિ પણ નથી, કંચન પણ નથી, અને છેવટે સુવાસ-પેલી ખોટા મુક્ત પોલા હાસ્યની પેદાશ, એ પણ જોની ગાંઠમાં નથી, નિષ્ફળ જીવનનો આના કરતાં વધારે પુરાવો શું? અને છતાં હું જાણું છું કે હજારો સફળતા

આ નિષ્ફળતાની અદેખાઈ કરતી જીભી રહી છે !

હું પોતે કબૂલ કરું છું કે મારું જીવન નિષ્ફળ છે. પણ સફળતા જેમને વરી હોય, એમને ઈર્ષ્યા થાય એવો એક પદાર્થ મારી પાસે છે. મને એક લબ્ધ નિરર્થક પદાર્થ મળ્યો છે. ખીજું કંઈ નહિ. જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી જો એ મારો રહે, અથવા તો હું એનો રહું એટલે બસ. એથી વિશેષ કંઈ પણ જીવનમાંથી મને મળે એમ હું ઈચ્છતો પણ નથી. મને મળેલાં લબ્ધ, નિરર્થક, ખોટાં અને ઘેલાં સ્વપ્નાં કાં એ મારાં રહે અથવા તો હું એમનો રહું. બસ. તમને તમારા સંસારમાં જેટલો રસ છે એનાથી એક હળવર ગળો વધુ રસ મને મારાં સ્વપ્નામાં છે. આ મારો રોગ હોય કે જીવનની ભેટ હોય કે વારસો હોય કે જ્ઞાનતંત્રનો સડો હોય કે ગાંડપણની નિશાની હોય, ઈશ્વરની મહેરબાની હોય, સરસ્વતીની કૃપા હોય કે લોહીનો ગુચ્છ હોય, વિચિત્ર ધૂન હોય, વ્યસન હોય કે જે હોય તે બાલે હોય, કે કંઈ ન હોય, મારે એનું પૃથક્કરણ કરવું નથી; મારે માટે તો એ છે એટલું જ બસ છે. એ ભ્રામક 'નથી' હોય તો પણ એ 'નથી' નું 'છે' એ જ બસ છે.

મને મળેલાં સ્વપ્નાના વારસાનો એક જીવંત ઇતિહાસ છે. જે વસ્તુ ક્યાંય હતી જ નહિ—નાગમણિ, એની શોધમાં, મારી સાતમી પેઢીએ થયેલા કાંઈ સ્વપ્નઘેલાએ જીવનન્યોછાવરીની રમ્મત માંડી હતી ! એમાં પરા જ ન હતો. પણ એની એ રમ્મતનો રંગ સહજ સુંદરીઓના કમ્પબલ રંગે દિપી નીકળ્યો ! આ કમ્પબલ રંગદર્શિતાએ સ્થાપેલી મનોરાજ્યની ઘેલી સૃષ્ટિમાં જે જે રંગ પછી

આવ્યા, એ બધા જ એની મહેકથી મહેકતા રહ્યા. ત્યાર પછી થયેલા બીજા કાઈ સ્વપ્નદષ્ટાને કે ભ્રમમાં રમનારાને, એક એવું નામાર્જુની રસાયન શોધવું હતું, જે પૃથ્વીમાંથી કાં વૃક્તવ લઈ લે કાં મર્ત્યવ લઈ લે ! એ બન્નેમાંથી કાઈ જ ન બન્યું; કારણ કે બનવાનું જ ન હતું; એનો એને રમ્ય જેટલો શોક ન હતો; પણ પોતાના મહાન સ્વપ્નની પાછળ ખુવાર થઈ ગયાનો એનો નશો, જેનારા કહે છે કે એ નશો તો મહાન વિજયોત્સવની પળને પણ ઝાંખી ખાડે એવો અદ્ભુત હતો !

ચંદ્રલોકમાં ફરવાની ઘેલછા-કોઈ માને કે આવે કોઈ ઘેલો હોય ? — પણ ખરેખર એવી ઘેલછાની પાછળ જ પોતાનું સર્વસ્વ સુમાવનારનું ગૌરવનામ અમારે ત્યાંના વાતાવરણમાં હજી પણ ગુંજતું ફરે છે ! હલકી ધાતુને સોનામાં ફેરવી નાખવાની ઘેલી મહેચ્છાથી અમારામાંનો કોઈ ને કોઈ ઠીબકાં ભેગો થયો છે. પણ તેથી શું ? એ ઠીબકું એનું, એનું મૂલ્યાંકન સોનારૂપાથી પણ ન હોમ. ગોરખ મત્સ્યેન્દ્રના કેવળ હવાઈ નામની હવાઈ સૃષ્ટિનો સાક્ષાત્કાર કરવાની એવી જ મહેચ્છા, એ વારસો પણ કોઈ મગજગેપને મળેલો ! જેની સામે વારસો જ આવો છે એ માણસને તમે સંસારના ડહાપણનું ઝેરખાણું આપી આપી—આપીને, કેટલુંક આપી શકો ? અને એ કેટલુંક લઈ શકે ? તમે કોઈ દિવસ તમારી કલ્પનામાં પશ્ચિમીને નજરો-નજર નિહાળવાનો પણ એ પળનો મહામોલો અનુભવ માણ્યો છે ?— પેલી રજપૂતી જમાનાની ચિત્રકવ્ય કોટ-કાંચે અણનમ ખડક સમ ઊભેલી પશ્ચિમીને; એ અનુભવ

હાલવી નાએ એવો લાગતો નથી ? એવો અનુભવ લેનારે
જ્યારે રંગદર્શી ઘેલછાનું ખ્યાલું નથી પીતો ત્યારે માંડી
મૂરખાઈનું ખ્યાલું પીએ છે. શુકની ભૂમિમાં ખીલી રહેલી
મંદારની પુષ્પવાટિકા જોવા મળે એવા માણસને આ
પૃથ્વીમાં પછી જોવા જેવું કાંઈપણ ન લાગે તો એ દોષ
એના સ્વપ્નાવારસાનો ! એ જોયું ન જોયું થાય ત્યારે જ
એનામાં આપણી આ ડાહી પૃથ્વીનું ડહાપણ આવે. પૃથ્વીનું
ડહાપણ અને સ્વર્ગની ઘેલછા એ બંનેની વચ્ચે જ જો
પસંદગી કરવાની હોય તો તો માણસ ડહાપણ કરતાં
ઘેલછાને જ વધુ પસંદ ન કરે ?

કલ્પના ન હોવી, એના જેવી કાંઈ જ સુખદ સ્થિતિ
આ સંસારમાં સુખેથી રહેવા માટે નથી. પણ કલ્પના
હોવી ને ડાહ્યો સંસાર પણ હોવો, એના જેવી બીજી કાંઈ
ચાતના પણ નથી. એટલે તો સૌને સૌનો સંસાર મુખારક
હોય એવી સ્થિતિ જ આનંદજનક છે. મને આ મારી ઘેલી
સૃષ્ટિનો હવાઈ ગુંબજ મુખારક હો. તમને તમારી સૃષ્ટિની
લીલા મુખારક હો.

મારી પાસે લાખો રૂપિયા હોય તો હું શું કરું ખબર
છે ? શું કરી શકું ? બીજું કાંઈ નહિ. આટલું જ. દુનિ-
યાલરની નિરર્થક કલ્પનાઓને મારે આગળે ભેગી કરું.
જો કલ્પના સફળ થાય છે, એ તો કલ્પના જ રહેતી નથી.
એમાંથી કલ્પનાની સુંદરતા ઉડી જાય છે. અને જીવનનો
રસ પણ આંધો જાય છે. એને તો મણતરી કહેવાય છે.
મણતરીમાં જ મળે આગળ વધી જવાનો કે વિજય મેળ-
વવાનો, નામના કાઢવાનો, નામના મૂકી જવાનો, કે એવો

કાંઈ જ રાગ મને લાગે છે મારો થયો નથી ને થવાનો પણુ નથી. મારા માટે તો મોટામાં મોટો સંસાર જ આ છે; સુંદર, લબ્ય, નિરર્થક કલ્પનાઓ ભેગી કરવી એ, મેં એક માણુસને જોયો હતો. એને બાપનો વારસો મળ્યો હતો. કલ્પનાને ધણા ઇચ્છતા નથી; પણુ કલ્પનાના નથી હોતા, એવા બીજા તમામ વારસા, માણુસને માટે શાપ રૂપ થઈ રહે છે. કીર્તિનો પણુ મહાન પિતાના નાના પુત્રો, દુનિયાને ધણોખરો મસ્કરો વિનોદ, એમની પાસેથી મળી રહે છે. પણુ સઘળા વારસામાં, લક્ષ્મીનો વારસો હોવો, એ જીવનની અધમતા સરજવા માટે, બચકરમાં બચકર વસ્તુ છે. એ માણુસે પોતાને મળેલ તમામ લક્ષ્મી શામાં વાપરી ખબર છે—? જૂના ‘વેનીશ્યન કટગ્લાસ’ એવો તો મધુર રજુકો હવે બાગ્યે જ કાંઈ કાચમાંથી મળે છે, એવા ‘વેનીશ્યન ગ્લાસ’ જૂના વખતના, ભેગા કરવામાં, એણે તમામ લક્ષ્મી વાપરી. એને સઘળા મૂરખ ગણતા હતા. મેં એને સાબાશી આપી હતી કે તે નિરર્થક જણાતી વસ્તુઓને તારી કલ્પનાથી મહાન બનાવી. બીજો એનો કાંઈ કાણો વાપરનારો પણુ—એ સિવાય બીજું શું કરવાનો હતો? જેનું ખરી રીતે કાંઈ જ મૂલ્યાંકન નથી, એને કાલ્પનિક મૂલ્યાંકન આપવા સિવાય, અર્થશાસ્ત્રીઓ પણુ બીજી કંઈ રીતે સંસાર ચલાવી શકે તેમ છે? એટલે તો મેં પેલાને સાબાશી આપી કે દોસ્ત ! તે નિરર્થક જણાતી વસ્તુઓને મહત્તા આપીને તારી જાતને મહાન તો બનાવી !

[૨]

મારું આલે તો પોતાના સ્વપ્ન પાછળ ખુવાર થઈ

મયેલા અકિંચન મનુષ્યોની એક જુદી જ વસાહત વસાવું. એમાં જૂના શિલ્પના નમૂનાઓ ભેગા કરવામાં પોતાનો ધંધો ખોઈ બેઠેલો કાઈકે રહ્યો ખડ્યો શ્રીમંત હોય; રંગપીછીની રાત-દિવસ ઉપાસના કરતાં કરતાં કાલ્પનિક સુંદરીની પાછળ, પોતાની પત્ની, પુંજ, પ્રતિષ્ઠા અને પ્રાણુ ખોઈ બેઠેલો કાઈ ઘેલો ચિતારે હોય; દેશજનોને નવપ્રાણુ આપવાના બગીરથ પ્રયત્નમાં ક્ષીણ થઈ બેઠેલો કાઈ અભિનવ જુવાન આત્મા હોય; સાહિત્યસેવા માટે બીખનાં હાંકલા ભેગાં કરી કરીને ઘરમાં એનો ખડકલો માંડતો ગાંડો ગણાતો કવિ જ ન હોય; ઘરખાર, વસ્તુ, રાચરચીલાં, બાપદાદાની મિલકત, તમામ હોમીને કાષ્ટ નિષ્ફળ પ્રયોગના બચાવે ખડક ઉપર બિભેલો ચક્રમ વિદ્યાની પણુ હોય; અને પોતાની માની લીધેલી એકાદ વિચારસરણી માટે ફાંસીને લાકડે લટકતો ભગવતસિદ્ધ પણુ હોય ! સંસારની આજની જણાતી તમામ શોભા આવા ઘેલા માણસોના જીવન ખંડેરના કટકામાંથી બની થયેલી છે, એમ કાઈ કહે તો કાઈ માને ખરું ? પણુ ફિલસૂફ ડાસો ઇતિહાસ આની સાક્ષી પૂરે છે ! જે થોડાંક માણસો પોતાની ઘેલછા પાછળ ફનાકાતિયા થઈ ગયાં ન હોત તો આ કાલો સંસાર અત્યારે કાં જંગલી હોત અને કાં ગાંડો હોત : એ ચાર શબ્દોનાં મૂળ શોધવા માટે ટિપ્પેટ અને ગોળીના રણમાં મૃત્યુના આહવાનને હસતે મોંએ ઝીંકનારા, શબ્દઘેલા નીકળ્યા ન હોત તો સંસારનું શું ખાટું મોળું થઈ જવાનું હતું ? ને ખરફના રણમાં સૂઈ જનારાને કઈ બાદશાહી મળી જવાની હતી ? પણુ ફાંટાબાજ કુદરતને મન જોડેલો મહિમા

હાલા, સમતોલી મગજના, વ્યવહાર, વિવેકી માણસોનો છે, એનાથી લેશ પણ એછો મહિમા, પોતાનાં આવાં રખડુ, રવચ્છંદી, રંગીલંગી, અગડમ્ અગડમ્, અડમંગી એવાં અલગારી બાળકોનો નથી, એટલે તો જુએ જુએ કાઈ ને કાઈ આવા ફનાફાતિયા પંથનો મુસાફર નીકળી આવે છે અને સંસારને નવી શોભા, નવો પ્રાણ, નવો પંથ, નવો પ્રકાશ, નવો રસ આપતો, જીવન-યોજવરીનો રાહ દેખાડે છે ! એક દિવસની વાત ન બની હોત તો હું પણ તમારામાંનો એક હોત. પણ એ બન્યા પછી હવે સ્વપ્નના વારસાને, વારસા તમામથી શ્રેષ્ઠતમ માનીને, એની પાછળ ખુવાર ચનારા માટે પ્રેમભરી માનાંજલિ અર્પતો રહ્યો છું !

[૩]

એક દિવસની વાત છે. હું એક પહાડી રસ્તે દૂર દૂર ફરવા નીકળ્યો હતો. આવા પહાડી રસ્તા ઉપર ફરનારા-ઓમાં જેમને રસ્તાનું જ્ઞાન નથી રહેતું એમને એક લાભ મળે છે. કાઈ ને કાઈ અદ્ભુત દ્રશ્ય જોવાનો. ઘણો દૂર નીકળી ગયો છું, સાંજ પડવા આવી છે ને ઝાંખી બનતી વનવાટ, પછી જૂલજૂલામણીનું રૂપ ધારી લેવાની. એમ ધારીને હું પાછો ફરી જવાને વિચાર કરી રહ્યો હતો, ત્યાં સામેના એક કુંગરી ખડક ઉપર એક તદ્દન નાનું પણ નાણુક અને સુંદર પુષ્પ સમું, ખેઠાઘાટનું એક મકાન મારી નજરે પડ્યું. ચારે તરફના કુંગરાઓ વચ્ચે એ એકલું જિલું હતું. એ એક દષ્ટિ આસપાસનાં સર્વ દ્રશ્યો ઉપર ફરતી. પોતાની આવી અદ્ભુત એકલતાને લીધે વધારે રમણીય જણાતું એ, કુદરતના જોળામાં આરામ લેતા કાઈ કિશુ જેવું જણાતું

હતું. અટૂલી એકત્રતા અને હમેશાં રહસ્યમય લાગી છે, એટલે મેં મકાન તરફ મારા પગ વાળ્યા.

એક નાનકડી ઝાંપલો ઉઘાડીને હું અંદર પેઠા. મેં એક સુંદર અતુરેખ પુષ્પવાટિકા જોવાની ત્યાં આશા રાખી હતી. પણ એને બદલે આંહી તો કુદરતી રીતે ઉગેલા થોડાં આકાં અવળાં વૃક્ષો સિવાય અને એની મેઘે ઉગીને જોડેલા પુષ્પછોડો સિવાય કંઈ જ ન હતું. એક તરફ છાયાત, રૂપેરી પાંદડાં વાળાં ‘ઓક’ નાં ઝાડ જોવાં હતાં; છેડે દૂર ખૂણા ઉપર એ ચાર ‘યુકેલિપ્ટીસ’ કપૂરઝાડ’ હતાં; વચ્ચે વચ્ચે કોઈ કોઈ પહાડી વૃક્ષ આમ તેમ જોવાં રહી ગયાં હતાં. અને છતાં આનું પણ એક પ્રકારનું અનોખું આકર્ષણ જણાતું હતું.

એક નાની પગદંડી પગદંડીએ મકાનના મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર તરફ હું આગળ વધ્યો.

પ્રવેશદ્વાર પાસે પહોંચ્યો, તો ત્યાં કોઈ જ ન હતું. આસપાસ નજર કરી. કોઈ દૃષ્ટિએ ચડયું નહિ. અંદર જવું કે ન જવું એની બે બંડી મનમાં ગડમથલ થઈ. એટલામાં સીડી ઉપરથી જરાક અવાજ આવતો સંભળાયો. ઉપરથી કોઈક નીચે આવી રહ્યું હતું. મને લાગ્યું કે ઘરનો માલિક હોવો જોઈએ. એટલામાં તો એ દેખાયો. એના ઉપર દૃષ્ટિ પડી.

સામાન્ય રીતે મને માણસોના ચહેરા ઉપર એમની ઇતિહાસકથાવલિ શોધવાની ટેવ પડી છે, અને ઘણી વખત એવી ઐતિહાસિક નવલકથાવલિ ત્યાં હોય છે પણ ખરી. પરંતુ આ જે માણસ આવી રહ્યો હતો, એના ચહેરા ઉપર

મારી દષ્ટિ પડતાં તો હું છક્ક થઇ ગયો. ત્યાં કેવલ પ્રતિ-
હાસ કથાવલિ ન હતી, વર્ષો જૂની જાણે પ્રયત્નોની, પરા-
જયોની, અને વળી ચાતનાઓની, રેખાવલિ દેખાતી હતી.
કાંઈ એક જ ચહેરાને આટલી બધી લિપિવાળો મેં ક્યારે
ય જોયો ન હતો. એટલું જ નહિ, આવી રપબટ લિપિવાળો
પણ જોયો નહોતો. એની દષ્ટિ મારા ઉપર પડી અને એ
રહી ગયો. બોલ્યા વિના જ એણે મને પોતાની પાસે
આવવાની નિશાની કરી. હું આશ્ચર્ય પામતો હિંમતથી
આગળ વધ્યો.

[૪]

પણ મારે માટે વધુ આશ્ચર્યો હવે આવવાનાં હતાં.
અમે એક ખંડમાં પેઠા. મેં જોયું તો ત્યાં ચારે તરફ જૂની
અસંખ્ય શિલ્પકૃતિઓ વેરણુ ફેરણુ આમ તેમ પડી હતી.
પણ એક વધુ આશ્ચર્ય ! તમામ શિલ્પકૃતિઓ સ્ત્રીઓને
લગતી હતી ! દેશ નિદેશની, જાવા, સુમાત્રા, ચીન, તિબેટ,
નેપાલ, કમ્બોજ, અમરાવતી, ગાધાર, ઈરાન, બેબિલોન
પણ તમામ આકૃતિઓમાં નારી એક રૂપે કે બીજે રૂપે
દેખાતી હતી ! કાંઈ સ્ત્રીધેસો માણસ આંહીં એકેસો આવીને
વસી રહ્યો છે કે શું ? એ વિચારથી હું બડકી બઠવાની તૈયારીમાં
હતો, ત્યાં એ માણસ પોતે જ, મારી વાત સમજી ગયો હોય તેમ
મારી સામે પણ જોયા વિના, ચાર તરફ પડેલી આકૃતિઓ
ને હાથથી દેખાડતો હોય તેમ હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં બોલ્યો.

‘આ બધી માયા મેં દુનિયાભરમાંથી શોધી શોધીને
આંહીં ભેગી કરી છે. એની પાછળ જેમ એક પ્રતિહાસ

છે તમ એક રહસ્ય પણ છે. પરંતુ રહો, પહેલાં હું તમને કંઈક પુછી લઉં. દુનિયામાં તમને એવો કોઈ પદાર્થ જણાયો છે જેનો તાગ લેતાં જીવનનો તાગ મળી જાય ? દુકામાં જે પદાર્થ ને લીધે પદાર્થોમાં પદાર્થત્વ આવે છે ! આતું તમને કોઈ દિવસ થયું છે ? એવું થયું હશે તો જ આ વાત મારી સમજશે.’

વેદવારાના જૂના જમાનાની આવી વાણી સાંભળવાની મેં આંહીં આશા રાખી ન હતી. ચારે તરફ એક દષ્ટિ કરી તો ત્યાં આ વાણી સાથે સુસંગત એવા કંદમૂળ, પાંદડાં કે ફળ ફળાદિ કંઈ દેખાતાં ન હતાં. મને આ માણસ માયાવી લાગ્યો. પણ એટલામાં એ હસી પડ્યો. એટલે તો હું બહડી ગયો. ત્યાં એ જ બોલ્યો: ‘આ વાત જૂના જમાના જેવી લાગે છે એ ખરું, પણ આ એક જ વાત એવી છે કે જેને કોઈ જમાનો નથી. આકી તમામ વાતોને જમાનાનો રંગ ચડે છે ને ઊતરે છે. મારી પાસે જે વસ્તુ હતી. લાખો કરોડોનો લક્ષ્મી વારસો હતો, અને કોણ જાણે કેટલાય જુગથી ચાલતી આવેલી સૌન્દર્યની સાગરહેળ હતી ! જ્યાં તમને કેવળ સામાન્યતા નજરે પડે, ત્યાં કોણ જાણે શું હતું, હું સૌન્દર્યનો સાગર રેલાતો જોઈ શકતો. મને મળેલો જાણે કે, એ સ્વપ્ન વારસો હતો.’

એના આ સ્પષ્ટ વપરાશથી હું ચોંકી બેઠ્યો. પણ ત્યાં તો એણે જ આગળ ચલાવ્યું.

‘માણસને મળેલું મન એ એનો બળમાં બળ્ય, સાચામાં સાચો, અને બળંકરમાં બળંકર વારસો છે. આ મનનો જે તાગ મેળવે તે જીવન, મૃત્યુ તમામનો તાગ મેળવે. મેં

એટલા માટે શોધ માંડી. સુંદરમાં સુંદર સ્ત્રી ક્યા જમા-
નાની, કયે ઠેકાણે, કઈ પ્રતિભામાં વસી રહી હતી—એ મારો
શોધનો વિષય બન્યો. મને મળેલો સ્વપ્નનો વારસો—એને
દયાવવા જતાં હું, હું જ ન રહેત. એટલે મેં બીજો જ
માર્ગ લીધો.’ તે થોડીવાર અટકી ગયો. ‘પેલી પદી છે—
શિલ્પાકૃતિ—એ નેનીવાહની રમણી છે. એના તરફ બુઝો
તો ! કેટલી અદ્ભુત એ નારી છે ! લાગે છે કે હમણાં
કાંઈક બોલશે ! પેલી કમ્પોઝની. પેલી ગાંધારની. પેલી
છે એ કાશ્મીરની સુંદરી—એની વાણી, જાણે કાંઈ દિવસ
નહિ સમજાય એવું નહિ બને; એટલી બધી નિત્ય યૌવનની
રસકૃપી એની પાસે છે. વાણીમાં મદત્ત્વ સ્પષ્ટનું નહિ,
રસનું છે. અને રસની મૌન સિવાય કાંઈ બાકી નથી.’

‘પણ તમામમાં..., મેં કહ્યું.’

‘સુંદરમાં સુંદર મને કોણ જણાઈ એ તમારે જાણવું
છે નાં ?’ એણે વચ્ચે જ મને રોષાને ઉતાવળે જવાબ
દીધો ‘કહું, કહું, હું એ વસ્તુ ઉપર જ આવી રહ્યો હતો.
પણ જીવનનાં સત્યોને તમે જેટલી ધીરજ ને શાંતિથી
મેળવી શકો છો, એ સત્યને ઉચ્ચારવા માટે પણ એટલી જ
શાંતિ ને ધીરજ જોઈએ. જે વારંવાર સત્યનું ઉચ્ચારણ
કરવાનો વેષ લખવે છે તે બનતાં સુધી અસત્ય જ બોલે
છે. મેં સુંદરમાં સુંદર સ્ત્રી, યુગોના યુગો જય પણ જેના
ઉપર જાણે એક દિવસનો સમય પણ ગયો નથી એવી જે
રહેવાની છે, જેને જાણે કે નિત્યયૌવન સિવાય કાંઈ વધ જ
નથી... જે માનવકૃષ્ણની સાથે સાથે જ સંચરનારી છે.’

આ સૌંદર્ય શોધનારા વિચિત્ર માણસનો છેલ્લો

નિર્ણય સાંભળવા હું તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો. પણ એને પોતાનો નિર્ણય સાંભળાવવાની ઉતાવળ લાગી નહિ. તેણે તો વાતને બરાક આડી ફટાવી.

‘દુનિયામાં જે માણસ ફનાગીરી સિવાય, પોપટ પઢ્યા પ્રવચનોની માફક પોતાના સત્યની શોધ કરવા માટે છે, તે માણસના જેવી કંઈક મૂર્ખતા કુદરતમાં ખીજી કોઈ જ નથી. હું તમને પણ આ કહું છું. જેમ જીવન, મરવા માટે છે, તેમ જુવાની ફના થવા માટે છે. મેં, મને મળેલો લાખો રૂપિયાનો વારસો, આ જૂના અને ફેટલાક તો દંગધડા વિનાના લાગતા પથરાઓની પાછળ ગુમાવ્યો જ હોત, જે એક સત્ય મને મળ્યું ન હોત તો. પણ માત્ર એ એક જ સત્ય મને મળ્યું અને તમામ વસ્તુઓ ખોયાનો મારો શોક જ તો રહ્યો. જૂની વાતોમાં ક્યાંક નથી આવતું, એક એક સત્ય લાખોના દ્રમ્મ વડે કોઈ માણસ ખરીદે છે. તે પહેલાં, મને એ કવિની કલ્પના લાગતી. હવે એ સત્ય લાગે છે.’

‘પણ તમને...’

‘કહું કહું,’ તેણે હાથથી નિશાની કરી. ‘નાનકા શિશુને પણ વાર્તાની પગદંડી નહિ, વાર્તાનો અંત જાણવાની તાલાવેલી લાગેલી હોય છે. મને જે નારી સુંદરમાં સુંદર લાગી, જેના જેવી સુંદર કોઈ જોવાનું નથી, એ નારી, નહિ કમ્બોજની, નહિ ગાંધારની, નહિ કાશ્મીરની, નહિ લંકાપ્રદેશની, પણ કેવળ... વિચારો તો ખરા, છક થઈ જશે, આપણી ફેટલી નિકટચળની છે.’

હું અધીરો થઈ ગયો

‘... પણ કેવળ મારી મનોભૂમિની હતી. સૌથી સુંદરમાં સુંદર વસ્તુ કાઠી સ્થળે હોતી નથી. એ તો કેવળ માણસના મનોમય આકાશી કદપનાનું અમત્ય કુસુમ છે.’

‘પણ, ... તે થોડોવાર થોડ્યો. પછી મારી સામે જોઈ રહ્યો. ધીમેથી, શાંતિથી, દૃઢતાથી એણે એક વાક્ય ઉચ્ચાર્યું અને હું ભડકી ગયો,

‘પણ જેમ સુંદરમાં સુંદર વસ્તુ માણસની મનોભૂમિમાં છે, તેમ સત્યમાં સત્ય વસ્તુ પણ ત્યાં જ છે. અને જો એ જ ત્યાં હોય તો ઇશ્વરત્વ અમત્યત્વ-પણ ત્યાં જ હોવું જોઈએ. લાખો રૂપિયા ફના કરીને મેં આ એક જ વસ્તુ મેળવી છે. ઈશ્વર પણ ક્યાંય નથી. એ હોય તો માણસની મનોભૂમિમાં છે. પોતાના મનનો અભ્યાસ કરવાને બદલે, જે માણસ ઈશ્વર પ્રાર્થનામાં વખત કાઢે છે, મને લાગે છે, એ મૂર્ખમાં મૂર્ખ છે. મને આ વસ્તુ મળી છે, ત્યારથી મારામાં નવું બળ આવ્યું હોય તેમ મને લાગે છે.’

‘તમને એ લાગે છે-એ પણ અસત્ય નહિ હોય ?’
મેં એને તરત ઉપાલંબી અવાજે પૂછ્યું.

‘તો પણ વાંધા નથી;’ તેણે તરત દૃઢ રીતે જવાબ વાળ્યો, ‘કાર્મિકતાં ઉચ્ચારેલાં સત્યોને પોતાનાં હોય તેમ ગ્રહણ કરીને, વ્યવહાર ચલાવવો એ ઊતરેલાં કપડાં પહેરવા જેવું છે. જ્યારે મેં મેળવેલું અસત્ય, એ મારી ફનાગીરી માંથી મને જડ્યું છે, માટે મને તારવા જેટલી શક્તિ એનામાં હોવી જોઈએ...’

તેણે હાથની જરાક નિશાની મને જવા માટે કરી.

જેમ કામ્ર એકાકી સિંદ પોતાની ગુફામાં પેસી જાય તેમ એ અંદરના ખંડમાં ચાલ્યો ગયો. એ જતાં હું એકલો થઈ ગયો. મારી આસપાસ જમાનાજૂની સુંદર નારીઓ માત્ર રહી !

આ વિચિત્ર જણાતા એકાકી નાસ્તિકની આ શક્તિ હતી કે અશક્તિ હતી, અશ્રદ્ધા હતી કે અસત્યની દબતા હતી, શું હતું એનો કામ્ર નિર્ણયાત્મક ઉકેલ હું શોધું તે પહેલાં એણે જ મને અંદરથી ધીમા અવાજે કહ્યું : ‘મુસા-ફર ! હવે તમારે જવું જોઈએ. આંહીં બહુ થોડાનારા કાં દિવાના થઈ જાય છે કાં પગદંડીની જટાજૂથમાં જાત ખોઈ બેસે છે, એટલે અંધારું થાય તે પહેલાં તમે રવાના થઈ જાઓ. પણ આટલું નોંધજો, સૌથી મોટી અપંગતા આ છે, સત્યની આગતમાં બીજની શોધને અનુસરવું તે.’

અને તેણે મને એકલો જ રહેવા દઇને પોતાના ખંડનું પારણું પણ બંધ કરી દીધું.

અંધારાથી માર્ગે, સ્વપ્નના વારસાને વિચિત્ર રીતે શોધી રહેત, આ વિચિત્ર વ્યક્તિ વિષે વિચાર કરતો હું ત્યાંથી એ વખતે તો પાછો ફરી ગયો. પણ ત્યાર પછી એ સ્થાન શોધવાના ઘણી વખત મેં ફાંફાં માર્યાં — પણ મારા બધા પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા. એ બધાં ફાંફાં જ રહ્યાં. એ સ્થાન મને ન મળ્યું તે ન જ મળ્યું. કેવળ એણે પ્રગટ કરેલું સ્વપ્નવારસાનું ઐઠતમ મહત્ત્વ, મને દોરવા માટે હોય તેમ, મારું થઇને રહી ગયું એટલું જ !

[કેટલીક વિચિત્ર વ્યક્તિઓ]

લાલજીભાઈ !

આ કાઈ વ્યક્તિ વિષેની વાત નથી હો ! પણ જેવા રીતે ભારતકાલનો અશ્વત્થામા ચિરંજીવ છે, જેવી રીતે દરેક પથ્થરમાં, સાધુ મંત્રે તે સિંદૂર મળે, એટલે હનુમાનજી એકા જ છે, જેવી રીતે દરેક ઘરમાં તુલસાનનો કતો “કાણુ જાણે કાણુ” ઠેમે ચડતો હોય છે પણ દેખાતો ક્યારેય નથી, તેવી રીતે આ લાલજીભાઈ, હીરજીભાઈ, નવાજસા’બ, જામસા’બ, નવલશા હીરજી, લખેશરી, એવા એવી કેટલીક વ્યક્તિઓ હરહમેશ સમાજમાં ફરતી જ રહે છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં એ ઊભા જ હોય. એવી કેટલીક વ્યક્તિઓનો પરિચય હાલતાં ચાલતાં થઈ જાય તો જાદુગી સુધી યાદ રહી જાય ! એક વખત મારે બેટો થયો એવા લાલજીભાઈ નો. એ લાલજીભાઈ કાઈ વિષયમાં નિષ્ણાત નહિ એવું નહિ ! દરેક વિષયના એ યાતા. બનાંડ શો કહે છે તેમ X. Y. Z. દરેકનું જાણે; પણ A. B. C, એકનું નહિ !

સંગીત તો એમનું. ભાષા એમની. અરે ચાર ! હું એક દિવસ છક્ક ચર્મ ગયો. લાલજીભાઈ એ તો એક દિવસ ધનુર્વેદ વિષે ભાષણ આપ્યું હતું. એ તો સારું થયું કે એ છેવટે બોલી ગયા કે ધનુર્વાનો કાર્મ અકસીર ઉપાય હોય તો તે ભાગના સેવનનો જ. ત્યારે તો એમનું આખું ભાષણ ચોખ્ખું થયું !

નરસિંહ મહેતાએ ગાયું છે તેમ 'નામરૂપ જૂઝવાં અંતે તો હેમનું હેમ હોયે-' એવી લાલજીભાઈની સમજણ ! પણ એ ગમે તેમ, નરસિંહ મહેતાની એ કડીના ખરા પાલનકર્તા લાલજીભાઈ ! બીજા બધા તો કડી મોંએ ગોળે એટલું જ.

પ્રોફે. અમનચમનને તમે મળો તો એ નમૂનો પણ કાઢી નાખવા જેવો નથી. એમણે પ્રોફેસર પદ લેતા પહેલાં રેશમી કાપડની દુકાન ચલાવી. પણ સામું પેરેશુટિયું આવી પડ્યું એટલે એમણે પી. એચ. ડી. જ કરી નાખ્યું !

પણ એ કિત્રી મળ્યા પછી પ્રાપ્યા. અમનચમન ચોપડીને બદલ તરતી આપતા નથી. એમનો એક સિદ્ધાંત છે કે નહિ ભણવાવાળાને કાર્મ ભણાવી શકવાનું નથી. તે ભણવાવાળા તો એની મેળે ભણવાના જ છે ! એટલે ખરી રીતે, જે નથી ભણાવતા એ જ સાચા પ્રોફેસરો છે. તે જે ભણાવે છે એ બિચારા હજી વિદ્યાર્થીઓ જ છે ! પ્રોફે. અમનચમન એક ફિલસૂફી શીખ્યા છે કે આ તમામે-તમામ વાદળની છાયા છે. હમણાં આ છાયા છે, બીજી બીજી વખતે બીજી ! આ છાયા છે ત્યાં એનો લાલ લઈ લો ! બાકી ભણવાવાળા તમામ મારતર થાય છે તે ન ભણવાળા મગ્ન કરે છે ! પણ આ અમનચમનનો નમૂનો

કચાથી આવ્યો એ પણ જાણવા જેવું છે.

અમારે ત્યાં એક હતા વકાલ-રૂપિયા હમેશના ટેબલ ઉપર એ હજાર મૂકાવે. પછી એમણે કાઢી શાળા, શાળામાં ભેગા કર્યા મારતરો. પછી ત્યાં આપ્યું એક ભાષણ. આ ચર્ચામાં એમણે એમ કહ્યું કે તમારો મોટો ધરમ સેવાનો છે. તમે દેશના ચાંબલા છો. તમારા ઉપર દેશનો આધાર છે. . . એમણે ધાયું કે આમ આ ભાષણથી બેખ-ધારીઓ નીકળી પડશે ને સંસ્થા ચાલશે, પણ એમથી પછી નીકળ્યા અમમયમન.

અમનચમનનો આમ જન્મ થયો છે.

એટલે અમનચમનનો નમૂનો પાળ રાખવા જેવો ખરો !

હવે હ્યોને એક ત્રીજો નમૂનો આપું. એ પેદાશ પણ તાજી જ છે, એને તમે મળો તો ઝાળખી શકો નહિ કે આ તે ઝેરું છે અ-ઝેરું. પઠાણી લેધો પહેરે. પહેરણ પહેરે. ને ઉપર વાદળી રંગનું ઉપરાણું નાખે ! વાળનાં પાછળ કાન સુધી જ પહોંચે એવાં ઝાડિયાં રાખે ! અને 'હાય રે !' કહીને લટકું એવું કરે કે તમને પડે શંકા કે માળું આને તે ઝેરું ગણવું કે અ-ઝેરું ગણવું ! હાથમાં એની પાસે ભરેલી થેલીમાં ચોપડી અચૂક હોય-મનતાં સુધી દુનિયાની જુદી જુદી વેશ્યાવૃત્તિના અભ્યાસની. અને એની પોતાની 'આઈ ક્યોલોજી' તદ્દન 'કલીઅર' હોય ! ચોપડી રાખવાનો ને એમનો સંબંધ ધૂસ્ર અને અમિ જેવો. પણ વાંચવાનો ને એમનો સંબંધ આદરાયણ સંબંધ જેવો !

આ પણ લેવા જેવો નમૂનો ગણાય. લેવો ન લેવો

એ તમારી ઇચ્છા. હિંદીયુનિયનમાં રાખવો કે પાકીસ્તાનમાં એ તમારી ઇચ્છા. મેં તો રમૂ કર્યો. અને આ નવીન નમૂનો પણ બૂલતા નહિ. સીકસ્થમાં ત્રણ વખત નાપાસ થયા પછી અભેદજાનુ શાસ્ત્રાચાર્ય નૃત્ય શીખ્યા. અને દોઢ મહિનામાં એમણે એમાં નિપજ્યાત પદ મેળવ્યું. પછી એ થયા નૃત્યકલાચાર્ય. એ 'સ્ટેશન' ઉપર બનતાં સુધી ઈંદ્ર થાય ને કાં શંકર હોય ! શંકર થઈને કૂદકા મારે ત્યારે ધૂળ ઝાડે ને ઈંદ્ર થઈને મારે, ત્યારે વીજળીવાળાને કર લાગે !

'જે જે' કરીને આ હરતે મોંએ કોણ સામે જોવા છે ખબર છે ? ત્રણ અઠવાડિયામાં એમણે મોન્ટેસોરીનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું, અને બીજા એમાં નાસ્તા સીપેની શાળા સ્થાપી હતી. એમને ત્યાં એટલા બધાં 'સર્જક શિશુઓ' આવે છે કે બવિધ્યમાં હવે કોઈ વિવેચક શિશુ આહી રહેવાનું નથી ! એમને ત્યાં તમામેતમામમાં 'સર્જક શક્તિ' છે. એમને ત્યાં શક્તિવાળા શિશુઓ આવતા હતાં ત્યાં સુધી તો એ પહોંચી શકતા. પણ હવે કામે નથી પહોંચી વળતા, કારણ કે 'પ્રતિભાશાળી' શિશુઓનો પાક આ છેલ્લા વર્ષોમાં, ખાસ કરીને સરકારી સોટ આવ્યા પછી, વધી પડ્યો છે ! પોતાનું 'ખારક' 'કરા'માં 'પાછર' નથી, એ જાણીને કોઈ બેરીએ એમને 'જ્યહિંદશિશુ' નો ચાંદ આપ્યો છે, તે એમણે ટેબલના ખાનામાં રાખ્યો છે !

એમના સંચાલન પછી હવે સૌ બેરાંને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે એમની કૃપે 'સર્જક પ્રતિભાઓ' નો સેધા પાક આવવા માંડ્યો છે ! બહુદેવ પણ એ ચિંતામાં છે

કે આટલી બધી પ્રતિમા જે એકી સાથે પ્રગટશે તો એક નવી સૃષ્ટિનો ખપ પડશે.

પૃથ્વી અને આકાશની વચ્ચે એકાદ નવું સ્થાન હવે નીકળી પડે તો નવાઈ નહિ !

ઐરને શું વાલું છે ખબર ? ગપ્પા ! ત્યારે એ કલાના નિષ્ણાત આ અમારા અભયપ્રસાદને તમે ઓળખો છો ? એમણે એ વિદ્યાને પોતાની કરી છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે એ ખેડા સ્ટેશનની ને કાં ચર્ચીલની-હેલ્ડામાં છેલ્લી ખાનગી ખબરો દહેતા હોય ! માઉન્ટમેટને આપેલી સિગારેટને વલ્લભભાઈએ શી રીતે ફેંકી દીધી એ તમને એ કહી શકશે. ને તે પણ પોતે ત્યાં હાજર હોય તેમ ! જવાહર નહેરુ ભાષણમાં ભાગરો વાટવાના હતા. પણ વલ્લભભાઈએ ચરોતરની તમાકુ સુંઘાડી એટલે એમને છીંક આવતાં એ આખું વાક્ય જ રહી ગયું, એની એક આ ભાઈને જ ખબર હોય ! અને દોઢથી એ કરોડ રૂપિયા મારનાર કોણ છે એ પણ એ જાણતા હોય !

એમને હિંદીમહાસાગરના અનામી ટાપુના એલચીની જગ્યાની 'ચંદ્ર' આવેલી, પણ આપણે 'મેવા' નથી જોઈતા આપણે તો 'દેવમેવા' કરવી છે એ ભાવનાથી એમણે એ જતી કરેલી ! અને અત્યારે એક સપ્તવર્ષીય મોટી યોજનામાં પડ્યા છે. એમની ઇચ્છા એવી છે કે એક પોળમાં મહાન પ્રયોગ દાખલ કરવો.

એ પોળમાં રહેનારા તમામ એક્સરખાં કપડાં પહેરે, એક્સરખી ટોપી નાખે, વળી નામને લીધે આપણામાં જાતિભાવ જામત રહે છે એટલે જા પોતાના વાંસા ઉપર

ને છાતી ઉપર નંબર નાખે, ને પોળમાં કાઈ મહાજકર ને કાઈ કુલચંદ ને કાઈ પ્રેમલીલા રહેજ નહિ ને ! નંબર ૧, ૧૩, ૧૩૩, ૭૫૫૬, ૮૭૦૧, એમ બધા નંબર હોય ! કાઈ વાણીયો નહિ, બાહ્ય નહિ—બધાય નંબર ! ૧૭, ૨૭, ૩૫, ૩૫૦, ૩૫૦૦ એમને બોલાવવા હોય તો પણ નં. ૩૫, નં. ૧૦૧ ને બોલાવે ને એકસોએક, પચાસને બોલાવે, બાકી જે ગોપાળની આરાતી !

એ પોળમાં એક બીજે અખતરો થાવાનો છે. તમામનું અનાજ કરાશે બેગું ને પછી બનાવાશે એક મોટું રમોટું. સવારે ૭.૩૦ ત્યાં આ મળશે. બપોરે ૧૨, ૩૦. મકાઈના શેટલા, લીમડાના પાનનું શાક, ને ખાખરાના પડિયામાં કેળાંની છાલનાં લખિયાં પીરસાશે. સાંજે ૬.૩૦ ત્યાં થૂંકું ને છાશ અપાશે. જે કાઈ ગૌવધ બધ કરાવવા ઝુંબેશ ઉપાડશે તેના કળ કપે આ છાશ પામશે, આ છાશ સોનેરી ઘડામાં લઈને પહેલવહેલી પીરસાય એવી ગોઠવણ કરવી છે ! બોલો હવે ? હશે નાં સ્વર્ગનું છાપરું આહીં જ ?

ભગવાન એમની આ દેશદાકને અમર કરે ! માથે છાપરું રહેવાનું સૌને જોઈએ, માટે ગોઠવણ એવી થવાની છે કે ધરધર વચ્ચે અગાશીની દીવાલો કાઢી નખાશે ને પથરાશે મોટાં પાથરણાં. આ પ્રયોગ કઈ પોળ પહેલવહેલી કરવાની છે એની આગાહી કરવાનું મારું ગળું નહિ તો ! એ કામ સમાજજાજીઓનાં. એમ તો અમારી પાસેના લેખક ‘હું’ કાર’ પણ ક્યાં એક નમુનો નથી ? માણસ પોતાની જાતને જાણે એ સ્થિતિ ધણી વિરલ કહેવાય છે, પણ એમને

‘ ગુરુ મળ્યા સ્વલ્લસાની ’ એટલે આ સ્થિતિ આવી ગઈ છે. તમે એમને જોળખો એના કરતાં ‘ હું કાર ’ જાતને વધારે જોળખે તો ! આ જમાનો બહુમતીનો રહ્યો અને બહુ-મતી મેળવવા માથુંમે પોતાની જાત પ્રગટ કરવાની રહી, એટલે એ રીતે તો સૌ કાઈ આ જમાનામાં જાતને જાણતા તો હોય જ છે. પણ પેલી અરજીમાં આવે તેમ, અથવા નવીનચંદ્ર અનેકા સરસ્વતીચંદ્રે બુદ્ધિધનને કહ્યું હતું તેમ, એમનું પહેલું ‘ ક્વોલિફિકેશન ’ એટલે પહેલો સદ્ગુણ એ કે ‘ હું કાર ’ વાંચ્યા વિના વિદ્વાન ગણાય છે. અને વિદ્વાન થયા વિના વિદ્વાન બની શક્યા છે ! એમના શબ્દો ખોલીએ તો, ‘ હું ’ તમામ પુસ્તકોનાં ‘ પ્રાઇસલીસ્ટ ’ વાંચતો જ રહું છું. એટલે એવું પુસ્તક લાગ્યે જ પ્રગટ થાય છે કે જેનું નામ મેં વાંચ્યું ન હોય !

‘ હું કાર ’ કહે છે કે : ‘ મારી બીજી ખૂબી એ છે કે હું બોલતો નથી, અને બોલું છું તો મારો મત આપતો નથી. એટલે મારામાં શું છે એ મારો આત્મચરિત્ર જાણે છે ને બીજામાં શું છે એ હું જાણું છું ! મારી ત્રીજી ખૂબી એ છે કે હું લખતો નથી ને લેખક છું, હસતો નથી ને હાસ્યપ્રેરક છું, વાંચતો નથી ને વાચક છું, અને સેવા જાતની કરું છું ને સેવક સૌનો છું ! ‘ ફોરબન સેક્રેટરી ’ તરીકે આપણું સિંદીયુનિયન મને લાચક ગણે કે ન ગણે એ સવાલ જુદો છે, પણ એકે ભાષા હું બોલે ન જાણતો હોઉં છતાં, દરેક ભાષાની ફિક્શનરી મારી પાસે છે !

મારા આ સદ્ગુણ પ્રત્યે હું સૌનું ધ્યાન દોરું છું. મેં કાઈ વિષયમાં અન્યુપાત કર્યો નથી, પણ મારા જેવું

આમેફિની થાળીવાળું મળવું મુશ્કેલ છે. તમે દુનિયાના ગમે તે ખૂણામાં એક વાકચ બોલો છું તરત એ વાકચને થાળીવાળા ઉપર લગાડી આપું છું !

એક નવો નમૂનો પ્રદર્ષણપ્રસાદનો પણ છે. પ્રદર્ષણ કહો કે પ્રદક્ષિણ કહો બધું સરખું છે. પણ એમનામાં એ ખૂબી છે કે ઘણાખરા હાસ્યરસિક લેખકો દેખાવે હાસ્ય-પ્રેરક હોતા નથી, પણ આ પ્રદક્ષિણપ્રસાદ તો બોલ્યા વિના જ હાસ્યપ્રેરે તેવા છે !

એ ઘણુંખરું બોલતા નથી. હસે જ છે. તમે કહો કે લોકોમાં અજબ ઉત્સાહ પ્રગટ્યો છે. તો એ એમના સ્થૂળ શરીરને-આ શરીરને અમે ગજશરીર કહીએ છીએ, શ્વાસોચ્છવાસનો શબ્દ ઘસારો નહિ આપે. એ તરત હસવાના ને બહુ મોટેથી ગદ્ગદાહાસ્ય નહિ, ધીમું મંદ મકંડી હાસ્ય ! મેં તે પહેલાં ક્યાંક હંસ-હંસન નાંદનાંદન વિષે લખ્યું હતું, પણ એ વખતે આ પ્રદર્ષણપ્રસાદનો તો ખ્યાલ જ નહિ ! આ ઉકરડે પડેલું રત્ન તો અચાનક જ મળ્યું. અને મળ્યું એટલે તો બાપાલયા ! આવું મોંધું રત્ન કાંઈ હું છોકું ? ને હું છોકું તો પણ એ મને શેના છોડે ? પ્રદક્ષિણપ્રસાદનો આ એક અજબ ગુણ છે. એ તમારી સાથે વાતો નહિ કરે. હસ હસ જ કરશે, જવાબમાં પણ હસશે ને સવાલમાં પણ હસશે. તમે કહો કે આજ વરસાદ સારો આવ્યો તો એ શબ્દવ્યય નહિ કરે. હાસ્ય એ જ એમનો મોટો શબ્દ ! હમણાં આપણે ત્યાં દિવેલિયા ગંબીર મોની છત ચર્ચ મઈ છે એનું કારણ પણ આ પ્રદક્ષિણપ્રસાદ. બધું હાસ્ય એમને સોંપાઈ ગયું પછી લોકોમાં વહેંચવા જેવું આણું.

રહ્યું એટલે બિચારા બલ્લા પણ શું કરે ?

પ્રહસનપ્રસાદની પાસે એસવાની મોજ માણનારે પછી બીજી મોજ લાગ્યે જ માણી શકે ! તો પણ પાછા જો જો હો, તમે એમના આ અતિને ગાંડપણ ગણતા નહિ. લોકમહેરામણ ઉદ્ધવાસે ચડ્યો ત્યારે ‘ પેરેશુટિયા સીલક’ના રાષ્ટ્રીય દેશી વાવટા એમણે પહેલા તૈયાર કર્યા બીજાને તો પછી સમજ પડી ! એમ તો એ હવાની મંથના મોટા જાણકાર છે. તમારું પોલીસખાતું જાણે તે પહેલાં ત્રણ દિવસથી એ વાતાવરણ જાણતા હોય, તે કઈ ખડકીમાં એમનું મજબૂતીર બરાબર પકડાઈ રહેશે એ પણ એમણે જાણી કાઢ્યું હોય. એ જાણે તે ધીમી મજબૂતિએ જતા હોય પણ એમના મોં ઉપર ફરકતું હાસ્ય બધું જાણતું હોય. આ સૂખી જીવાત્મા પરમાત્માએ બંધ્યો ત્યાર પછી એની પણ કલ્પના થાકી ગઈ હોય તેમ એવું બીજાં બીજાં એ ઘડી શક્યો નથી. નહિતર કાઈને નહિ ને એની બબલીની બાને, આવું માનવ સળેખડું શરીર આપીને એ કવિજનોનો ઉપાલંબ શું કરવા સહે ? અરે ! ભાઈ પ્રજાપતિ ! તું એમના જેવો બીજો એક સુખાત્મા સરજી શક્યો નહિ કે આવું ખડમાંકડી બેરું, કાઈને માટે નહિ ને એમને માટે નિર્મોણ કયું ! એ બંનેને સાથે જોલા રાખીને, આપણે રવિશંકર રાવળ વારંવાર કહે છે નાં, ‘ કમ્પોઝીશન ’ એવું ચિત્રણ સરજાવવું હોય તો જાણે, આપણી કાંઈ ના નથી, બાકી એની બબલીની બાને એની સાથે જોલા રહેવાની ભાઈસા’ય ! હું તો જાણામણ કરતો નથી ! આ પ્રહસનપ્રસાદે તમારા શેકસપીઅરને પણ હક્કડ

ખવરાવી છે. એ કવિ વારંવાર કહેતો નાં કે હું જાડા નરથી હરતો નથી, પણ એણે આ અમદાવાદી પ્રહસન-પ્રસાદ નહિ દીઠેલા તો ! નહિતર તો એ જિયારો પણ નાટક લખતાં જ થઈ જત. પૂછોને પેલા લારીવાળા મલાળને ? શું થયું તે ?

ગલાળને બચારને મન થયું કે લાવને સૌ ફરકાવે છે તે હું પણ એક ધબ્બ ફરકાવું. પોતાની લારી ઉપર એમણે મૂક્યો રાષ્ટ્રીય ધ્વજ તે બેરોની સાથે દાહ્યા મલપતી ચાલે ! એમને એમ કે પ્રહસનપરસાદની રાતદી થોડી જીઠપેસ કરી છે ! આટલા કપડામાં શું લેશે ? ને માગશે તો આપી દેશું ચાર આના !

એમનો ધ્વજ તો લારી ઉપર લેરખી થયે ને એમના મનમાં પણ કચાંચ હરખ માંચ નહિ !

ગલાળને તો બૈરુ'ય જોળતવાનું મળેલું એટલે લારી તો રમતી આવે ને ધ્વજ પણ લેરખી લેતો આવે ! રાષ્ટ્રીય ધ્વજ ! મલાળ પાછા મનમોળે ચડી ગયેલા, સૌએ કહ્યું નાં કે હવે દખ જશે, એટલે એમને દખમાં દખ ખાવાનું એ પણ હવે જશે, એમ સમજીને એમના પગ, જે અજના અલાવે પોળા પડેલા, તે'ય આજને દિવસ રંગમાં આવી ગયેલા ! ડોક અદકપાંસણીવાળાએ એમને શંકરમાયા બતાવેલી કે હવે તો દેશના પરધાન પણ કાં તો તમારી સાથે મકાઈનો રોટલો ખાશે ને નકર પરધાનપદું, સાપ કાંચળી છોડે એમ છોડી દેશે, એટલે મલાળ તો ખાતા જાય, રેંકડીને હિલોળે ચડાવતા જાય, ને ત્રિરંગી ધ્વજ તો શું લહેરાતો આવે ! મલાળની

છાતીમાં અભિમાન તો ક્યાંય માય નહિ હો !

ને એમ ને એમ આવ્યા પ્રદક્ષનપરસાદની દુકાને !

‘કમ કાકા ! આ તમે આપ્યો પણ નેયો ?’

ગલાજીએ લારીને ચડાવેલો પેરેશુટિયો પ્વજ બતાવ્યો.

પણ પ્રદક્ષનપ્રસાદ જેનું નામ ! એ તે કાંઈ બોલતા હશે ?

એ તો હસ્યા !

ને એની સામે હથેળી ધરી ! ને પોતાની બીજી હથેળીમાં તોરો એ ને એક આઠ આનડી બતાવી !

ગલાજીના પેટમાં તો ધ્રાસ્કા પડ્યો !

અઢીરૂપિયા ?

ત્યાં તો પ્રદક્ષનપ્રસાદની આગળ ધરેલી હથેળીના અમ્રિણાં ઉતાવળની નિશાની કરતાં હાલ્યાં ! જટ વૈસા કાઢે, ભલે તેં રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવ્યો બાપણ !

પણ આ પ્રદક્ષનને ઘડયા પછી જાણાને થાક ચડ્યો તો હું ક્રાણુ ? લાલજીભાઈ સાથે મારે એક પ્રસંગ પડ્યો હતો તેની વાત કરીને અથેતિ કરું.

[૨]

લાલજીભાઈ સાથે મારે એક વખત મુસાફરીનો પ્રસંગ આવ્યો. વાત એમ બની કે લાલજીભાઈ નીકળ્યાં તો કોઈ વિવાહ પ્રસંગે. સાથે ગાંડલાપોટલાં, છોકરાં, બેરી, ને વાસણકુસણ લઈને. લાલજીભાઈની ચોકસાઈ તો ત્યાં ચડ-કલાસના ડબામાં ચડતાં જ દેખાઈ આવી. પોતાનાં, ઘોડાનાં કામલાં જેવાં ચક્ષમાં ચડાવીને લાલજીભાઈ બોલ્યા; ‘આપણે કેટલાં છીએ હસુ !’

હસુ લાલજીભાઈનાં વહુ. એ છલુકા કરીને બોલ્યાં :
‘ શું તમે પણ વેદિયાની પેઠે આપણે કેટલાં છીએ, આપણે
કેટલાં છીએ, કરો છો ? હું, તમે, ટપુડી, ખજલી, મનકા,
વનકા, ને ગીચુડી. ખીજાં કેટલાંક ભેગાં છે ? મગનો,
છગનો, ગગનો તો ઘેર રહ્યા છે ! ’

‘ તમે સમજ્યાં નહિ હસુ ! ’ લાલજીભાઈ ચક્ષમાં
હાથલી ઢાટનાં હાથમાં રાખીને અને એક હાથમાં ચોપડી
રાખીને બોલ્યા : ‘ આપણે ગણતરી માટે ખંધી વસ્તુઓને
પણ સાથે ગણો તો જ કાર્ધ નહિ બૂલાય. નહિતર કાર્ધક
બૂલાઈ જશે ! ’

‘ સારું એમ ગણો હ્યો, એમ ગણો. તમે તો વેદિયા
તે વેદિયા જ રહ્યા. અમથો છાકરાવે હુડિયો બોલાવ્યો
હશે ! ’

હવે ખન્યું હતું એવું કે એક વખત લાલજીભાઈ
કોઈ એક સ્કુલમાં ગયા. પરીક્ષક તરીકે. પણ વાત એમ થઈ
કે હાથલા ચક્ષમાં વિના લાલજીભાઈનું ધ્યાય નમઃ ને એ
જ મહત્ત્વની વસ્તુ પોતે ખોઈ ખેંડેલા !

એટલે ઘણા પાટીમાં આક્રંડા, જોયા કરે, પણ બાળે
નહિ એકે ચ. છાકરાવને આ ખખર પડી ને બોલાવ્યો હુડિયો !

લાલજીભાઈ આજ તો વિવાહ મંગલાર્થિ ઉત્સવાથે
મુસાફરી કરવા નીકળ્યા હતા એ આપણા રામને ખખર
નહિ, એટલે હું જ્યાં સ્ટેશને આવી ચડ્યો ત્યાં લાલજીભાઈ
પોતાની લંગર લઈને જીભેલા દષ્ટિએ પડ્યા. એટલે મેં મનમાં
કીધું કે માર્યા, જો લાલજીભાઈ બેટી જાશે, તો એનાં
કર્યાંમર્યાં સાચવીને ઠરડ નીકળી જાશે ! એટલે ઘણું સંસ્કા-

રિતાના કેન્દ્ર સમુપસ્તકખાતું સામે હતું, તેના તરફ ણીને કાઈ પુસ્તકમાં માથું નાખી દીધું, પણ એટલામાં તે પાછળથી લાલજીભાઈનો બનકો જ ચોટી પડ્યો, ‘ ઓ કાકા ! હાલો, કાકા બોલાવે ! ’

‘ અરે ! ’ મોં હસવું રાખીને ને હળરમણનો શોક-ભાર મનમાં રાખીને મેં કહ્યું : ‘ તું કયાંથી અભ્યાસ ? બનકા ! ’

ત્યાં તે લાલજીભાઈનાં વફૂ હસુઅહેનતો જ લહેકા સંભળાયો : ‘ ઓહોહો ! ચોપડીયું જુઓ, ચોપડીયું, નહિ તમને કાઈ ચોટી પડે હો. ઈતો પછી તમારે’ય ભાઈ ! દિ હાથ્યા આવે છે. શું કરે છે અમારાં—અમારાં કેવાં સારાં છે—તમને એકલા એકલા નફકરા ફરવા દે છે ! હાથમાં એક ચોપડું ને બગલમાં ધોતિયું ક્યાં, ઉપક્યા હો ? ’

‘ તમે ક્યાં જાવ છો ? ’

‘ પેલાં તમે બોલોને, તમે ક્યાં જાવ છો ? ’

‘ હું ? હું તો એ...ને વાંકાનેર ! ’

‘ થયું ત્યારે. અમે’ય ત્યાં ! આ તમારા ભાઈને સમજાવો. એ ગાંઠડાં પોટલાં ગણી શકતાં નથી. ’

‘ કટલાં છે ! લાવોને હું ગણી દઉં ! ’ હવે મારે ન છૂટકે મુસાફરીરસનું પ્યાલું હાથમાં લેવું પડ્યું.

‘ અરે વેદિયા છે વેદિયા ! તમને કોલેજમાં બધાંયને આવું બજાર બજાવે છે કે શું ? ગાંઠડાંપોટલાં ને છોકરાં બધાંય ને ભેગાં ગણે છે ! ’

મને નવાઈ લાગી. ત્યાં લાલજીભાઈ જ બોલ્યા : ‘ કુસી—શી હેઝ તો કોમન સેન્સ.....

‘અરે ! તમારું ઈ ગોટપીટ મૂકીને વાત કરોને, હું કાંઈક સમજુ તો ખરી, આ અંગ્રેજીએ તમને બીભુ તો કાંઈ ન આપ્યું, પણ ધરનાં માણસથી વાત છાની રાખવી હોય તો તરત ગોટપીટ. એમ ને એમ બનકાને સારા ધરની છોકરી મળતી હતી તે રહી ગઈ !’

બનકો મારા સામું જોઈને હસી પડ્યો, ને એટલામાં સોલાપુરી ચેવડાવાળાની લારી નીકળતાં, ‘એ બા ! એ આનાનો લાવોને લઈએ’ કહેતો ક ને હસુબેનને સાડલે વળગ્યો.

પણ મારે હવે આ હસુબેન ને લાલજીભાઈ વચ્ચે મારી જાતને સંભાળીને લઈ જવાની હતી. મનમાં થતું હતું કે લાલજીભાઈ મારું ધોતિયું ને આ એક પવાલું, સહી-સલામત રહેવા દે તો એનો ઉપકાર ! છેવટે માઠી આવતા પહેલાં, ખાત્રી કરી લેવા માટે લાલજીભાઈ એ ગજબતરી ચૂરુ કરી : ‘જુઓ જાણે એક આ શીરોઈ નંબર વન, નંબર ટુ બનકો, નંબર થ્રી ગીમલી, નંબર ચોથો બેડિંગ, પાંચમો બબ્લો,’

‘અરે કપાળ તમારું !’ હસુબેન બોલ્યા ‘આ ત્રણ છોકરાં તમે સાચવો, બીભુ બધું હું સંભાળી લઈશ !’

‘પણ આપણે બધાં મળીને ફટલા નંગ છીએ એ તો નક્કી કરો !’

‘પહેલું એક નંગ તમે !’ હસુબેન બોલ્યા.

‘બરાબર !’ લાલજીભાઈએ વિનોદ સમજ્યા વિના જ ગાંભીર્યથી કહ્યું : ‘હ છ છોકરાં હતાં છતાં પોતાના સ્વભાવની મોહક મીઠાશ જાળવી રહેલાં હસુબેનની મને દયા આવી. મનમાં થયું કે આ લાલજીભાઈ તો નંગમાં

રહેલ વિનોદ પણ સમજ્યા નથી. ત્યાં હસુબેન હસતાં હસતાં બોલ્યા :

‘બીબું નંગ હું !’

‘બરાબર’

‘અરે ! શું બરાબર, બરાબર કરો છો ? આ કાકી આવી હતી, આ છોકરાં તથા સંભાળો. બીબું બધું હું સંભાળું છું !’

‘મારી ‘કર’માં કાણુ કાણુ છે ?’

એટલામાં તો ગાડી આવી પહોંચી ને બીબી રહેતાં જોડખે સામે આવ્યો, તેમાં હસુબેને મનકા ને બબલો ને બબલીને ચઢાવવા જ માંડ્યાં. લાલજીભાઈ તો પોતાની ‘કર’માં ખરેખર કેટલાં છે એમાં જ પડ્યા હતા !

થોડીવારમાં બધું બરાબર ગોઠવાઈ ગયું. સૌ બેઠાં એટલે પછી નિરાતે પોતે ક્યાં બેઠાં છે એ જોવા હસુબેને દષ્ટિ કરી. સામે વગડવાધરી બેઠાં હતાં. ને પડખે પણ વાધરી હતાં. એનાં ગાંઠડાં પોટલાં સાથે સૌનાં ગાંઠડાં પોટલાં સેજબેજ થઈ ગયાં હતાં.

‘અલ્યા ભાઈ ! તારાં ગાંઠડાં પોટલાં એક તરફ લઈ લે—તારે ક્યાં ઉતરવું છે ?’ હસુબેને કહ્યું.

‘લીલાપર—’

‘ત્યારે આ બધું તારું એક તરફ લે—પાછું અમારું કાંઈક ખોવાશે !’

‘અરે બાઈ !’

એટલામાં લાલજીભાઈ જ બોલ્યા : ‘તમે એનું જરા પણ ગૌરવ રાખતાં નથી હો. એ પણ આપણા જેવાં છે . . .’

‘ હું મારો બાપો ! બોલનારો બોલ્યો, અમેય બાપા ! પૈસા ભર્યા છે ! ’ વાઘરીએ તરત કહ્યું.

‘ પૈસા તો ફીક, આમાંથી કાંઈક સેરવી લે નહિ. તારે ઉતરવું છે લીલાપુર ! ’

પણ હસુબેનના આ વાક્ય સામે લાલજીભાઈએ એટલો બધો વિરોધ નોંધાવ્યો કે તમામ વાઘરી ખુશ થઈ ગયા !

પછી અમે તો અલક મલકની વાતોએ ચડ્યા. એમાં કયા રટેશન આવે છે ને જાય છે એનો પત્તો લાગે નહિ. રાતનો વખત હતો ને ચક્ર ઉતર તો ચાલ્યા જ કરે. હસુબેને તે છતાં એક વખત લાલજીભાઈને કહ્યું પણ ખરું : ‘ હવે જો જો હો—પાછા કરો નહિ ભગાના ભાઈ જેવું. કાંઈક ઉપડી જાય નહિ ! . . . ’

‘ તમે, મને લાગે છે ‘ સીનીક ’ ’

‘ હવે તમે કહ્યું એટલું ધ્યાન રાખજો ને . . તો હું જો ઘડી આંખ મીંચું ! ’

લાલજીભાઈએ ડોકું ધૂણાવ્યું. એટલે હસુબેને આંખ મીંચી. એટલામાં તો થોડી વાર પછી લીલાપુર પણ આવ્યું. પેલા બણાખરા ત્યાં ઉતરી ગયા હતા.

લીલાપુરથી આગળ જતાં મેં મારું પોટલું હાથમાં લેવા નીચે હાથ ફેરવ્યો.

પણ ત્યાં કાંઈ હતું નહિ. મને પેટમાં ફાળ પડી. છતાં તે વખતે તો શાંત જ રહ્યો.

ત્યાં તો હસુબેન અગ્યા : ‘ ગયાં પેલાં વગરાઉ ? જુઓ તો કાંઈ ખોવાણું નથી ના ? ’

‘ તમે પણ ‘ સીનીક’ . . . ’ લાલજીભાઈ ને પાછું એ જ પદ વાદ આવ્યું. પણ એટલામાં તો હસુબેન ચારે તરફ બેઠકની નીચે હાથ ફેરવતાં જુમાજુમ કરવા માંડ્યાં : ‘ પણ શીરોઈ તમે લીધી’તી કે નહિ ? ’

‘ એ તો લીધેલી જ—કેમ તમે બૂલ્યા—? નંબર વન . . . ’

‘ અરે ! નંબર વન ! કાં આ ઉપાડી મયાં ને કાં સ્ટેશને રહી. તમારું કાંઈ ખોવાયું નથી નાં ? ’ હસુબેન મને પૂછ્યું.

‘ મારું પવાલું દેખાતું નથી ! :

‘ ત્યારે તો આ પૂછી ગયાં. એ આને જોઈને જ સમજી ગયા હતા . . . ’ હસુબેન લાલજીભાઈ સામે જોઈને કહ્યું.

પણ લાલજીભાઈ, તો કાંઈ ન બન્યું હોય તેમ ગુનાહીત કોમની શીલ્સૂરી વિષે શાંતિથી મારી સાથે વાત ઉપાડવા માગતા હતા ! પણ એટલામાં જ મને ખબર પડી કે પવાલાને એકલું જવું ગમ્યું નથી. પોતાના મિત્ર ઘોતિયાને પણ એ સાથે લેતું ગયું છે ! એટલે લાલજીભાઈ નો ઘણો આશ્ચ હતા હું એમની શીલ્સૂરીમાં ભાગ લઈ શક્યો નહિ. પણ ત્યારથી મેં એક નિશ્ચય કર્યો છે. લાલજીભાઈ દેખાય કે ખીજ દિશા માપી લેવી !

રાખ અને ખાખ

ઊભો તો રહ્યો પણ કોણ જાણે કેમ શું થયું મનમાં અરેરાટી ઊભી નહિ ! આખું નિવાસ સ્થાન ખળીને રાખ થઈ ગયું હતું. થોડા વખત પહેલાં જ્યાં આલીશાન મકાનો ઊભા હતા ત્યાં આજે વાકાં વળી ગયેલા લોઢાના ગડરના ઢગલા માત્ર રહ્યા હતા. સૌની સાથે જગ્યા તો જેવા આવ્યો, પણ કોણ જાણે શું, મનમાંથી જાણે અરેરાટી જ ઊડી ગઈ હતી ! આખું સ્થળ આમ રાખ થઈ જાય અને મનમાં કેવળ ઉપેક્ષા જ આવે એ અનુભવ તદ્દન નવો હતો. એક તદ્દન સાફ થઈ ગયેલા વિશાળ મકાન ઉપર નજર પડી. સેંકડો ખારીખારણીનો રાજમહાલય જેવો મહાલય આજે કેવળ કઢંગા ખાંકોરાં ખતાવતો ત્યાં ઊભો રહી ગયો હતો ! એની નજર સામે આવેલા ખીબા ખંડેરામાં કાંઈક પણ રહી ગયું હતું. પરંતુ આ તો એકદમ જ સાફ થઈ ગયો હતો ! કાટમાળના ઢગલા ચારે તરફ વેરાયેલા પડ્યા હતા. એમાંથી ઉપયોગી ખટકાં કટકાં વીણી લેતા લિખારીઓ ત્યાં ઉભરાતા હતા. એની સામે પણ એ પણ સુનમૂન બનીને જોઈ રહ્યો.

હવે ફરીને આ જગ્યાને વસાવવાનો કોઈ અર્થ નથી એમ ધારીને સત્તાધીશોએ પણ સૌને ત્યાં ફરી ચરવાની જાણે છૂટ આપી દીધી હોય તેમ લાગ્યું ! રહ્યા હતા પણ કેવળ રાખના ઢગલા !

આસીજ્ઞાન બંગલા હવેલીઓથી શોભી રહેલું, માન-વોથી ઉભરાતું, મોજમજા આનંદ-વિનોદ-પ્રમોદના સંમમ-સમું, એક વખતનું સુખી ગામ જાણે ધરતીકંપે જમીન-દોસ્ત કર્યા હોય તેવા અસંખ્ય વેરાણુંઝેરાણું ખડિયેરાથી ગડગૂમડ નીકળેલા રગતપીતિયાના શરીર જેવું જણાતું હતું.

અને એ જ પ્રમાણે મનમાં પણ દયાને સ્થાને ઉપેક્ષા આવી જતી. અને ઉપેક્ષા કરતાં પણ વધુ ઘૃણા આવતી હતી. નવાઈની વાત આ હતી. કોઈ ખંડેર જોઈને મને ઘૃણા થયાનો અનુભવ નવો હતો. લાગ્યું કે આ ગડર લાદીનાં ખંડેર છે એટલે એમ થાતું હશે ! થોડીવાર તો અધાં દરચે ઉપર નજર નાખતો હું ત્યાં બેઠો રહ્યો. સાંજ અંધારામાં ફરવાતી જાય છે એ જોઈને પાછા ફરવા માટે ઉતાવળ કરી. પણ ધરતીકંપ કરતાં માનવ માનવ વચ્ચેનો ધિક્કારકંપ કેટલી વધુ બયાનક હોનારત સરજે છે એ વિચાર મનમાં એવો તો ધર ફરીને બેસી ગયો હતો કે પાછો ફર્યો ત્યારે વચ્ચે આવતા બીજો બળતે માર્ગે હું ચડી ગયો છું. ને ખરે રસ્તો તો ક્યાંય પાછળ રહી ગયો છે એ જાન, બંને વખતે આસ-પાસ ચારે તરફથી કૂતરાં ભસવા માંડ્યા ત્યારે જ આવ્યું ! પણ ત્યાં તો અંધારું ઝડપથી આવી ગયું હતું. મારી દશા “જગીને જોઈ તો” એના જેવી થઈ પડી ! ખરે રસ્તો તો ક્યાંય પાછળ રહી ગયો હતો. વિચારમાં ને વિચારમાં

કેટલો વખત ગયો એનું જાણે ખ્યાન જ રહ્યું ન હતું. ખરી રીતે હું હવે ક્યાં છું એ જોવા જાણવા પરિચિત સ્થળોની નજરતપાસ કરવા માંડ્યો. મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. હું ગામના સ્મશાન તરફ આવી ગયો હતો. આ બસતા કૂતરાં એ હમેશાં સ્મશાનમાં પડ્યાં રહેનારાં લાગ્યાં.

[૨]

ઉતાવળે ઉતાવળે ખરો રસ્તો મેળવી લેવાની મેં ઝીણવટ ભરી નજરનોંધ કરવા માંડી. પણ આ સ્થળ અપરિચિત હતું. પાછું અંધારામાં વિંટળાઈ ગયું હતું. એટલે એકદમ ક્યો રસ્તો લેવો તેના નિર્ણય કરી શકાયો નહિ. અનુમાને એક પગકેડી પકડી. ઉતાવળી ચાલ શરૂ કરી દીધી. વિચાર તો હજી એ જ આવતા હતા. માણસ માણસ વચ્ચેનો અંટસ કેવો બયાનક છે ! પણ એ પગ-કેડી ઉપર હું માંડ પાંચ પંદર ડગલાં આગળ ગયો હઠશિ ત્યાં જાણે સ્મશાનમાંથી આવેને ખડી થઈ ગઈ હોય તેવી એક કોઈ ભૂત જેવી આકૃતિ સામે ઊભેલી જોઈને હું છળી ગયો. એને આખે મેંચે ઊગેલી દાઢી, માથા ઉપર જાંઘરા જેવા વાળ, ધૂળ ભરેલું એનું શરીર, અને મોટી બિહામણી ભયંકર લાલ જેવી દેખાતી આંખો ! અને એક બે આડાં અવળાં ગમે તેમ ફેંકેલા ચીંથરામાં વિંટળાયેલા ગાંઠા જેવો એનો દેહ, એક ટુંઠાને આધારે જાણે કોઈની રાહ જોતો ઊભો હોય તેમ ત્યાં ઊભો હતો. એક પળભર વિચાર આવ્યો કે કોઈક ગાંઠો લાગે છે. બાગું નહિતર

મારી દેશે. પણ વિચારને અમલમાં મૂકું તે પહેલાં તો એણે મોટેથી જૂમ પાડી: આકાશ સામું કે અંધારા સામું જોઈને એ યોધા રહ્યો હતો : ‘ મેં તો ‘તું’ કહ્યું ? ઇશ્વર રાહ જુએ છે. મેં તો ‘તું’ કહ્યું ? ઇશ્વરનો ન્યાય રાહ જુએ છે. ભગવાનનો હાથ રાહ જુએ છે. એમ જ થયું નાં ? કેમ એમ જ થયું નાં ? કોઈ રીયું ? બધાંય ભાગી ગયાં ! કેમ એમ જ થયું નાં ? ’

હતો ગાંડો એ ચોક્કસ થયું. પણ હવે તો મને તેમ અનુકૂળ જવાબ આપીને આંહીથી નીકળી જવામાં સાર હતો. એટલે મેં કહ્યું: ‘ હા, હા, એમ જ થયું છે ! ’

‘ થયું નાં ? એમ જ થયું નાં ? ’ એણે તરત ફરીને વધારે ઉતાવળ અને વધારે જોર સાથે એ નું એ પૂછ્યું.

‘ હા, હા, એમ જ થયું છે. ’ મેં શાંતિથી કહ્યું: અને ધીમે ધીમે આગળ ચાલવા માંડ્યું. પણ એની પાસેથી હું નીકળ્યો ત્યાં એ તો મોટેથી હસી પડ્યો, ‘ કાં થયું નાં ? કેમ થયું નાં ? મેં તો ‘તું’ કહ્યું ? એમ જ થયું નાં ? હા હા હા હા ! ’

‘ હા હા, તમે કહ્યું ‘તું’ તેમ જ થયું. ’ મેં અત્યંત શાંતિથી એની પડખેથી જલ્દી આગળ નીકળી જતાં કહ્યું.

તે વધારે મોટેથી ફરીવાર હસી પડ્યો. હું ધક્કે દિલે આગળ વધવા માંડ્યો. મનમાં બીક હતી કે દોડીશ તો વખતે એ પણ અનુકરણ કરવા માટે પાછળ દોડશે ! એટલે આગળ જવાની ઉતાવળ છતાં, દેખીતી શાંતિ ખગલામાં મૂકી રાખી હતી ! પણ હું થોડેક આગળ ગયો ન ગયો એટલામાં તો જુમાજુમ ને ચીસાચીસ

સંભળાણી ‘મારો ! દોડો ! ભાગો !’ એમ મોટેથી પોકાર પાડતો, એ પોતે જ દોડતો જણાયો. મને ખીક લાગી કે આ તો આપણા ઉપર જ કાં તો આવી, એટલે એ મૂંઢી વાળીને મેં દોડવા જ માંડ્યું.

પણ સફળાગ્યે એ ખીજ દિશા તરફ દોડી જતો જણાયો. એના અવાજ આધે ને આધે જતા હતા.

એટલે થોડેક જઈને પછી જરાક શ્વાસ ખાંવા થોડ્યો, ત્યાં સામેથી આવી રહેલા કાંઈ માણસે મારી હાલત જોઈને જ કહ્યું: ‘દોડ્યા લાગો કે ? પેલો મળ્યો હશે !’

‘પેલો કોણ ?’ મેં કહ્યું.

‘આ ખુમાખુમ કરે છે તે, આશારામ ગંજેરી ગાંડો. એ મળ્યો’ તો નાં ? એ છે જ એવો. એનું ફટકી ગયું—ત્રણ સા’લ પે’લાં, આ ગામમાં પેલું કુલ્લડ થયું, ને માણસે માણસને કૂતરાં બિલાડાં પેંઠ ચૂંચી નાખ્યા ત્યારે. ત્યારથી એ આમ રખડે છે. આજ તમને ભેટી ગયો લાગે છે. સારું છે કાંઈ તોફાને ચડતો નથી !’

મને વાતમાં રસ પડ્યો: ‘પણ એ છે કોણ ?’

‘આ ગંજેરી ગાંડો ? એનો તો વળી લાંબો ઇતિહાસ છે. પહેલાં આંહી એક માસ્તર હતો. રઘુનાથ માસ્તર. આશારામ ને એ બન્ને પક્ષા દોસ્ત. વાત જરાક લાંબી છે, પણ હજી અમારા ત્રણ જણ પાછળ પાછળ આવતા દેખાતા નથી—’ તેણે પાછળ નજર કરતાં કહ્યું: ‘ત્યાં વાત થઈ જશે. આવોને ! આંહી જરાક યાક ઉતારીએ.’

રસ્તા ઉપર એક બે પથરા પડ્યા હતા ત્યાં અમે બેઠા.

એણે એક બીડી કાઢી. મારી સામે ધરી. ‘હું પીતો નથી’ મેં કહ્યું. એણે પોતે બીડી ચેતાવી. એક બે ફૂંક લીધી પછી ધીમેથી શબ્દો માળી માળીને બોલતો હોય તેમ એ બોલ્યો. ‘તમને સાંભરે છે પેલું હુલ્લડ? જ્યારે માણસમાં માણસની બુદ્ધિ જ રહી ન હતી! એ વખતે—તમે ત્યાં તો જોયું હશે નાં પેલાં ખંડેર ચર્મ થયાં છે ત્યાં—?’

‘હા—પેલાં ખંડિયેર કાં? હું આજે ત્યાં જ ગયો હતો જોવા.’

‘હવે તો શું જોવાનું રહ્યું છે એમાં? એની વાત જોવા જેવી તે’ણી હતી. રસ્તા ઉપર ત્યારે કોઈ માણસ નીકળતું નહિ. જે નીકળતું તે કાં ઘેટું ચર્મ જાતું, ને કાં રાક્ષસ ચર્મ જાતું. હવામાં જાણે પુદાર્ધ કોપ આવ્યો’તો, માણસમાંથી રાક્ષસો બેઠા થયા હતા. કોઈ માણસ જ તમને મળે નહિ ને! એ માણસાઈ વિહોણા જમાનાની આ વાત!’

એણે ધીમેથી બીડીની એક લાંબી ઘૂંટ લીધી. વાત આગળ ચલાવી:

‘આ જો આશ્વારામ ગંજેરી માંડો છે, સાહેબ! એ આ ગામમાં નરાતાળ નવરો માણસ હતો. રઘુનાથ માસ્તર હતો આ ગામમાં. એનો આ જાની દોસ્ત. માસ્તર બિચારો છોકરાં બણાવી ખાતો. ને બે ચાર ટયુશન રાખીને પોતાનો મુખરો કરી લેતો. મરીબ ઘેટાં જોવો માણસ. નહિ કોઈની આઘી કે નહિ કોઈની પાછી. બધી નિશાળ ને બધો પોતે. આશ્વારામ ગંજેરી ને એ સાંજે બેગા ફરવા નીકળે. એ ૫ ને કાંકે ઝોલા બવની માયા.

‘આ નિશાળ પાસેજ એક આલીશાન રાજમહાલય બીજો હતો. તમે આજ જોયો હશે નાં?’

‘ચેલો—પાર વિનાનાં બાંકારાં દેખાય છે તે?’ મને એકદમ પેલું વિશાળ ખડિયેર યાદ આવી ગયું.

‘હા...એ. તમે એનું માળખું જોયું નાં?’ તેણે કહ્યું: ‘બાંકારાં તો અત્યારે એ લાગે છે. બાકી એક વખત એ મહેલમાં ત્રણસો તો બારીબારણાં હતાં. એક નોકર તો આખો દિવસ બારીબારણાં જ ઉઘાડબંધ કર્યા કરતો. એવી આલીશાન એની જાહેજલાલી હતી. મેં એના બારી બારણાંને રંગ રંગાન કર્યો’તો ને! એને કાંઈ બહુ ઝાઝાં વરસ થયાં નથી. પણ એક સમો એવો આવ્યો—કે બહુ ધનોત પનોત થઈ ગયું. સાંબ! મેં જિંદગીમાં જોઈ જોઈને એક વસ્તુ જોઈ છે. સૂરજના ઉગવામાં ને આચમવામાં ફેર પડે, તો એમાં ફેર પડે. એક વસ્તુ તો ચોક્કસ જ છે. સારાં માઠાં કામનો બદલો આંહી જ મળે છે. એની ઉધારી ભગવાન રાખતો નથી. આ માસ્તર રઘુનાથ, બિચારો, પોતાનો રાટલો રળી ખાતો હતો. પણ પેલું તમે મકાન જોયું નાં—ત્યાં એક વાત બારે બની ગઈ.

[૩]

“માસ્તર રઘુનાથ કોણ જાણે કઈ ઘડીએ ભગવાનની નજરે ચડી ગયો હશે, દુનિયામાં કોઈકજ વખત દેખા દે છે, એવી એક રૂપસુંદરીનો એ સ્વામી હતો. રૂપસુંદરી મેં કહ્યું—પણ સાહેબ! એ બાઈ, રૂપરૂપનો બંકાર હતી. મેં નજરે જોઈ’તી ને. મેં આજ દિ સુધી એવું રૂપ ક્યાંય

જોયું નથી. કેક મહેલ મહેલાતો હવેલીઓ જોઈ, પણ આ માસ્તરની વહુનું રૂપ, ભગવાન જે દિ નવરો હશે તે દિ એ ઘડેલું. એવું રૂપ મેં ક્યાય જોયું નથી. રૂપમાં પણ હાઈ છે સાંખ ! વાત એવી ચર્મકે આ મહાલયમાં રહેના-ગતી નજરે એ ચડી. ચર્મ રહ્યું. રાત ને દિ માસ્તરની વહુને શી રીતે ઉપાડી લાવવી એના મનસુખા થવા માંડ્યા. ખીજા બધાં વેપાર ધંધાનાં કામ ચાલે, પણ માસ્તરની વાત ઉપર તરફીઓ રચાતી જ હોય ! કોણ જાણે શું છે, આમાં હજી ફેર પડતો જ નથી. જર જમીન ને જોઈ એ ત્રણ કાજ્યાનાં છોરુ. એમાં ક્યારે ફેર પડશે એ પણ કોઈ કહી શકતું નથી. રઘુનાથ માસ્તર તો, આ વાત જાણે પણ નહિ, કે મારા ઘર ઉપર તરવાર તોળાય છે, એ તો બિચારો જેમ છોકરાં ભણાવતો હતો, તેમ એટો છોકરાં ભણાવે. એને એ પણ ખબર નહિ કે એના આંગણમાં એક રૂપરાણી છે ! એ બિચારો તો રૂપચરૂપને કોઈને ઝાળખતો નહિ. માંડ પેટનું પૂરું કરે ત્યાં રૂપનું ક્યાં માંડે ?

“માસ્તરની આ ગરીબીને લીધે પેલા મહેલ-વાસીઓની ઈચ્છા વધારે પ્રબળ બની. એમને વિજય મળવાની આશા પડી. એમણે ધીમે ધીમે માસ્તરનો સંબંધ બાંધવો શરુ કર્યો.

“શરૂઆતમાં તો માસ્તરને પણ આ ઠીક લાગ્યું. પણ ગંજેરી મારો એટો ઉસ્તાદ હતો. હતો ગંજેરી પણ માસ્તર સાથે સાચી પ્રીત બાંધેલી. તે બાજુ સમજી ગયો. એણે માસ્તરને એતાવ્યા પણ ખરા. પણ ગરીબ માણસ ખીજું શું કરવાનો હતો ? ફરવા જાય તો વહેલો ઘેર

આવી જાય. ઘર આંગણે સાંકળ ને તાળું મારે. ખ્યાન રાખે. ખાઈમાં કાંઈ કહેવાપણું નહિ. દિલની સાચી. પણ એય ગરીબ ઘેટાં જેવાં. અને પડખું આ લાલસી રાક્ષસી-વૃત્તિવાળાઓનું !

“ હવે એમાં જવનાથનો મેળો આવ્યો. જો જો, જગવાન કેવો મેળ મેળવે છે તે ! ગંજેરી એ મેળામાં જવાનો જવાનો, ને જવાનો. આ એનો અચૂક નેમ. ગંજેરી ગયો ત્યારે પણ માસ્તરને ચેતાવતો ગયો.

“ પણ ગંજેરી ગયો કે તરત જ આ રાક્ષસો તો રાહ જોઈને બેઠાંતા. માસ્તર આઠા અવળા હશે તે તે ભામણિયા પાણીનું ખાનું કાઢીને કે ગમે તેમ, ખાઈને ઉપાડી લીધી. ને ભોંયરામાં દપટી દીધી.

“ ત્રણસો ત્રણસો તો કાચજઠકયાં ખારીખારણાં જ્યાં મહેલમાં ઝપટું છે. ત્યાં કોને ખબર પડવાની કયાં બંધારી છે ? એ તો એક દિ આખમાંથી કણું કાઢે તેમ કાઢી લીધી તે આજની વડી ને કાલનો દિ ! બણી ઘોડાઘોડી કરી, પણ તમે જાણો છો નાં ? સરકારની ન્યાય ઠેકડી-મારે એટ જોડી કોરટું કાઢી છે—૩૫આઈ પાસે બધુંય દટાઈ ગયું. ઉલટાનું અમલદારોએ ઠરાવ્યું કે માસ્તર ગરો છે ! એટલે એની વહુ બાગી ગઈ છે ! એટલામાં તો માસ્તરની બદલી પણ થઈ ગઈ !

[૪]

“ આશારામ ગંજેરી તો જવનાથનો મેળો કરીને જો ત્રણ નવી ચલમું લેતો આવ્યો. પણ આંહી આવ્યો ત્યાં

ન મળે માસ્તર કે ન મળે માસ્તરનાં વહુ ! ગામમાંથી વાત જાણી. એને મનમાં ખાઈ ગઈ. પણ એકલો આદમી કરે શું ? ને સામે તો સોનાં રૂપાનાં બજાર ઉઘાડાં ! મોટો ચમરબાંધીનો દોકરો હોય પણ સોનખાઈથી ન ચળે એવે કોણ જોગંદર નીકળવાનો હતો ?

“આ ધરાર, ઘોળા દિએ માસ્તરની વહુ ઊપડી ગઈ. ને દપટાઈ પણ ગઈ. માસ્તર ઠેઠાં ખાતો આ ગામથી તે ગામ ને તે ગામથી પેલે ગામ, ઈન્સ્પેક્ટરી તુમારે ચક્રયો. એને જેમાં કાઈ ભોળિયો ય ધણી નહિ, એવા અંગરેજના રાજમાં વાત રાતો રાત ચર્ચ ગઈ, દટાઈ ગઈ ને જૂની પણ બની ગઈ.

“પણ ગંજેરીના મનમાં આ વાત ઘોળાયા કરે. એને થયું કે હું ખાવા અતીતનો છોકરો, સાત્તજીની છોકરીને કસાઈખાતેથી છોકાવું નહિ તો ધૂળ પડી મારી ચલ-મમાં ને ધૂળ પડી મારા ગાંજમાં !

“એ તો ગામને પાદર જેવો કાઈ મોટો પોલીસ ઓફિસરનો મુકામ થાય, કે ધરની ખીચડી ખાઈને ત્યાં અડંગો લગાવે- એમ ને એમ છ મહિના વીતી ગયા. પણ કાઈ એની વાત સાંભળે જ નહિ ને ! ને સાંભળે તે સોન-ખાઈ પામે. અંગ્રેજે નવી નોટું બહુ પાડીંતી તો !

“એવામાં એક વખત એક પોલીસ ઓફિસર આવ્યો. આ ગામ એક વખત એના બાપદાદાનું ગણાવું. પછી તો અદારસો સત્તાવનમાં ધનોત પનોત ચર્ચ ગયેલા, પણ એનામાં કાંઈક કુળની રાઈ-ખુમારી ભરેલી. ગંજેરીને થયું કે સિકાનો મોહ વખતે આ ઘેડો માણસ છોડે તો

છાડે । એણે ઓફિસરની રાતે મુલાકાત લીધી. વાત કરી. વાતને શી રીતે દાટી દેવાય છે એ વાત પણ કરી. એના મનમાં ભગવાન વસ્યા તે એણે વાત મનમાં લીધી ને પહેલેથી ઉમેડ્યું !

“ પણ જ્યારે સામાવાળાને લાગ્યું કે માળું આ તો ખરેખરું ઉમેડ્યું છે, એટલે એક દિ દોણુ જાણે છે ત્યાંથી જ વાત કરવા માંડી. બાઈને જ રફેરફે કરી નાખવાના પેંતરા માંડ્યા. પણ બંદોબસ્ત એવો કડક કે કારી ફાવે નહિ !

“ પછી તો દોળા નાખવાની વાત થઈ. એક રાતે જેમ થેટાને કાપી નાખે તેમ બાઈને કાપી નાખીને જમીનમાં દાટી દીધી ! ”

‘ મારી નાખી ? ’ મારા મનમાં અરેરાટી થઈ ગઈ.

‘ અરે સા’બ ! ’ મારી નાખી ! ’ એ શબ્દ તમારે મન મોટો હશે. મારવાવાળા તો જાણે છે કે મારવું એટલે ત્યાંચક ચોળવો. બાઈને મારી નાખી ને પુરાવો જ ઉઠાડી દીધો !

‘ પછી ? પછી કાંઈ થયું ? ’

‘ શું થાય ? આ તુમારિયા રાજમાં શું થાય કહેા જોઈએ ? તુમાર થયા. ફાઈલો થઈ. પરતીમાં ભજ્યાં બંધાણાં ! ને લોકમાં વાત રહી ગઈ !

પણ રાજ તો, હું કહું છું ખરું લોકોનું છે. તમામ અમલદારો ઓફિસરો તુમારો ને ફાઈલો—એ તો અજાણ છે. પછી બીજે કે ત્રીજે વરસે માણસ માણસની આંખો વઢવા માંડી. ગંજેરી, પેલી વાત બન્યા પછી, સુંદસુંદ જેવો

માદિવના મંદિરમાં પડ્યો રહેતો. એને કાંને સનસા આવી. અને કાણુ જાણે ક્યાંથી એના પગમાં જોર આવી ગયું.

‘જ્યારે કાઈ કાઈનો ઘણી રજી નહિ ને ચારે તરફ દાવાનળ સળગી ઊઠ્યો, ત્યારે લોકોએ એક રાતે આ ત્રણસો બારીબારણાવાળા મહાનને સળગાવી દીધું !’

‘ઘોળી ટોપીવાળા ડાહ્યા બહુ ઘોડ્યા કે એ પણ અમારા ભાઈ છે ને અમે તો આમ માનીએ ને તેમ માનીએ, પણ લોકોને તો ખાઈ ઘઈ હતી. ધરાર એ હવેલી સળગાવી દીધી ! જે ગોપાળની આરતી ! આ અમારો જડાવરણનો તો આવો જડો નીચા છે. અમારી આશા ભરેલી બાઈને જેમણે ઠંડી રીતે મારી નાખીને દાટી દીધી, ધેસાના તોરમાં ને તોરમાં, એનો નીચા તમારા ધેસા ખાવાવાળા અમલદાર શું કરવાના હતા. ? એ નીચા તો અમે પૂરો પાધરો ઉતાર્યો.’

‘પણ અમ કાઈ વેર જય ?’

‘ત્યારે ?’

‘વેર ન લેવાથી જ વેર જય છે !’

એનું અરધું બીડીનું હુંકું ઠરી ગયું હતું તે એણે ફેંકી દેતાં ઊભા થઈ ને કહ્યું : ‘અમારે જડા વરણને ભાઈ ! તમારી આવી ડાહ્યાદી વાતમાં ગમ પડતી નથી. એટલે હવે એનો નીચા ભગવાન ઉતારશે. બાકી એ બારીબારણાં સલામત રાખ્યાં હોત તો કાણુ જાણે પાછા કેટલા મ જાકુબના કામો ચાલતા હોત. અમને તો કાઠાવિઘામાં જે આવડ્યું તે કયું. સાચું ખોટું ભગવાન જાણે ! હ્યો, ત્યારે, આ અમારા જણુ પણ આવતા જણાય છે !’

‘પણ આ ગંજેરી કેમ કરતાં ગાંડો થઈ ગયો? એ મૂળ વાત તો રહી ગઈ!’

‘પેલી ત્રણસો ખારોખારણીની હવેલી સળગી ને એની જવાળા આકાશે અડવા માંડી, તંઈ, ઈ દેખાવ જોઈને ગંજેરી નાચવા માંડ્યો. ‘વાહ! મેરે નાચ! વાહ! ક્યા તેરી લીલા હે! તુંને હે ઈશ્વર! હમકુ સખ ખતલાયા. સખ સમજયા.’ એમ કરતો જાય ને નાચતો જાય. એમાં ને એમાં એનું ફટકી ગયું. એને આનંદ આનંદ થઈ ગયો. નીચા મળ્યો એના આનંદમાં ને આનંદમાં એ ગાંડો થઈ ગયો. બસ, ત્યાર પછી, તમને આજે મળ્યો તો નાં એમ ગાંડાં ગદોડે છે!’

પોતાના સાથી આવી પહોંચ્યા છે એ જોઈને એ ધીમે ચાલતો થઈ ગયો. હું પણ ઊંડા વિચારમાં પડીને અનેક કામડા ઊભા કરતો ને એના જવાબ શોધતો ધર તરફ ચાલ્યો. મને એક જ વાત ખૂંચી રહી :

‘તું જીવન કારણ વિનાનું રહેંસાઈ ગયું—કેવળ લાલસી વૃત્તિના પડછાયા રૂપે, એ સૌંદર્યમૂર્તિના આમાં દોષ શું? કેવળ સૌંદર્ય હોવું તે? અને સૌંદર્ય એટલે શું? આ વૃત્તિ ક્યાંથી આવી કોણે આપી? એનો ઉદ્ભવ શું? આનો અંત શું?’

અને અચાનક પેલો અસંખ્ય ખાકોરાવાળો વિશ્વાળ મહાલય દષ્ટિએ દેખાતો હોય તેમ જવાનક ખંડેરસમો સામે આવીને ઊભો રહ્યો. જાણે કહેતો હોય કે રાખ! રાખ એ તમામનો અંત છે; પણ આવી રીતે થયેલી ખાખ, એ કુદરતનો અવિચલ સિદ્ધાંત છે. છેવટે તો તમામ—સત્ય અસત્ય અર્ધસત્ય રાખ અને ખાખ! એમનો આ જ અંત છે!

એક જ શબ્દ

કેવળ કદપનાને આધારે જીવન વિતાવનારને કુદરત ક્યારેક તો, એવી નવાજે છે કે ન પૂછે વાત ! એમ એણે રાખ્યું ન હોત તો માણસ જાતનો અમૂલ્ય વારસો સેંકડો ને હજારો વર્ષો સુધી શી રીતે ચાલી શક્યો હોત ? ક્યારેક તો એક જ શબ્દ—જેનું વ્યવહારમાં ખરી રીતે કાંઈ જ સ્થાન ન ગણાય—એવો એક જ શબ્દ મળી જાય ને એને આધારે માણસ પોતાનો નૌકાવ્યવહાર જાણે પ્રાપ્ત કરી શકે ! હોય એક જ શબ્દ ! પાણીમાં ડૂબનારને તણ પેસાતું તૂંધું નથી બચાવતું ? એના જેવું આ.

હવે હું મૂળ વાત ઉપર આવું. મને કુદરતે થોડીક એવકૂશી, ઘણી બધી ઘેલછા, અવ્યવહાર મૂર્ખતા અને બીજું ઘણું ઘણું આપ્યું છે. અથવા કહો કે આ કાજા સંસારમાં મારી જાતને એણે બીજાના નિરર્થક ઉપયોગ માટે જાણે કે ઊભી કરી છે !

એમાં વળી એણે મને થોડોક કદપનાનો વારસો આપ્યો છે !

માણસે અંધાવેલું કાંઈ મહાલય પડી જાય, કે ભવ્ય નગર નાશ પામે કે કરોડોના ખર્ચે અંધાવેલો અંધ તૂટે— તો થોડાં વર્ષોની મહેનતે અને પૈસા ખર્ચે એ વસ્તુઓ ફરીને ઊભી તો કરી શકાય ! એમાં ફેરફાર રહે તો પણ થોડો આમ કે થોડો તેમ !

પણ મનોસૃષ્ટિમાં રમતું કુદરતનું હોય તેવું કાંઈ સંતાન નાશ પામે કે સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરેલ કાંઈ નરસિંહ લુપ્ત થાય કે માણસાઈની પરાક્રાંટા બતાવનાર કાંઈ આત્મા જાય, કે કાંઈ કલાની જ ઐકાંતિક ઉપાસનાને વરેલ વ્યક્તિ ઊપડી જાય, ત્યારે એ ખોટ પૂરવાની માણસોમાં શક્તિ લાગ્યે જ હોય છે !

અને કુદરતમાં પણ લાગ્યે જ હોઈ શકે. એને પણ રાહ જોવી પડે !

એટલા માટે મેં તો ઊંચામાં ઊંચો વારસો કલ્પનાનો ગણ્યો છે, અને એ માન્યતાનું પૂરેપૂરું મૂલ્યાંકન દુનિયાને ચુકાવ્યું પણ છે ! એમાં જે જીવનવ્યાપી આનંદ છે એને લીધે માણસ ધારે તો પોતાની જીવનનૌકાને બરાબર માર્ગ ઉપર ફેરવી શકે છે. કલ્પનાના આ આનંદને લીધે બહુ વખત મને તો અણુધારી મદદ મળી છે. એટલે હું એવા થોડા અકસ્માતોની નોંધ લઉં તો એમાં કાંઈ ખોટું નથી. એક દિવસની વાત છે. ફરવા જવાના મારા શોખને લીધે મને કાંઈ કાંઈ રડીખડી ઝૂંપડીમાંથી કાંઈ ને કાંઈ ચીજ મળતી રહે છે. એવી એક ચીજ એક દિવસ અકસ્માત જ મને મળી મઈ. કુંગરી પ્રદેશના એક એકાંત શિખર ઉપર આવેલી એક ઝૂંપડી ફૂલોથી ચારે તરફ

હંકારેલી હું નિત્ય જોતો હતો. એનું આરણ્ય જ્યારે જુઓ ત્યારે બંધ ને બંધ ! એને હું હંમેશાં બંધ જ જોતો. દિવસો સુધી આ પ્રમાણે એને હંમેશાં બંધ જોઈને એક દિવસ મારી કલ્પનાએ મને કહ્યું કે, કહો ન કહો, પણ આમાં કાંઈ બેદ છે ! જિજ્ઞાસા સતેજ ગઈ. આ તે છે શું ? આમાં કાંઈ રહે છે કે નહિ ? એટલે એક દિવસ મેં એનું આરણ્ય ખસેડીને અંદર પ્રવેશ કર્યો. જૂંપડીમાં કાંઈ હતું નહિ. મને નવાઈ લાગી. ત્યાં જોયું તો એક તરફ એ ચાર કામળિયાં પડ્યાં હતાં. કેટલીક વેરણુવેરણુ પડેલી ચોપડીઓ, જીવકાંથી ખવાઈ ગયેલાં થોડાંક કપડાં, ને ધરવખરી જેવી જણાતી થોડીક વસ્તુઓ ત્યાં હતી ! પણ જણાતું હતું કે દિવસો પહેલાં વસ્તુઓને કાંઈ તણ ગયું હશે ! એક ફાટેલ ખુરશી ને ટેબલ પણ ત્યાં પડ્યાં હતાં. કુદરતી રીતે મારા પગ તે તરફ વળ્યા. કાંઈ કે સુંદર અક્ષરોમાં એક ઉઘાડી પડેલી નોંધપોથીમાં કાંઈક નોંધ કરેલી લાગતી હતી. ઘણીખરી નોંધ તો પરચૂરણ બાદી જેવી હતી. દૂધ લીધાની, શાકની, પૈસાની એવી એવી પરચૂરણ વ્યવહાર વાતો ત્યાં હતી. એટલે આંહી કાંઈક રહેતું હતું એ નક્કી થયું. એ કાણુ હશે એ જાણવાની જિજ્ઞાસા બળવાન બની. નોંધપોથીનાં પાનાં ફેરવતાં ફેરવતાં છેલ્લાં પાન ઉપર દૃષ્ટિ પડી અને એ ત્યાં ઠરી ગઈ. કાંઈકે મોતીના દાણા જેવા સ્વચ્છ અક્ષરે પોતાની કથની લખી હોય તેમ જણાતું હતું. મેં એ વાંચવા માંડીઃ જેમ જેમ વાંચતો ગયો તેમ તેમ આશ્ચર્ય થતું ગયું.

નોંધ આ પ્રમાણે હતી :

જીવનદ્રોહ

“આજથી થોડાં વર્ષો પહેલાં આ શબ્દ જ મને સમજાયો ન હોત. આજથી થોડાં વર્ષો પહેલાં કાંઈએ મને કહ્યું હોત કે આપઘાતના કરતાં પણ મોટો આપઘાત એક છે, અને તે આત્મઘાત. તો એની એ ડાહીલી ઉપ-નિષદ્ધ વાણી ઉપર, એક કટાક્ષી હાસ્ય વેરીને મેં એ આખી વાતને રમુજનો વિષય બનાવી દીધી હોત !

“આટલાં વર્ષોના ડહાપણે મને એક પરમ સત્ય આપ્યું છે. કેટલાક શબ્દો સમજવાને માટે, જીવન જીવી જવું જોઈએ. આજ હવે હું આપઘાત અને આત્મઘાત વચ્ચેનો તફાવત સમજવા જોટલું ડહાપણ ધરાવતી થઈ છું. એ ડહાપણ કાંઈ થોડું જોમ ને જોમ મને મળ્યું છે ! મારે એની આકરી કિંમત ચૂકવવી પડી છે. ડહાપણ તો માણસને ત્યારે મળે છે, જ્યારે એ થોડીક મિથ્યા આશા-ઓની રંગીન દોરીએ ટીંગાઈને પછી પોતાની જાતને ફંગોળાતી જુએ છે; જ્યારે જુદી પ્રશંસાના સમુદ્રમાંથી થોડીક કર્કશ રેતી એને હાથ ચડે છે; જ્યારે થોડીક

જીવન ખુમારીનો આવેગ જન્મ ને એને પૃથ્વીનું પડ જોવા મળે છે. ડહાપણુ તો ત્યારે આવે છે. આ વ્યવહારુ ડહાપણુ ન હોય. એ તો જીવન અનુભવ છે. હવે તો મેં મારી જીવન ખુમારીને પણ બરાબર માપી લીધી છે ! મને જે એક સત્ય મળ્યું છે તે એ કે, જીવનખુમારીને કાંડનારા આત્મઘાતી છે. આપઘાત અને આત્મઘાત એ જુદી, જ વસ્તુ છે. આપઘાત તો હરકાઈ મૂરખ માણસ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં કરી નાખે. આપઘાત તો નિરાશાનું કે ક્રોધનું બાળક છે. પણ આત્મઘાત કરવા માટે તો માણસ પાસે ખોટું, ડાહ્યું, અને ચાવળું એવું કાંઈક ઉપરટપકેતું રંગરોગાની ડહાપણુ જોઈ એ ! આવો આત્મઘાત માણસને હણે નહિ. એને જિવાડે અને એને મૃત્યુ જીવન આપે ! એ મૃત્યુ જીવન, મૃત્યુ કરતાં પણ ભયંકર હોય ! મને એવું મૃત્યુ જીવન મળ્યું છે ! મારી મૂળ સમૃદ્ધિનો જ્યારે હું ખ્યાલ કરું છું, ત્યારે હું પોતે જ છઠ્ઠ થઈ જનઉં છું. ઓ હો હો ! આટલી બધી સમૃદ્ધિ ! એ હું લાવી ક્યાંથી ? તમે કાંઈ દિવસ નાટક વાંચ્યાં છે ? આલતુ ફાલતુ નહિ, શિષ્ટ પ્રકારનાં ઉત્તમ નાટકો. એમાં મહાકવિની જે નાયિકા આવે છે, એ નાયિકાના જેવું ઇશ્વરે મને રૂપ આપ્યું હતું. અને એ રૂપને પણ શણગાર આપ્યા હતા. બુદ્ધિ, લાભણી અને પ્રેમ ત્રણે મને મળ્યાં હતાં. મારા શબ્દે શબ્દમાં પ્રેમની સાચી મીઠાશ હતી ! ખોલો હવે ? મારી પાસે ભીમી હતી. બુદ્ધિ હતી. લાભણી હતી. જીવન માટે આ થોડી સમૃદ્ધિ છે ?

“ તમે માનશો ? અને આ ઓછું હોય તેમ દેવાધ-

દેવની ગંધર્વ કન્યાના જેવો મને કંઠ મળ્યો હતો.”

લખનારની નાણુક રમણીય દેહને હું આખી મીઠી સાકાર કરવા મથી રહ્યો. કોઈ સુંદર સ્ત્રીની નોંધપોથી હું વાંચી રહ્યો છું એ જ્ઞાન જગતાં રોમાંચક આનંદ થયો !

“ એ વખતે તો હું નાની હતી. પણ એક વૃદ્ધ ગવૈયો અમારે ત્યાં આવતો એ મને પોતાના એ હાથ જોડીને કહેતો : ‘ માર્છ ! મધિરે તને આપ્યું છે, તને આપ્યું છે. મને નહિ તે તને આપ્યું છે. એક મહાન આજરણ્ય આપ્યું છે; એને સાચવજે, માર્છ ! એને સાચવજે ! ’ એના એ શબ્દો તે વખતે તો હું કાંઈ સમજતી નહિ ! હું તો કાકિલાની પેઠે ગાયા કરતી. એ ગુરુ ગવૈયો ક્યારે આવતો બંધ થયો તે જાગવાન જાણે. પણ એણે મને જે સંસ્કાર આપ્યા હતા તે સંસ્કાર મારામાં ટકી રહ્યા. સંગીતની મારી ઊપાસના આગળ વધતી રહી !

‘ પછી તો હું ગમે તે મેળાવડામાં હોઉં, સરીકું ગળું મારું જ છે, એ આખી દુનિયા જાણતી ગઈ ગઈ. જેમ જેમ એ ગળાની પ્રશંસા થતી ગઈ તેમ તેમ એની ખૂબી પણ ઓર ખીલતી ગઈ ! જલજલાનાં માન મુકાવે એવી શક્તિ એ ગળામાં હતી !

“ મેં એ સાંભળ્યું હતું કે નાદની મર્યાદા પરમાત્મા પોતે ! મને તો સ્વપ્ન હતું કે એક વખત હું હથિયારી માણસોનાં હથિયાર છોડાવી અમર કીર્તિ વરું ! હું મારે પંથે આગળ વધતી હતી.

“ પણ હું હજી અણસમજુ હતી. મને ક્યાં ખબર હતી કે આ વસ્તુઓ તો એવા એવા બોજ માગે છે કે

જે આપતાં માણસ જેવો માણસ, માણસ ન રહે ! કાં એ દેવ થઈ જાય—અને નહિતર પછી જક થઈ જાય ! આ વસ્તુઓ એટલા માટે તો દિવ્ય ગણાય છે ! ”

હું તો વાંચીને છક્ક થઈ ગયો. આંહીં કાઈકે જીવન જીવી ગયાની નોંધ ગાળી હતી. નોંધ અમૂલ્ય હતી. લખનારનું નામ શોધ્યું, પણ વ્યર્થ ! એટલે નોંધ જ આગળ વાંચવા માંડ્યો.

“ આ વસ્તુઓ મળે છે, એ દુનિયામાં એટલી ચલણી ને સાધારણ ગણાઈ જાય છે કે એનામાં આ દિવ્યત્વ રહ્યું છે, એ ખજર કાઢકને જ પડે છે ! અને પડે છે ત્યારે મારી પેઠે મોડી પડે છે.

“ મારી કયા આગળ ચલાવું. મને શી ખજર કે જેમ જૂના વખતમાં તપોભંગ કરવા અપ્સરાઓ આવતી તેમ આ જમાનામાં પ્રશંસા આવે છે ! એટલી બહેલી બહેલી પ્રશંસા મને મળતી રહી કે, એણે મને વધારે ને વધારે ગર્વ આપ્યો અને ગર્વને લીધે વિઘ્નાવારિધિનું અતળ ઉંડાણ બડીબર અદશ્ય પણ થયું !

[૨]

“ અને એ જ વખતે જાણે મારા આ ગુણથી આકર્ષાયો હોય તેમ એક જુવાન મારા માર્ગમાં આવ્યો. હું એની જુવાનીને કે એના પ્રેમને એ બન્નેને તો ધોળા પીવાની શક્તિ ધરાવતી હતી. એમ તો હું આ જમાનાની પેદાશ હતી ! પણ આ તો મને કાઈએ વાત કરી ને ખજર પડી કે આ જુવાન, એ તો મોટામાં મોટી મિલકતનો ધણી પણ છે ! એટલે

એક પ્રકારનું ગજબનું આકર્ષણ મને ખેંચી જવા માંડ્યું !

“ કંચનનું આ આકર્ષણ મને મારા જીવનપંથમાંથી એક રીતે ખસેડવા માંડ્યું. અત્યાર સુધી જે મારી સ્વેચ્છાનું હતી વસ્તુ હતી તે હવે કાષ્ટકિના ઉપર આધાર રાખનારી થવા માંડી ! મને ખબર ન હતી કે મનથી પણ પર, એવી વસ્તુને આધારે જ કલા રહે છે. અને એ કલાને જ્યારે ખીજના લોભ લાલચનું આકર્ષણ મંનદારા મળે છે, ત્યારે કલા થોડો વખત તો પોતાનું રૂપ દેખાડે છે, એ ખરું. એને કીર્તિ પણ મળે છે એ ખરું; પણ પછી એ પોતાનું પોતાપણું ખોવા માંડે છે. અતળ ઉંઠાણ માપવાની એની શક્તિ રૂંધાવા માંડે છે. પછી એ આત્મ-ધાતને પથે ચડી જઈને ખીજને રાજી રાખવા માટે, પોતાની અણુમોલમાં અણુમોલ વસ્તુની હરરાજી મોલાવે છે ! આ પંથ આત્મધાતનો છે. કારણ કે મળેલી અણુમોલ વસ્તુ આત્માની છે !

“ પેલા જુવાન પાસે જેમ અઢળક દ્રવ્ય હતું, તેમ જ કાષ્ટ પ્રકારે ન રીજે એવી ચંચલતા પણ હતી. અને વળી પોતે જ સમજે છે એવો ગર્વ પણ હતો. અઢળક દ્રવ્ય ને ચંચળતા સાથે રહે છે. તમે ચંચળતાને રીઝવવાને કેટલાં લાખ રૂપ ધરી શકો ? છતાં મેં તો નિર્ણય કર્યો હતો કે આટલી અપૂર્ણ સમૃદ્ધિ મળતી હોય તો એ ચંચળતાને પણ રીઝાવવી !

“ અને તમે માનશો ? મેં મારું જીવન ન્યોછાવરીનું તમામ માન એની પાસે ખાલી કરવા માંડ્યું ! એને રીઝવવા નવી નવી વસ્તુઓ શોધવા માંડી. નવી નવી શૈલી

મળવા માંડી. નવી નવી તરફોએ રચવા માંડી ! મને મળેલી અમૂલ્ય વસ્તુને વટાવી ખાવાનો ને એ રીતે જીવનમાં સ્થિર થઈ જવાનો સહેલો માર્ગ મેં પકડ્યો ! પણ હાય રે ! મને ખુબ મોડી મોડી ખબર પડી કે સહેલો માર્ગ અધરો માર્ગ છે. આ વસ્તુઓ જીવનાનંદી અને જીવન્ત છે એ દ્વારા એક એવા મનોસૃષ્ટિ ઊભી કરવા માટે એ મળેલ છે કે, જેથી માનવોનો મહામેળો ઊભો થાય ! અને એ જ એની સાર્થકતા, એનો આનંદ, એની સિદ્ધિ, એની શક્તિ છે. એવી અદ્ભુત વસ્તુ કોઈ એક માણસના સ્વચ્છન્દી આનંદ માટે હોઈ શકે નહિ. એટલા માટે એ મને મળી ન હોય. એ આખી જ વિચારસરણી જાણે હું જૂલો ગઈ ! પરિણામે જ્યારે મને લાગ્યું કે હું એને જીતી રહી છું, ત્યારે ખરી રીતે હું હારતી જતી હતી. મેં એને ચલતી કેશનમાં જકડી આ એકાદ લાભ પકડી લેવાની ઉતાવળ માંડી ! પછીની વાત ખુબ જ દુઃખી છે. મારા તમામ પ્રયાસો છતાં, જે પ્રદેશમાંથી સંગીત આવે છે એ પ્રદેશનો એ કાંઈ આત્મા ન હતો, કે હું એને હમેશને માટે જકડી રાખી શકું ! એ જેવી રીતે હાથ તાલી દેવા આવ્યો હતો તેવી જ રીતે હાથ તાલી દઈને નાસી પણ ગયો !

[૩]

“ પણ જીવનની મારી ખરી કરુણ કથા હવે શરૂ થાય છે એ ગયે ત્યારે મને જે નિરાશા થઈ એ નિરાશાના કકડા મેં ભેગા કરવા માંડ્યા. મારા મનને એમ હતું કે એ

કકડામાંથી કાંઈક કંઠાજરણ્ય હું ઘડી કાઢીશ ને જીવન નિષ્ફળતાની પ્યાલીમાંથી મારા કંઠને જે કટુતાં મળશે, એનો નશો વળી ઓર આવશે ! અને ખરેખર આવત જ. પણ એક નવું અદ્ભુત સત્ય તે વખતે મને મળ્યું.

“ ખરી રીતે મને નિરાશા પણ મળી ન હતી ! નિરાશા તો કાને મળે ? પ્રેમને ! હું તો એને એની મિલકતના ધણી માનતી. અને એને એ રીતે દાથ કરવા નીકળી હતી. હા ય રે ! આ જમાનાએ ધણું બધું ગુમાવ્યું છે. પણ એમાં એણે અર્થશાસ્ત્ર માટે પ્રેમની, માણસાઈની, અરે જીવન સત્તવની જે દરરાજી બોલાવી છે, એણે તો હદ કરી નાખી છે ! બાબુ કાંઈ નાહ, પેલી અહલ્યા જેમ શલ્યા થઈ ગઈ હતી, તેમ અત્યારનો માણસ ધાતુ ગુમાવીને ધાતુ-મય થતો જાય છે ! ધીમે ધીમે એ લોહ ભવનાની લોહમૂર્તિ તો નાહ અને ? હવે કાંઈક સરવાળો માંડે, શું મેળવ્યું એનો, તો સારું. આંહી મારી બાજતમાં શું થયું ? એ ગયો એટલે તો મારું મન બીજે રવાડે ચડ્યું. એના કરતાં વધારે મિલકતવાળો મળે તો, એને એના પરાજયનું બાન થાય !

“ એટલે મને મળેલી એ અલૌકિક વસ્તુ, રૂપ અને કંઠને આધારે, મેં મારી નીકાને ફરીને સફરમાં મોકલી !

“ પરંતુ એવી અનેક સફરને અંતે જેવટે તો હું હતી ત્યાં ને ત્યાં રહી !

“ કારણ કે મેં મારી ઇશ્વરદત્ત શક્તિનો આવા સ્વાર્થો વ્યવહાર મટે ઉપયોગ આદર્યો હતો. અને તેથી એ આત્મધાની વસ્તુ થતી જતી હતી !

“ આજ હવે હું બ્યારે, મારી આ અકિંચન ખૂંપડીમાં

પડી છું. ને મારો રોટલો ગમે તેમ રળી ખાઉં છું, ત્યારે એ મારી સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ મને હેરાન હેરાન કરી મૂકે છે ! માણસ પૈસા પર મિલકત કે વારસો ખૂએ, તો ખોયા પછી કોઈ કે વખત એ એને સાબરે ! પણ મારી પાસે તો સમૃદ્ધિ જ એવી હતી કે, જે પળે પળે મારા પોતાના જીવનપંથમાં પ્રગટ થતી હતી. ને પળે પળે એવી અણમોલ વસ્તુ ખોયાનો મને પશ્ચાત્તાપ થયા કરે છે !

“ત્યારથી મેં મારા સંસર્ગમાં આવનાર અનેકને આ વાત કહેવા માંડી છે. બધું કરજો. જીવનદ્રોહ ન કરતા. જે શક્તિ તમને મળી છે એની ઉપેક્ષા ન કરતા. એ શક્તિનો ગર્વ ન કરતા. એ શક્તિને લઘુતા ન આપતા. એ શક્તિ અનન્તની છે. તમારી નથી. એને લઘુ ન બનાવવી. નહિતર એ હાથતાળી દર્દને નાસી જશે. અને એનો વિયોગ—એ જીવંતમૃત્યુ કરતાં પણ વધારે આકરો હશે.

“હજી સુધી મારી વાતને સમજી શકનાર કોઈ મને મળ્યા નથી. હું એ પળની રાહ જોઉં છું કે મારું કલ્પના જીવન મને પાછું મળે ! જે આનંદ મારા કંઠમાંથી પ્રગટ થતો હતો એ આનંદ મને પાછો મળે ! પણ એક વખત ખોયેલી આવી વસ્તુ-વર્ષોની ચાતના વિના કે જન્મ જન્માન્તરની તપશ્ચર્યા વિના કોઈને પાછી મળી છે તે મને મળશે ? મને અફસોસ તો એ છે ! એ ગર્ભ. ગર્ભ મિલકત મળે. ગર્ભ પળ કે ગયું જીવન કોઈ મળે ?

“મને બારે શોઢ આ વસ્તુનો છે કે, આ મૃત્યુવાન વસ્તુનો, એ મૃત્યુવાન વસ્તુ ધારનારને પોતાને ખ્યાલ પણ

હોતો નથી ! આત્માનો જેમ માણસને ખ્યાલ હોતો નથી, છતાં એ જીવ્યે જાય છે તેમ !

“અત્યારે તો હું મારી એકલા એકાંત ખૂંપડીમાં પડી પડી, આંનિલની લેરખી સાથે આવતી આંદનીને નિહાળું છું ને એને રસમય કરી મૂકવાની મારી જે શક્તિ મેં ખોઈ છે, તેને હજારો વેદનાના શબ્દથી ફરીને બોલાવું છું ! મને હવે ખબર પડે છે કે એ બોલાવ્યે નથી આવતી !

“મારુ ચાલે તો હું ઠેર ઠેર એવી જાહેર ખબર મુકાવું કે જે માણસ પોતાને મળેલો વારસો—કાંઈ લાભ લાલચ માટે, કે કાંઈ દુન્યવી લાભને માટે ગુમાવે છે, આળસને લીધે ખૂંચે છે, કે બીજા કાંઈ કારણે જતો કરે છે, તે માણસના જેવો રાષ્ટ્ર વિરોધી કે વિશ્વવિરોધી બીજો કાંઈ જ નથી ! મૂળ તો આવી વારસાગત પરંપરાની વસ્તુ આવે છે જ ઓછી. એવે વખતે જે પરંપરાના વારસાનું ગૌરવ ખૂંચે છે, થોડાંક વર્ષ અકિંચન રહેવું પડે, કે ઉપેક્ષિત રહેવું પડે, કેવળ એટલા દુઃખની માવજત, આવા અનુપમ વારસા માટે પશુ ન કરી શકે, એવા માણસો જો વધી પડશે, તો બીજા કાંઈ નહિ, દુનિયાની મરીખી એવી ભયંકર ખનશે કે ન પૂછે વાત ! કદપના મળે છે, એનો અર્થ જ એ કે, એ અમુક પ્રકારની જીવનતપશ્ચર્યા માગે છે. કદપના અને સંયમ એ બંને સહોદર છે.

“હું તો એમ માનું છું કે, જેમ દુનિયાનાં અનેક સત્યોને વિજ્ઞાને પ્રગટ કર્યાં છે, તેમ માણસમાં રહેલાં અનેક સત્યોને વિજ્ઞાન—કલા પ્રગટ કરે ! વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાની

વચ્ચે ભેદ જ આ છે. વિજ્ઞાન, દુનિયાની જીલ્લો મથેલી વસ્તુઓ પ્રગટ કરે છે. એના નિયમો, માણસના અંતરના નહિ, એટલા બહારના છે; અને વિદ્યા, કલા, માણસની જીલ્લો મથેલી શક્તિઓને પ્રગટ કરે છે ! એના નિયમો બહારના નહિ, એટલા અંતરના છે !

“ પણ મારું આ અરણ્યરૂઢન કાંઈ સાંભળે કે ન સાંભળે તેની પણ હવે મને શી પરવા છે ? મેં તે જો જોયું તે જોયું જ છે ! કેવળ મારા પશ્ચાત્તાપની સત્યતા આ દ્વારા હું પ્રગટ કરી શકીશ એ કાંઈ મારે મન જેવો તેવો સંતોષ નથી ”

આંહીથી હકીકત અધૂરી રહી ગઈ હતી. લખનારનું નામ ક્યાંય દેખાતું ન હતું. માત્ર લખનારે કરેલાં જાતિ ઉપયોગે લખનાર આ છે એટલું જાણી શકાયું. થોડાં પત્તા મૂક્યા પછી બીજી નોંધ આવતી હતી.

[૪]

“ તે દિવસે અધૂરી મૂકેલી મારી નોંધને આજે હવે હું પૂરી કરી નાખું છું. મેં જો જોયું તે હમેશાંને માટે જોયું છે ! મારી એ વસ્તુએ મને હાથતાળી દીધી છે. આ વસ્તુ કુદરતના નિયમને વશવર્તી છે કે હવે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં એ પાછી નહિ આવે તે નહિ જ આવે ! આપણે ક્યારે સમજીશું કે માણસને ઊંચામાં ઊંચો વારસો નહિ ઊર્મિનો, નહિ બુદ્ધિનો, નહિ તર્કનો, નહિ શ્રદ્ધાનો, પણ કેવળ કલ્પનાનો છે. કાંઈકે કંઈ નથી કે ઈશ્વર એ માણસની કલ્પના છે ! ને માણસ એ ઈશ્વરની કલ્પના છે !

એમાં કેટલું બધું સત્ય છે ! જે કાંઈ આહીં છે તે કેવળ કલ્પનાથી જ ટકયું છે. કલ્પના કાંઈ દ્યોં તો એ બધું નીચે ! માટે કલ્પના, કલ્પના વ્યક્તિની કે પ્રજાની કલ્પના પ્રગટાવો ! એને માટે મારે ફરીતે આખા જીવનને નવેસરથી ધકવું પડે તેમ છે પણ એમ કર્યા વિના બીજા ઉપાય પણ નથી. મારો દાખલો દ્યો. હું મને તેટલી સંપત્તિ ભેગી કરું, મોટાઈ મેળવું, કીર્તિ પ્રાપ્ત કરું, પ્રતિષ્ઠા જમાવું—મને જે સંતોષ, જે આનંદ, મારું જીવન જીવ્યાનો મહોત્સવ, મારી કલા ઉપાસનાથી મળતો હતો, તે બીજા કલાથી મળે ખરો ? ન જ મળે ! અને એમાં જ શ્રમનું ગૌરવ પણ નથી આવી જતું ? ખરી રચના તો આ છે એમ માનતી થઈ છું. જે પ્રજા પ્રેમ, શ્રમ અને કલ્પના એ ત્રણને પવિત્ર માનશે . . . એટલે તો હવે હું . . . ”

આહીંથી આ બીજી નોંધ પણ અધૂરી હતી. આ વિચિત્ર વ્યક્તિનું પછી શું થયું એ પણ કેવળ અનુમાનનો વિષય હતો.

થોડીવાર ત્યાં બેસીને પછી હું ત્યાંથી પાછો ફરી ગયો. આવ્યો હતો ત્યારે જેમ ઝૂંપડીનું બારણું વાસ્તું હતું તે જ પ્રમાણે હું એ વાસતો ગયો.

ધીમે પગલે હું ઘર તરફ ફરી રહ્યો હતો. પણ હું કેટલું બધું જીવન જાણી શક્યો હતો !

એક પ્રકારનો અકસ્માતી આનંદ તો મને મળ્યો હતો. પણ આવા અનુભવોને પોતપોતાનું મૂલ્યાંકન હોય છે એમ ગણીએ તો કેટલો બધો નવો અનુભવ પણ મળ્યો હતો. વિશેષ કાંઈ ન ગણીએ તો ખપ લાગે તેવો એક

સાચો શબ્દ તો મને મળ્યો હતો. મળ્યો હતો, એમ પણ નહિ કહું. એ તો મારો થયો હતો. “જીવનદ્રોહ”...

અને જેમ જેમ એ શબ્દ વિષે હું વધારે વધારે વિચાર કરતો ગયો તેમ તેમ મને લાગ્યું કે આપણે બધા ખરો આ અર્થમાં જીવનદ્રોહી નથી ? અથવા તો દુનિયાનું બધું ખરી ગરીબીમાં આ જીવનદ્રોહનો કેટલો મોટો ફાળો છે ? સોફ્ટીસે પેલા સુતારને કહ્યું ન હતું, કે તું તારું કામ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે કર્યો તો સંતોષ જે દિવસે મેળવી શકશે, તે જ દિવસે તને સત્ય થું છે એની પણ ખબર પડી જશે ! સત્યને જાણવાની બીજી મહેનત પણ હોતી દે ! આપણે એમ ન કહી શકીએ કે જીવનદ્રોહ નહિ એવી વ્યક્તિઓ જ્યારે આવશે—ત્યારે તમામ પ્રશ્ન પતી જશે ?

એને મરવું હતું!

અકસ્માત પણ કહેવાય. ને કાંઈક મન આકર્ષણ જેવા વસ્તુ હોઈ શકે એમ માનવાનું મન પણ થાય. એવી રીતે એક વાત બીજી ગઈ. હું નારણપરામાં આસતર હતો. નિશાળ ખામને છેવાડે હતી. પડખે જ નારણપરાનો કાંટાનો ઝાંપો હતો—સામે મુખાનું ખર હતું. નિશાળ પછવાડેના વાડામાં ઊભા રહ્યો તો પછી સામેના એતરમાં શિયાળિયાં રાતાં હોય એ ચાંદની રાતે દેખાય ! વચ્ચે એક મોટો ખોવાણ વોકળો હતો.

નારણપરા ગીરપંથકનું ગણાય. એટલે આ વોકળો ઠીક ઠીક ઝાડઝાંખરાથી ઢંકાયેલો રહેતો. વોકળામાં પાણી ખારે માસ વહેતું રહેતું. આ નિશાળના વાડામાં આમલી નીચે ખાટલો ઢાળીને હું ઘણી વખત બપોરાં ગાળતો.

પણ નિશાળ ખામને છેવાડે હતી એટલે એકાંત બહુ લાગતું. ને એમાં રાતે સાત આઠ વાગે ત્યાં તો, એવડા નાનકડા ખામમાં તો ધારણ વળી જતું ! દસ વાગે ત્યારે તો જાણે સ્મશાનશાંતિ ! વાર તહેવાર હોય કે ચાંદની રાત હોય તો જુદી વાત. આફી નહિતર દસ વાગે તો

નારણપરાના ઝાંપો પણ અંધ થઈ જતો. રાત મારવા વાળા એક બે વખત હાકાટા મારી જાય એટલું જ, પછી આખા ગામમાં ડ્રાઈ કરકે ને ડ્રાઈ કારવે !

મને આજ જોઈ આવી ન હતી. એટલે હું ફળીમાં એકલો આંટા માર્યા કરતો હતો. દિવસે તો નિશાળમાં ફરેલા શર્મ રહેતો. પચાસ છોકરા આખું ગામ માથે લેતા; રીડિયા, ખોદાસા, દફામફકરી, હાસ્ય ને રુદન તમામ રસની આહી ઝાળા ઉડતી. પણ રાત પડે ને આ સ્થાન એટલું એકાંતમાં કે મારા રામ રમી જાય ! એમાં વળી સામેના કાંઠા ઉપરની એક આમલીમાં હમેશાં ધુવડ ખોલતું ! એટલે હું તો રાતે થોડું સુતો ને પદલામાં દિવસે ખેંચી કાઢતો !

આજ પણ ફળીમાં આંટા મારવા શરૂ કર્યા. કવિ ન્હાતાલાલની ‘એવાં શાં આજ રાજ ! માયા ઉતારી !’ એ મોટીયી ગાવા માંડી. પછી ‘ઈંદુર્મતિ સ્વયંવર’ના શ્લોકો ખોલી ગયો. ઘરમાંથી આખડી પહેરી આવ્યો કે એનો પટ પટ અવાજ થાય. ફરતાં ફરતાં ગીતાના શ્લોકો ખોલવા માંડ્યો.

પણ એમ કાંઈ રાત જાય ? ફટલા વાગ્યા છે એ પણ આવડા નાનકડા ગામમાં શી રીતે જાણી શકાય ? એટલી ખબર હતી કે ધુવડ ખોલવાનું શરૂ કરતું ત્યારે ખાર એક થતો. હરિયાળ મારી જાગ્યે જ કામ આપતી ! અને હજી ધુવડે પોતાની કવિતા શરૂ કરી ન હતી !

એટલામાં વદ સાતમ આઠમનો ચંદ્ર આકાશમાં દેખાયો ને મને જરા નિરાંત થઈ. સામે કાંઠે જીભેલાં ખાખરાનાં ઝાંડ દેખાવા માંડ્યાં નીચે પાંડળાનું પાણી ચળકી ઊઠ્યું. એકાદ ફૂતરું પણ ભસી ઊઠ્યું. થોડે છેડે બે પંખી

હિતાવગે કાંઈક બોલીને શાંત થઈ ગયા. ગમે તેમ કાંઈક જીવન જેવું જણાયું.

એ વખતે મને અચાનક અમારા ગામમાં રહેતો કેશવો યાદ આવ્યો. એ બિચારો મારી પેઠે જ એક વખત એકલા હતો. એની એક ગણદી મા હતી. પણ એ અપંગ હતી હતી. કેશવો જ એને રાંધી ખવરાવતો. એની નાતમાં ગોળે ઘણી મથામણ કરી પણ કાંઈ કન્યા મળી નહિ. પરનાતવાળી કાંઈ એને ત્યાં આવી નહિ ! કેશવાભાઈનાં રૂપ પાછાં એવાં તો ! પોતે જરાક-એક આંખે જ તો ! પણ એક કળા એની પાસે હતી. કાણુ જાણે કેટલી ખાંડ નાખતો કે શું કરતો ભગવાન જાણે, પણ ગાડરના દૂધના માવાના પેંડા એવા બનાવે કે ભલભલાને મોહિની લગારી દે ! બરાબર એવી માપસરની મીઠાશ કે ન પૂછે વાત !

હું તો એને ત્યાં એ પેંડા કરે ત્યારથી બેસી રહેતો. એ વખતે તો નવરોઘૂપ. એમથી અમારે બહેને મેત્રી થયેલી. એક વખત મેં એને સો રૂપિયા લિજીના આપ્યા હતા. બરાબર નિયમસર એ પાછા આપી ગયો ! એટલે મને એનામાં વિશ્વાસ બેઠો. પછી તો અમે ઘણી વખત સુખદુઃખની વાતો કરતા મોટી રાત સુધી સાથે બેઠા રહેતા. એના મનમાં એક જ મોટી મહત્તાકાંક્ષા. કોક આછું પાતળું ઐરું મળી જાય ! પણ કાણુ જાણે ગ્રહ ક્યાં પડ્યો હતો-મને લાગે જ એવામાં ચંદ્ર હોતો જોઈએ -એ વાતનો પાટો જ બાઝતો ન હતો ! ઉમ્મર વધતી ગઈ. બત્રીસ તેત્રીસ વટાવી ગયો ! એ મને વારંવાર કહેતો 'કે ભાઈ ! આછું પાતળું પણ ઐરું હોય તો ઘર-ને

ધર હોય તો આખરુ ને તો ધધો ! નહિતર તો પછી હું કાળિયા જ ખાઈને દિવસ ન કાઢું ? આ મફત ઉપાધિ કરે કાણ ?

હેવટે એનો પણ મેળ મળ્યો. ગામને હેવાડે બેચર લંગડાની ધર્મશાળામાં એક વખત કોક ઐરુ આવી ચઝું.

એ વખતે હું ધર્મશાળામાં જઈ ચડ્યો હતો. બેચરે મને વાત કરી કે : “લાગે છે ભાગેડુ. હોલીની પેઠે ફફડે છે !”

અંતે એ હોલી અને આ અમારા એકાક્ષી જવા કેશવા બાઈ. ભગવાને એ ન્હી એટલા માટે જ ખડી હોય તેમ લાગ્યું.

પણ કેશવો પરણ્યા પછી બદલાઈ ગયો. વરરાઈ રાફથી રહેવા માંડ્યો. વેપારધધો પણ મોટો બેડવા માંડ્યો. એકલો પેડાવાળો કેશવો મટી ગયો. એક તાની સંખ્યા હોટલ કરી મોડા લાવ્યો. લેમન લાવ્યો. પીળાં પીણાં લાવ્યો. ઉનાળામાં તો હાટ આગળ પાણી છાંટી બાંકડા મૂકી “સફ્ફૂલરથો”ને નોતરવા માંડ્યો. ને એમ ને એમ એક નાનકડું પોતાનું ધર ક્યું. “એને લાગ્યું કે એ ફરીને ડામ થયો ! હું તો વેપારની વાત જ કરતો રહ્યો ને હેવટે બધા બણેલા સ્વર્ગ મણે છે તે નોકરીએ ચડ્યો ! પણ માયા કાઈને છોડે ? કેશવાને પણ માયા લાગી. પરદેશ જવાની કાઈક મિત્ર મળી ગયો. ઉપડ્યો. અમૃતસર લાહોર તરફ હતો એમ ખબર મળ્યા હતા. પછી તો હું પણ અનેક ડેકાણે ફરતો ફરતો આ નારણપરામાં આવ્યો. સાંભળ્યું”તું કે કેશવો તો, ‘કેશવલાલ એન્ડ *

કા' ચલાવે છે. ને પછી જ સારી સ્થિતિમાં છે !

આજ એ અચાનક કેમ સંભરી આવ્યા તેની મને નવાઈ લાગી !

[૨]

લગભગ રાતના ચારને સુમારે હું સફાળો બગીચો. મને લાગ્યું કે પછાડેથી કાંઈક દેવા આવ્યું લાગે છે ! વૈકળા તરફના વાડાનો ભાગ કાંટાની જેવી તેવી વાડથી ઢંકાયેલો હતો. એમાંથી માણસ પારે તો ખુશીથી આવી શકે કાન લીધા. વાડામાં કાંઈકનો અવાજ થતો લાગ્યો. ખાટકામાંથી એકા થઈને મેં લાકડી લીધી. હરિકેનને જરા સંતેજ કર્યું. પગરખાં અવાજ થાય તેમ પડેલાં. પકકારો કર્યો. અલ્યા ! કાણ છે વાડામાં ?' કહીને ખૂમ મારી.

જવાબમાં એકદમ શાંતિ થઈ ગઈ, મને બીક લાગી. એ એ ચાર જણા એકા હોય તો મારો અત્યારે બોલ્યો ન થઈ શકે ન મળે ! મુખી હતા—સામે, પણ રાક કાણ પાકવા દેશે, અચાનક જ દાબી નાંદા દે ?

મને લાગ્યું કે વાડામાં કાંઈક સંતલસ થતી હોવી જોઈએ.

લાકડી લઈને, જમીન સાથે એને ઠપકારતો ઠપકારતો એ તરફ ચાલ્યો. થોડાક મારા કાલ્પનિક મિત્રોને નામ હઈને બોલાવવા માંડ્યા, પેલા બંધો કે આ એકલો નથી !

‘વાલજીભાઈ ! ઉઠોને ભાઈ ! ઉઠો; ચાર તો થયા. નામજીભાઈ તો ક્યારના એસી ગયા છે ઠામણાં ધસવા.

ઊઠેને, લાલજી કાકા ! પછી મોકું થયે ! ...'

એમ ઊભા કરેલા મિત્રોની નામાવાજી બોલતો બોલતો હું વાડા તરફ ચાલ્યો.

અચાનક અતેક નામો સાથે, આજ સાંજેથી હતો કેશવો, તેનું નામ પણ મોઢાઈ થયું વાડાની પાસે જતાં એ વાદ આવી ગયું. 'અને કેશવભાઈ ! આજ તો તમે પણ અત્યારમાં આવી ગયા એ શું' કીક થયું થયો, હું તમારી જ વાટ ... જિતો ...'

પણ મારો શબ્દ મારા મોંમાં જ રહી ગયો. કાઈક જાણે મારા પગ ઝાલીને ત્યાં મને ચોરી પડ્યું હતું. મને ખીક લાગી મારો ખેટો આ પાડરા માટે વળગ્યો કાજે છે પછી બીજા દયાવા દેશે. મેં ખીકના માવોં ઠડપથી પાછળ ઠેકઠેક મારી, હાથમાંની લાકડી ઉપાડી, ફાનસ નીચે મૂકી દીધું. પણ ત્યાં તો 'ભાઈ ! તમે મને તરત જોળખી કાઢ્યો તો ! હું આવી ગયો છું, હું કેશવલાલ ...' એમ બોલતો કાઈક માણસ ઊભો થતો લાગ્યો.

પહેલાં તો મને સમજાણ પડી નહિ. લાગ્યું કે આ કાઈક નાટક કરે છે કે છે શું ! પણ એટલામા તો એ હાથ જોડીને તે માણસ ઊભો રહી ગયો લાગ્યો. તે મારી નજર સામે જ આવી ગયો હતો. દરિકન ફાનસનું એના મોં ઉપર તેજ પડતાં હું તો ચમકી ગયો : 'અરે ! ... આ તો કેશવો ... કેશવલાલ !' મોટેથી બોલાઈ પણ ગયું.

'તમે મને તરત જોળખી કાઢ્યો હો ભાઈ ! તમારી યાદશક્તિ તે નજર મેં જ ભારે : હજી હું તમને નથી અરાતર જોળખી શકતો ...' થયો. ને, તમે તો તરત

કળી ગયા !' એણે પોતાની ઝાળખ પલ્લુ આપવા માડી.

મને તો આ બધું એકદમ ખોટું લાગતો ને કામક બનાવતું લાગતો ભય હજી લાગતો હતો. પણ સામે બેસો હતો, એ તો—બધી વાત હેતરામણી નીકળે પણ ચોક્કસ જ કેશવો હતો. એનું શું ? એની એવી કાકદૃષ્ટિ કાંઈ જાની રહે ? પણ એ આંહી લોય ક્યાંથી !

એની સામે દૃષ્ટિ કરી. એના મોં ઉપરથી નૂર બોડી ગયું હતું. આખમા અપાર શોક લાગતો હતો. વૃગ્ધાં ફાટ્યાં તૂટ્યાં લઘરવચ્ચર પહેર્યાં હતાં દાઢી વધી ગઈ હતી. માંડમાંડ જીવ લઈને ક્યાંથી ભાગ્યો હોય એવો દેખાતો હતો. મને તરત પંખાનું હત્યાકાંડ પ્રકરણ હૈયે ચડી ગયું. હા... ત્યારે તો કેશવ સાચો. અચાનક ધડ મેસી ગઈ. ત્યાંથી જ આ ભાગ્યો લાગે ને. પણ આંહી ક્યાંથી...!

ત્યાં તા એ જ બોલ્યો : 'ભાઈ ! તમે મને ઝાળખી કાઢ્યો ને બોલાવ્યો, જાણે આજે આઠમે દિ, મને ભગવાન મળ્યા જેવું લાગ્યું એ હો ! પણ શું માથે વીતી છે !'

મેં એને ખાટલા તરફ દોર્યો : 'આવો, આવો, કેશવભાઈ ! આવો. તમે આંહી ક્યાંથી ! તમે તો પંખામાં હતા ને ! હુ આંહી છું, એ તમને ક્યાંથી ખબર !'

'હું તો ભાઈ અરેંકે આવ્યો છું. રેલ્વેનું ફ્લગ સ્ટેશન આવ્યું ને ત્યાં કોતરી ગયો, ને પછી તો આ દશ માંડોને ચાલતો જ રહ્યો !'

'હા... જોહો હો ! એક જમાનો વીતી ગયો આપણે મળ્યા તે વાતને પણ એમ છે ! તમે પહેલાં નિરાંતે મેસો...'. મેં ફાતસ રધારે સતેજ કર્યું. ખાટલામાં એની પાસે બેઠો.

એની સાથે જોઈ રહ્યો. સ્મશાનમાં મહદ્ મેઠું થયું હોય એની એના તેજવિહાણી આંખમાં કાંઈની કાંઈ વેદના રમી રહી હતી. એણે પોતાના હાથ ઉપર માથું ઢાળી રાખ્યું હતું.

મેં કહ્યું: ‘કેશવભાઈ! હમણાં તમે જરાક લાંબા થાવ. ચા પાણી યાશે પછી હું તમને ઉઠાડીશ. હું પણ આંહીં એકલો છું. અમારાં ભાભી—શું નામ હતું—?...’

‘કાંઈ નામ ને કાંઈ ઠામ ! ભાઈ ! કાંઈ કહેવાની વાત નથી. એ ખિયારી છન્નુ !...’

‘હા, છન્નુભાભી !’ એને મારી નજર સમક્ષ છન્નુ-ભાભીનો ચહેરો રમી ગયો. કેવી નિર્દોષ શાંત સાદા રૂપ બરેલી એ નારી હતી ! એ સાન્નિધ્ય જાણે વનજાયા જેવું હરિયાળું હરિયાળું લાગે ! જ્યારે જુઓ ત્યારે એ દસતી જ હોય ! કેશવાને એણે જાણે જીવનનું જીવન બતાવ્યું હતું. એ છન્નુભાભી... ખિયારી... પણ કેશવને મેં અત્યારે નિરાંતે સૂવા દીધો.

[૩]

ચાપાણી થઈ ગયાં ત્યારે મેં કેશવાને ઉઠાડ્યો. અમે જીવનમાં કેવા કેવા સ્વપ્નાં ભેગાં ઘડ્યાં હતાં એ મને યાદ આવી ગયું. કાંઈ નારી મળતી ન હતી, ત્યારે કેશવે એક વખત બ્રાહ્મણની મોઢ ભરી વાતો કરીને ત્યાં ભાગી જવાનો વિચાર કરી મનને આનંદ પમાડ્યો હતો ! ‘ત્યાંની શેરડી જાણે આંહીંની મોટી વળાઓ જ જોઈ દેશે, આપણે તો ખસ ત્યાં જવું છે, ને ત્યાં જ રહેવું છે !’

એ દેશવ આજે પોતાના જીવનનું એકાદ ચીંથરું લઈને જાણે મૃત્યુના મુખમાંથી આવ્યો હોય એટલો બધો નિરાશ, વેદનાભર્યો, કેવળ શૂન્ય જેવો દેખાતો હતો.

એ મારી સામે બેઠો. એની દુકાને બેસતા હતા તેમ અમે બન્ને, વચ્ચે પાટલા જેવું મૂકી સામ સામે કપ લઈને બેઠા. ગાંઠિયાનું પડીકું પણ મૂક્યું હતું. ને અમારી જીન-વાળી ખીતિના નમૂના જેવા એ પેંડા પણ હું ગામમાંથી લાવ્યો હતો !

પણ દેશવને જાણે કાંઈ ન બોલવામાં, કાંઈ જ ન કરવામાં. કાંઈ આશ્વાસન મળતું હોય તેમ એણે છાનો-માનો ચાનો પ્યાલો ઉપાડી મોંએ લગાડ્યો. ન એણે એક શબ્દ કહ્યો કે ન કાંઈ વાત કરી. મેં ધીમેથી પૂછ્યું : 'દેશવભાઈ ! તમે તો બધા સહીસલામત આવ્યા છો નાં ? હવે પાછા આંહીં થીર થઈ જાઓ !'

'સહીસલામત-બધા જ હવે સહીસલામત છે. એકલો હું સહીસલામત નથી !' તેણે કહ્યું.

'કેમ એમ બોલ્યા દેશવભાઈ ? જન્નુભાભી ક્યાં છે ?'

'આંહીં ફૂઈ !'

મને પેટમાં ધ્રારફા પડ્યો. ચોક્કસ જાણે જન્નુભાભી ગુમાવ્યાં હશે. એટલામાં એ જ બોલી જઈયે : "કાંઈ કહેવાની વાત નથી, ભાઈ ! વીતી છે માથે. ભગવાન કાંઈને એવા દિ દેખાડે નહિ. આપણે તો મીંદડા ફૂતરાં લડતાં જોયાં છે. પણ એ તો ભાઈ ! આના પ્રમાણમાં માણસ જેવાં દેખાય ! માથે થઈ છે કાંઈ !

'ત્યાં તો જાણે બધું લૂંટી ગયા. કીધું ભગવાન રાખે

તેમ રહેશે. ચાલો ઘર બેગા ચર્મ ખર્ચાએ. એ દિસામે હું
છન્નુ, ને બે બેકનાં એક મોટી જોડા એમ પાંચ જણા
હોપડયા. ક્યામાં તમામ આપણા જેવા હતા.

કેશવને આ વાતનો આટલો ટુકડો એ જ હવે કેવળ
જીવનનો આધાર હોય તેમ એ ચાલો પ્યાલો હાથમાં
રહવા દઈ, જમીન સામે એકીટશે જોઈ રહ્યો હતા ! જાણે
એ ત્યાં કાંઈક નીરખી રહ્યા હોય ! શૂન્ય મનવા એણે
આગળ ચલાવ્યું : 'ભાઈ ! એક સ્ટેશન આગળ રહ્યું ને
ખબર પડી કે મોટું ટોળું અમારી જ રાહ જોઈ ગયું છે.
અમારા તમામના મોં ઉપરથી નૂર ઊડી ગયું. ક્યામાં
રોકકળ શરૂ થઈ. કાંઈ પોતાનાં જોડાને દેવાસરખું આપીને
ધડે ધૂરડે રોવા માંડ્યું. ક્યાંક જાણે પાણી ચર્મને વહી
જવા માટે હોય તેમ ખરખરખર બસ આસપાસ વારા જ
ચાલવા માંડી ! ક્યાંક આખું કુટુંબ ભેગું થઈને એક
બીજાને વળગી પડ્યું હતું. જાણે વળગવાથી જીવાતું હશે.
કાંઈક ચાલતી ગાડીએ બાગવાનું કયું. ક્યાનાં બારણાં
ઉપર જવા માટે મારામારી ને ગાળાગાળી પણ થવા
માંડી. એ વખતે છન્નુએ પોટલામાંથી થોડાક કપડાં કાઢ્યાં
તે મારી સામે જોઈ રહી. 'તમે આ પહેરી લ્યો તો !'

'આ ક્યાંથી કાઢ્યાં તે ?'

'એ તો મેં ચાલતી વખતે પાડોશમાંથી લીધાં હતાં !'

'તેચાતાં ?'

'ના, મારી બંગડી સાટે. પણ લ્યો. હવે ઉનાવળ
કરો. વાતનો વખત ક્યાં છે ?'

'મેં કાંઈ કપડાં તો પહેર્યાં પણ તરત વિચાર આવ્યો

છન્નુનું ચ ? ને છોકરાવનુ શું ? મેં તેને વાત કરી: ‘ પણુ
છન્નુ ! તારું શું ? ’ તેણે બોલ્યા વિના કિંચે નહયું. ‘ ઉપર-
વાળો બધું જાણે છે. જૈરાં છોકરાંને કામ ન આડે. તમે
ખસી જશો તો બધા નીકળી જશું ! ’

‘ થોડીવારમાં કામ કર મૈન વ્યાપી ગયું. કેવળ રુદ્ધન
સંભળાતું નહું. થોડીવાર થઈ ગાડી જાણે અટકી-અટકી
શું. કાંઈકે અટકાવી.

‘ હથિયારબંધ માણસો એક પછી એક ડગામાં ચડવા
માંડ્યા. અમારા જેવાને એક બાળુ તારવી કાઢ્યાં. જૈરાં
છોકરાંને નીચે ઉતારી મૂક્યાં. મેં એ જોયું ને મારો અંત-
રાત્મા પોકારી ઉઠ્યો. ‘ અધ્યા મરી જ ! મરી જ !-આવો
મરવાનો વખત તને કરી કરીને નહિ મળે હા ! મરવું હોય
તો અત્યારે જ મરી જ ! ’

‘ પણુ ત્યાં ટોળામાં તો નવી ખુદ્ધ કામ કરી રહેલી હતી.
વૃદ્ધો તો જીવી ચૂક્યા છે. એ હવે શું જીવવાના હતા ? પણુ
છોકરાં નવું જીવન મેળવી ન જાય એ જોવાનું હતું એ જીવે તો
લડવા ઊભા થાય. જૈરાં જીવે તો નવા છોકરાં થાય-માટે...
ખસ... માટે...

‘ ત્યાં મેં જે જોયું એ જાણ્યા પછી આજે હું જીવું છું
એ મને મરવું કરતાં આકરું લાગે છે. અરે ! બીજું કાંઈ
નહિ, હું ત્યાં ફરી પડીને મારી મોટી છોકરી ઉપર ઘા કરવા
વાળાના વચ્ચે આવીને રહેંસાઈ ગયો હોત ! મારે મરવું
જોઈતું હતું, મરવું જોઈતું હતું... ’ તે વેદના ગરેલો ઉસ્કે-
રાટ વ્યક્ત કરી ખેસશે એમ મને લાગ્યું. મેં તેને ખમે
ધીમેથી હાથ મૂક્યો: ‘ કેશવ ! કામ ! આમાં કામનાથી

શુ થાય તેમ હતું ' સેંકડો સામે તું-એકલો કપાઈ ગયો હોત....'

'તો મને આજે જે રોમરોમમાં બાણે અમિ લાગ્યો છે, એ અમિ ન લાગત. તમને આ જીવનનો ખ્યાલ પણ નહિ આવે હું હવે કેવળ દિવસ વાતાવવા માટે રખકું છું....

'એમ નહિ બાઈ! તે કરવા જેવું....

'તમું નહાતું ક્યું એ જ વાત છે....' કેશવ ઉશ્કેરાઈ ગયો: 'મારે મરવું જોઈતું હતું. એક હજાર મારા કકડા ત્યાં થઈ ગયા હોત, તો એ દરેક કકડા માટે, મને એક એક નવું જીવન મળતું રહેત. હવે તો હું શું....કેવળ.... માણસાઈ વિતાવો.... અરે! જેણે મારે માટે....'

કેશવ બોલતાં બોલતાં બાંગી પડ્યો. એના આખ-માંથી ખરખર આસુ વહેવા માંડ્યા. તે ધ્રુજવા માંડ્યો. મેં ધામેથી એના હાથમાંથી ચાનો ખ્યાલો લઈ લીધો. 'કેશવ! બાઈ....'

પણ કેશવ બોલે: ત્યાં કેશવ જ ન હતો !

ખરી ગયેલાં પાન !

ખરી ગયેલાં પાન ! અને વીતેલા દિવસો ! માણસો તમને સંભારે છે, પણ તમે કાઈ દિવસ એમને સંભારો છો ખરા ? જે દિવસ, એમનો પોતાનો, ગઈ કાલે ગણાતો, અને હતો, અને જે આજે નથી, એ દિવસ પોતે એમનું કાઈ સંભારણું રાખી મૂકતો હશે ખરા ? એ શું કેવળ જવા માટે જ આગ્યો હશે ?

એને માણસો સાથે કાઈ પ્રીતિલગ્નની લાગતી જ નહિ હોય ? કે ! સૌથી નિષ્કુરમાં નિષ્કુર તો, ત્યારે સમય જ છે એમ સમજવું ?

એ નિષ્કુર સમયની પાસે, આજે શોકાગ્રિહિતરેલી જરાક કરુણવીણા છેડીને, એને એ પગને માટે થોભવાની વિનંતિ કરવી છે.

[૧]

જ્યારે જુઓ ત્યારે કમમાથી પરવારીને બાનિયો ખીદી ફૂંકતો ફળીના એક ઝાક નીચે બેસી ગયો હોય.

એની ઉમ્મર જુઓ તો પાંચ વર્ષની લાગે. રસવૃત્તિ જુઓ તો સાઠે પહોંચેલા ગલદાખૂદાની. ખરી ઉમ્મર દસ આરની. કૌતુકમયતા જાણે ૭ મહિનાના ઝાકરાની ! દરેક વસ્તુ એને નવા લાગે.

આ જાનિયાને ખપ્પર ન હતી, પણ એ જન્મ્યો તે પહેલાંથી નોકર હતો. જેવા તેવાનો નહિ, કાર્મ દેસાર્મ કુટુંબના આજમુના નખીરાનો ! એક જ આરડામાં સામેના ટેમલ ઉપર પાનના રકાખી પડી હોય, તો ચાર ડગલાં લંઠીને ચાલવાને બદલે, ત્રીજો માળથી, ‘જાનિયા ! એ જાનિયા ! ક્યાં મરી ગયો ?’ કરીને એમાંથી પાન મગાવે એવા નખીરાનો ! ગમે તેમ, ચાલતાં શીખ્યો ત્યારથી જાનિયો ફળીમાં પડેલાં ભોટાં લાવીને આશરીમાં મૂકતો. આશરીમાં પડેલી રકાખી રસોડામાં મૂકી આવતો. એને પણ પહેલા આગ્યા, જીભ પછી જાણે આવી જ ન હોય તેમ એ પણ જ ચલાવ્યા કરતો ! ન છૂટકે ખોલવા જેટલું ખોલતો !

એમ કરતાં જાનિયો ભોટો થયો. એટલે દરેક વરસનો. ત્યાં જીવનનાં જાણે તમામ રહમ્યો પામી ગયો હોય તેમ એ જ વસ્તુમાં પોતાના મનને રમાડતાં શીખી ગયો. એ કામ કર્યાં કરતો. ને કામ પૂરું થાય ત્યારે ખીડી ફૂંકતો. એને થાક લાગતો નહિ. જૂખ લાગે ત્યારે એ ખાઈ લેતો. કામ કરીને ખીડી ફૂંકતો. ખીડી ફૂંકીને સૂઈ જતો !

ઝાડ ઉપર કાગડો બેસે તો એ પણ એને નવાઈનો ત્રિપથ દતો. એટલે એને કાર્મ દિવસ જાણે ખીજ કાર્મ ઉણપ જ જણાતી ન હતી !

આવો આ ભનિયો એમ ને એમ કટલું બધું જીવી ગયો ? પચાસ વટાવી ગયો. બૈરું લાવ્યો. બેરાને છોકરાં થાય છ માટે ભનિવાને ત્યાં બીજા ભનિયા આવ્યા. એ બીજા ભનિયા, દેસાઈ કુટુંબના એવા બીજાજ આળસુ નખીરાઓ માટે, આમ તેમ હાથમાં રોટલાનું બટકું લઈને દોડ્યા માંડ્યા !

પછી એક દિવસ આ ભનિયો મરી ગયો. એની રાખ થઈ ગઈ. છોકરાં થોડું ગડ્યાં. બૈરી થોડું ગડી. દેસાઈ કુટુંબમાં એ બિચારો સાચો હતો એવી દયાવાણી ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ની ગ્રનહેરબખરી કાલમ વાંચતાં બોલાઈ ગઈ—ને આટલી કરુણ પ્રશસ્તિ સાથે ભનિયો ભુલાઈ ગયો. હમેશાને માટે ગયો.

પણ એ જીવન જીવી ગયો હોય તો એ સૌની મશ્કરી કરી ગયો. એ જીવન જીવી ગયો. એ જીવન જીવી ગયો ન કહેવાય, એમ પ્રવચની પાંડિતો ગણતા હોય, તો એની મશ્કરી સૌએ કરી. ને એ અન્નેમાંથી એક ન હોય તો નિખુર સમયનું આ શેતરંજ મહોરું, નાહકનું આવું, નાહકનું ગ્યું, નાહકનું ગયું ને નાહકનું હેરાન થયું ! એક બીજા શંકરે આ માયાની વાત લખવી રહી !

[૨]

ઊંચી—પણ કટલી ! લગભગ ત્રણસો થી છસો ફૂટ ઊંચી, સીધી, ડાકભંગ કરાડને છેડેથી, જેમ તીર છૂટે એમ ફલક નવારે છૂટ્યો ને ગડગડ્યો દડ્યો. ગળત તેમ

દોડતા નીચે જઈને સલામ કરીને બોલો રહ્યો, ત્યારે કુંજર સહેલાણીઓના જીવમાં જીવ આવ્યો. 'હા...૫!' એમ બોલીને બેરાંઓને થયું કે એમણે જાણે બહુ કહી નાખ્યું છે. નાક ઉપરથી ચરમાં ઉતારી એની 'ફેઈમ' બસવા માંડ્યા એટલે પુરુષોને થયું કે એમણે પણ બણી પ્રશસ્તિઓ કરી લીધી.

પણ ફલકુ તો એના નાનકડા છોકરા શકરુ માટે કાંઈક મદદ મળી જાય માટે આ જીવસંટોસટની રમ્મત આદરી બેઠો હતો. કુંજર સહેલાણીઓને આવા જીવનનો પારચય સાધવાનું પુસ્તકમન થઈ આવે છે, ત્યારે આ કુંજર-વાસીઓને કાંઈક મદદ મળી આવશેની મોઢી દુરાશા પ્રગટે છે !

ગમે તેમ ફલકુને તો નોકરી મળી ગઈ, એના શેઠ બેગો મુબઈ આવ્યો. ત્યાં રહેવું, કામ કરવું. નોકરી કર્યા. રોટલા ખાવા. રમ્મ હોય ત્યારે રખડવું. ચોકો કરવા. સૂઈ જવું. સવારે જોડીને ચા મૂક્યા.

ફલકુ મહિને મહિને શકરુને પૈસા મોકલે. શકરુ બણ્યા કરે. પંડ્યાનો કાગળ આવે. ગામના સમાચાર હોય. ખેતરના સમાચાર હોય. ઝાડના પશુ સમાચાર હોય. ફલકુ બે બડી પોતાના મનમાં પોતાને ગામડે આંટો મારી આવે !

પણ જેને કોઈની પડી નથી એવા સમયને વળી ફલકુની શી પડી હોય ?

એમ ને એમ ફલકુએ તો સાત વરસ આંહી ને આંહી વટાવી ખાધાં. જ્યાં આવવાનું ખરચ કરે તો શકરુના પૈસા

ઝોછા થાય નાં ? પથ્થર જેવું દિલ કરીને એણે દિવસો કાપવા જ માંડ્યા. દિવસો કપાતા ગયા. ફલકુના આનંદનો પાર નથી. દિવસો કપાય એ પણ આનંદ લાગે એટલી બધી એને શકરુના બલા માટે લગતી લાગી છે !

અંતે સાત વરસે એ પોતાને ગામડે ગયો. સ્ટેશનથી કેટલું બધું દૂર ! પંદર દિવસનો ચાલીને જવાનો રસ્તો ! એ બે મહિનાની રજા મેળવીને આવ્યો હતો. એના આનંદની કોઈ પરિસીમા ન હતી. શકરુ કેટલો મોટો થઈ ગયો હશે ? એને ઝોળખશે ?

પોતાને ગામડે આવ્યો. શીમમાં જ શુકરી મળી ગઈ. એની પાડોશી. બાસ કાપવા આવી હતી. પણ એ એને ઝોળખી ન શકી.

ફલકુએ ઝોળખાણુ કાઢી. ત્યારે એણે એને ઝોળખી કાઢ્યો : ' હા ! હા . . ફલકુભાઈ . . તમે તો પછી આવ્યા નહિ ? પછી બિચારી શુકી તો કેટલા દી રાહ જુએ ? છોકરા જેવો છોકરો . . . '

ફલકુના પગ નીચેથી પૃથ્વી સરવા લાગી. શું એના છોકરાની આ વાત હતી ?

' કોની વાત કરો છો ? ' એણે પૂછ્યું પણ ખરું.

' કેમ કોની શકરુભાઈ ! શુકી તમારી બેરી ન હતી ? કે બૂલી ગયા ? '

' એને તો હું મળવા આવ્યો છું ને ! બૂલી કેમ જાઉં ? '

' પણ એ ક્યાં આંહી છે ? છોકરા જેવો છોકરો ખોઈ બેઠો . . . ત્રણ વરસ થઈ ગયાં . . . '

હવે ફલકુના પગ ખરેખર લાગી ગયા. તે નીચે જ

બેસી ગયો. શુકરી એના મનથી એને આશ્વાસન આપી રહી હતી. વધારે વાત કઢાવવા જોટલું પણ એના હૃદયમાં સરવ રહ્યું ન હતું. તે ભાંગી જ ગયો.

એ અરધા વેણે વાત સમજી ગયો હતો. ગામના ભણેલ પંડાએ જેટલાં ત્રણ વર્ષથી એના વૈસા લીધે રાખ્યા હતા ! એટલું જ. બાકી ત્યાં કાંઈ હતું નહિ. શુકરી ભાંગી ગઈ હોવી જોઈએ. અને શુકરું . .

‘શુકરુને શું થયું હતું ?

‘કાને ખબર માડી ! એક દિ પાણી રેતે પીધું ઈ પીધું. સાંજથી જ તાવમાં પડ્યો. એમથી પછી આ . . .’ શુકરીએ કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો.

ધીમે પગલે ફલકુ પછી પોતાના ગામડા તરફ ચાલ્યો. ચાલ્યો તો ખરો, પણ ગામનાં જાડ દેખીને ત્યાંથી જ એ પછી પાછો ફરી ગયો. ગામમાં જીવાનું એનું મન હાલ્યું નહિ !

આ ફલકુ પછી પાછો મુંઝઈ આવ્યો. એને હવે કાંઈ માટે કાંઈ કરવાનું ન હતું. એ ધીમે ધીમે જીવન સંકેલી ચાલી નીકળ્યો !

આ પાંદડું ખરી ગયું, ત્યારે એક પણ માણસને કાંઈ રેવાનું ન હતું ! કાંઈને કાંઈ જ કહેવાનું ન હતું ! અસંખ્ય પાંદડાં આમ ખર્ચા કરે, એવી આ દુનિયામાં કાંઈ હેતુ હશે કે હેતુ શોધવામાં મૂર્ખાઈ હશે ?

આજ મને ફલકુનું નામ યાદ આવતાં એ યાદ આવે છે.

[૩]

કેટલી આશારૂપદ એની ભુદ્ધિ હતી ? મનમોહન જ્યારે કોલેજમાં ઊભો થતો, ત્યારે અમે એના સમવયી વિદ્યાર્થીઓ એ જ વિચાર કરતા કે, આને આટલું બધું આવડે છે ક્યાથી ?

કાંઈ પ્રેક્ષિતર કાંઈ ભૂલી જાય તો છોક છોટલા એંચ ઉપરથી ધીમે શાંત અવાજ આવે. એ મનમોહનનો અવાજ હોય. અને છતાં એના જ્ઞાનમાં પ્રદર્શન ક્યારેય ન હોય ! એની કહેવાની ઢગ એવી સહજ રહેતી ! સૌ એની સામે પ્રશંસાથી જોઈ રહેતા. આખો વર્ગ જ્યારે કાંઈ પ્રેક્ષિતરના કાંઈ બાષણ ઉપર શ્રીદાં શ્રીદાં ચર્ચા ગયો હોય, ત્યારે મનમોહન એમાંથી ધીમે રહીને ફક્ત એક કાંકરી ખેસવે અને અમારા મનની આખી ઈમારત તરત કડક બૂસ કરતી નીચે ! એની પાસે એવી શુદ્ધ પુલનાત્મક દૃષ્ટિ પણ હતી. એનો અભિપ્રાય મૂલ્યવાન ગણાતો. એ ભાગ્યે જ મળે, પણ જ્યારે મળે ત્યારે એની નવીનતામાં પ્રેરકતા પણ હોય ને સર્જકતા પણ હોય ! શુદ્ધ પ્રેમ ભરેલી એની જ્ઞાનોપાસના પણ એની અનોખી ઢગ વડે વધુ આકર્ષક બની જતી ! એને વદિયો કહેવાય નહિ, એવી એ ખરાબર મર્યાદામાં રહેનારી વસ્તુ હતી.

મનમોહન નામ કાદશે જ, એ વિષે કાંઈને પણ શંકા ન હતી. એની ભુદ્ધિ જેટલી સ્વચ્છ, એટલી જ ઊર્મિ પવિત્ર. એ વિરલ સંયોગ હતો. એને કાંઈની સાથે દ્વેષ નહિ. કાંઈ પણ દિવસ કાંઈના વિષે કાંઈ પણ કહેવાનું નહિ. એ

માનતો, એને અચલ વિશ્વાસ હતો, કે દરેક માણસ કાંઈ ને કાંઈ સારું કરવા મથે છે. સારું નથી કરી શકતો, ત્યારે પણ એ સારું કરવાની ઈચ્છા ધરાવતો હોય છે. એની ઈચ્છા, એની વૃત્તિ પાસે, પાણી ભરે છે. બસ. જીવનની તમામ કટુતા આ ગાંઠ જ પાયામાંથી ઉઠાવે છે. વૃત્તિને જો માણસ કળવા શકે, સમજી શકે, માપી શકે, તો દુનિયા ઉપર ક્યાંય પણ વિસંવાદિતા હોય જ નહિ !

એ જમાનામાં પણ અશોક સ્તંભના ત્રણ શાંત સિંહ, મનમોહનનો એ આદર્શ હતો ! એ કહેતો કે દરેક માણસ શાંત બને તો એનું શાદૈલત્વ પ્રગટે ને પ્રગટે જ !

એટલે જ્યાં બીજા માણસો સ્વભાવ ખોઈ ખેસતા, ત્યાં એ માત્ર એક જ વાક્ય કહેતો અને પ્રકાશ પડતાં જેમ બધું સ્પષ્ટ થઈ જાય તેમ સ્પષ્ટ થઈ જતું. એને ગુસ્સે થતો કાંઈ એ કાંઈ દિવસ જંગેયો ન હતો. દિલગીર પણ દીઠો ન હતો. ચિંતનશીલ પણ નિહાળ્યો ન હતો. પાણીના રેલાની માફક એ જાણે જીવનને સહજ વહાવી રહ્યો હતો.

બણીવખત અમને એની જીવન ઉંચાઈ હિમાલય સમી લાસતી. પણ મનમોહન કાંઈ દિવસ પોતાની જાંચાઈ દેખાવા દેતો નહિ. એનામાં એટલી બધી આકર્ષક વિનમ્રતા હતી કે એ અમારાથી જુદો છતાં, જુદો લાગતો જ નહિ !

અમને નવાઈ એક જ વાતની લાગતી હતી. સૌને ખબર હતી કે પેલી અંગના-બલેને એ મોહક કંઠથી આખો દિવસ વાતાવરણને ભરી દેતી હોય-એના જેવું પતંગિયું બીજું ખોળવું મુશ્કેલ ! એટલી વિચિત્ર !

લગભગ પાયા વિનાની ! છોકરાઓ તો એને અઢીપાયાની જ કહેતા ! એ અત્યારે ખુશખુશાલ હોય, પણ એ ઘડી પછી એના ગુસ્સાનો પાર ન રહે ! અને એ ગુસ્સો પણ કેવી વાત ઉપર-? કાંઈ એને એટલું કહે કે તમારા કંઠમાં ગુંબન છે, છતાં એમાં અસ્પષ્ટતા છે, મધુરતા નહિ-અસ ખાઈ સાહેબનું નાકનું ડેરવું તે દિવસે નીચે નહિ ઊતરવાનું !

અને એની એક બીજી ખાસિયત પણ એવી જ. જે એને કાંઈ વખાણ્યા કરે તો એ ત્યાંથી આખો દિવસ ઊઠે તો નહિ, પણ પાંચ પંદરનું પાણી પણ કરી નાખે ! એને વખાણુ વખાણુ ને વખાણુ જ બોલતાં ! એનાં વખાણુ કરનારો જે થાક નહિ તો એ વખાણુ સાંભળતાં કંટાળે નહિ ! વિદ્યાર્થીઓ તો એને દર્પણકન્યા જ કહેતા ! ને છોકરાઓ કેવા વિચિત્ર હોય છે ! કાંઈની નખખાઈની સહેજ પણ પ્રશ્નારત મળી, પછી તો આદુ ખાઈને એની પાછળ જ પડે. આ અંગનાને ત્યાં પણ ઢંગધડા વિનાના સૌ પળાતા-સૌ એને વખાણતા-પાછળથી નિંદવા માટે, અને આશ્ચર્યનું આશ્ચર્ય એ હતું કે, એ એ બધું સાચું માનતી ! કદાચ એ જ એનું જીવન હતું !

આ અંગના પ્રત્યે મનમોહનને આકર્ષણ થયું, ત્યારે ઘડોભર એનો આંક પણ ઊતરી ગયો હતો. પણ ના. મનમોહન તો મનમોહન જ રહ્યો. એ નીચે ન ઊતર્યો, અંગના ઊંચે ચડી. અંગનાના ગુંબનને ધીમે ધીમે મર્યાદા આવતી ગઈ. એમાં જે ગર્વ હતો-હું કેવું ગાઉં છું-એને બદલે પ્રશ્ન આવ્યો-આ સ્વર-કે આ ? કયો વધારે ઉચિત ?

કાઠ કાઠ વખત પ્રશ્ન જીવન ફરવે છે. કાઠ વખત ઉત્તર.

અંગનાનું જીવન પ્રશ્નને લીધે ડ્યું, એમ કહી શકાય. એને ધીમે ધીમે આ વાતમાં-આ ગુંજન ક્યા કરવા જેવી વાતમાં પશુ-અતળ ઊંડાણ દેખાવા માંડ્યું ! એને લાગવા માંડ્યું કે ગુંજન ગુંજનમાં પણ ફેર છે ! અમારો સૌંતા છુટા પડવાનો વખત આવ્યો ત્યારે અમે આનંદ ને શોકની મિશ્ર લાગણી અનુભવી રહ્યા હતા ! સૌ તે દિવસે ઉતાવળ ભરેલી ખુશમિગ્નજીમાં હતા. ફોટો લેવા માટે ફોટોગ્રાફર આવ્યો હતો. જલેખા પરીની ફિરટ હતી. અને પછી મનમોહનની 'રૂમ' માં જ છોટલી ખેંઠક ચવાની હતી. અમે કાઠ પાછા કોલેજમાં મળવાના ન હતા ! અંગના ત્યાં ગાવાની હતી.

ખીજું બધું તો ક્રમ પ્રમાણે થયું. દરેકને મનમાં લાગ્યું કે એમને બરાબર ખેસતાં આવડ્યું છે. ફોટો નંબર 'વન' આવવાનો. 'શીસ્ટ'માં મારાજે પશુ હાદ કરી હતી. કોના બાપની કરીને પશુ ઉદારતાની અવધિ આંકી હતી. હવે તો અંગનાને સાંભળવાની સૌને લાગતી હતી. પશુ તે દિવસે કોણ જાણે શું થયું, એ કાંઈ ખાસ ખીલી નહિ-મનમોહનની હાજરી હોય કે ગમે તેમ, એ આછકલા, બંગાળી અનુકરણિયાં ગામ્મ શકી નહિ. તે શુદ્ધ ગુજરાતી એના કંઠમાંથી તે દિવસે નીકળ્યું નહિ. એટલે એક એ વસ્તુ મારી ગઈ !

એ બધું પૂરું થયું, ત્યારે અમને લાગ્યું કે મનમોહન અંગનાને બે ક્ષણ કહેશે. પશુ ના, એ તો આટલું જ

બોલ્યો, ‘કેટલીક વખત હું સમજતો હોતો નથી, માટે
પણ મહત્તા મેળવી જઈ છું. હમેશાં આવી ટેવ પડવા
મંડશે તો એવે હું માણસ મટી જઈશ ને સરકાર થઈ
જઈશ ! જેને કાંઈ વ્યક્તિત્વ નહિ ને કાંઈ ગતા-
ગમ નહિ !’

મનમોહનના એ હેલ્લા શબ્દો હતા. ત્યાર પછી
અમારે રળ પડી. એ એને ગામ ગયો. અમે અમારે
ગામ ગયા. અંગના અંગનાને ઘેર ગઈ.

ત્યારપછી અચાનક ખબર પડી કે અંગના પરણી
ગઈ. એના કંઠના ઉપર મોહ પામીને કોઈ શ્રીમત એને
પરણી ગયો.

આ વિષે મનમોહનનો અભિપ્રાય મેળવવો વ્યર્થ
હતો ! એ વસ્તુને પણ દિવસો વીતી ગયા.

એની જાંઘી આકર્ષક દેહ, બુદ્ધિશાળી મુખમુદ્રા,
લાગણી ભરેલી આંખો, એ બધું અમારા સ્મૃતિ અંકમાં
રહી ગયું એટલું જ ! મનમોહન, જીવનની સંપૂર્ણતાને,
આ જીવનમાં મેળવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવનારો મનમોહન,
ગયો તે ગયો ! ને તે પણ કેવી રીતે ? હજારો મૃત્યુ થતાં
હતાં, ઈન્કિલુએન્સને લીધે, ત્યારે એ પણ એમાં ગયો !
જાણે કે આવ્યો, રહ્યો, જોયું, ને ગયો !

બધા વખત પછી અમને અચાનક ખબર પડી કે
મનમોહન આ ફાની દુનિયાને તજી ગયો હતો.

એટલી બધી સ્વચ્છ બુદ્ધિનું આંહી શા માટે આવવું
થયું ? શા માટે જવું થયું ? એ બધું જ અનુત્તર રહી ગયું !

એક દિવસ હું લીમડાના ઝાડ નીચે બેઠો હતો.

ઝડપ પાનખર ઝડપ હતી. એક પાંદડું ખુરું. એની પાછળ તરત બીજું ખુરું. એટલામાં જરાક વટાળિયો આવ્યો ને અસંખ્ય પાન ખરી પડ્યાં !

પછી તો ખરવા જ માંડ્યાં !

એ શા માટે ખરતાં હતાં ? બીજાં નવાં આવે માટે ? મને મનમાં પ્રશ્ન રમી રહ્યો. મનમોહન એ વખતે મારા મનમાં આવી ગયો. માણસ આ પાંદડા જેટલો કિંમતી હશે ? કે એની કિંમત એણે ગુમાવી હશે ? કે આ બધી ભ્રમિત મનની કલ્પના હશે ? કાઈ આવતું નહિ હોય, ને કાઈ જ જતું નહિ હોય—એમ તો નહિ હોય ?

ત્યારપછી ખરેલાં પાન, વહી ગયેલો સમય અને આલી ગયેલાં માણસ—મારો એ કેડો છોડતાં નથો ! ઘણી વખત તો વાહિયાત ગણાય તેવો પ્રશ્ન પણ થાય છે,

‘ માણસ પાંદડાં હશે—કે પાંદડાં માણસ હશે ? ’ મન-મોહન વિના એનો પ્રકાશી ઉત્તર તો કાણ આપે ? જીવનની કેટલી સ્વચ્છ કલ્પના—અને છતાં એ મનમોહન પણ અસંખ્યમાનું એક પાંદડું !

[૪]

વિલેજપોસ્ટમેન બહેચર નથુ કેતું જીવન જીવી ગયો એની તેધ કાણે રાખી હોય ? પણ એ એક વખત જીવતો જીવતો માનવી હતો એના ગરીબ દિલમાં પણ મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. એને બુદ્ધિ હતી. લાગણી હતી. મન હતું. અને શું ન હતું ? એને પણ એક આશા હતી. પોતે ત્રણ ત્રણ ગામને ટપેથી ઘેર આવે ત્યારે કાઈક ટાઢાપાણીનો

લોટા લઈને સામે બેસું હોય એવી ! ફટલી નાની ને ફવી મહાન આશા ! એ આશામાં ને આશામાં એણે પોતાના તે વખતના એકતીશ રૂપિયાના પગારમાંથી દરમહિને રૂપિયા દસ સેવિંગમેકની નોંધપોથીમાં મૂકવા જ માંડ્યા હતા. એમ ને એમ એણે રૂપિયા છરસો ભેગા કર્યા.

એની પાસે છરસો રૂપિયા ભેગા થયા, ત્યારે એના પાડોશી ઠાકરશી કમળશીને પાંચસો રૂપિયાનો ખપ પડ્યો. ઠાકરશી કમળશીએ રૂપિયા એના, આમ, પાછા વાળવાનો વાયદો કર્યો હતો. એ તો હમણાં એનો હાથ જરાક બીડમાં હતો. છ ટકાના બ્યાજે બહેચર નથુએ ઠાકરશી કમળશીને રૂપિયા આપ્યા. પોતાના જૂના ઓળખીતાની આંખની શરમ આડે આવી. અને એણે માંડમાંડ ભેગા કરેલા પોતાના રૂપિયામાંથી પાંચસો રૂપિયા એને કાઢી આપ્યા ! એ આપ્યા તે આપ્યા. ઠાકરશી ક્યારે ઉપડી ગયો એની પણ બહેચરને ખબર ન રહી !

વિલેજપોસ્ટમેન બહેચર નથુની સ્વપ્નસૃષ્ટિ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. આ એક ઘાએ એની પીઠ બાંગી નાખી. પછી તો એ જાણે હસરડા કરતો લાગે. બહુ ઠાકરશી કરમશીએ વાતો તો મોટી મોટી કરી હતી કે, એમ તો વેપારીનો દોકરો છું હો ! પંદર વર્ષે ય તમારા દૂધમાં ઓળીને દેવા ! પણ એ બધી તો હવે વાતો જ રહી ! ઠાકરશીએ કાણુ જાણે શું કયું પણ એ હવે કાઢતે મોં જ દેખાડવા રહ્યો નહિ ને !

વિલેજપોસ્ટમેન બહેચર નથુ પાછો પૈસા જમે કરાવવા માંડ્યો. પણ હવે એ પોતાની અવસ્થા જળવાય

માટે મરણમુદી બેળી કરતો હતો. એણે ટાઢા પાણીના લોટાની ને ઊનાઊના ચાના કપની એ'ય આશા ગુમાવી હતી !

બહેચર નથુ ઝેંધું બાલીને કામ કરતો ગયો. પેટ ભરતો ગયો. નિર્ધામત ગામડાના રસ્તા નિહાળતો રહ્યો. એ પાંદડે કાઈ દિ થઈ શકે એવી એણે આશા છોડી દીધી હતી !

બહેચર નથુ ત્યારપછી તો પેન્શન ઉપર ઊતરી ગયો. ઠાકરશીને પૈસા આપ્યા હતા એ વાત પણ બુલાઈ ગઈ. એ પોતાના દિવસો કાપતો ત્યાં બેઠો, હેઠલા દિવસની પ્રતીક્ષા કરતો રહ્યો !

સઘળાના ઇવનમાં અંતે તો રાહ જોવાની જ આવે છે નાં !

એક દિવસ એ પ્રમાણે એ બેઠો હતો અને એક પીળું પતાકડું એના નામનું આવ્યું. કાઈનું કવર હતું. પોતે વરસમાં માંડ ચાર કામળ દેખતો, એમાં એક આ વધારાનું કવર એને તો મૈવી નવાઈ જેવું લાગ્યું.

એણે કવર ફેંક્યું. અંદરથી એક ચેક નીકળી પડ્યો. એમાં રૂપિયા આના પાઈ સીએનો આજ દિવસ સુધીનો હિસાબ ગણીને ઠાકરશીએ પંદરસો રૂપિયા ને અરધો આનો મોકલી દીધો હતો !

બહેચર નથુ તો મોં વકાસીને આ ચેક સામે જોઈ રહ્યો. પહેલાં એને વાત ઉઠામણીની લાગી. પણ ના, ચક ખરાબર હતો.

તેણે તપાસ કરી તો ખબર પડી કે એકના પૈસા પણ મળે તેમ છે. ઠાકરશી આફ્રિકામાં કામતો થયો હતો અને

એનું ગુજરાતનું વેપારી લોહી, કાળાં ધોળાં એક હગ્ગર કરે, પણ ઋણ વિમોચનમાં બરાબર શ્રદ્ધા ધરાવતું હોય તેમ લાગ્યું ! અહેચર નથુ તો ખુશખુશાલ થઈ ગયો. પણ હવે એને નિરાંતે પેન્શન મળતું હતું. ઘરનું ઘર હતું. કાંઈ ઉપાધિ હતી નહિ. નવરા એકા એને પડખેની ઝમકુડીનાં મોઢ લાગ્યો !

ઝમકુડીને તો એટલું જ જોતું હતું. અહેચર નથુ ને ઝમકુ એકાં વાતો કરે. આ પાણી પીએ. અલકમલકની માંડીને એસે. બપોરે ત્રણથી એસે તે સાંજના છ સુધી. દિવસ ઉપર દિવસ કપાવા માંડ્યા. અહેચર નથુને આ ત્રણ વાગ્યાનું બચ્ચન જેવું થઈ ગયું, ત્રણ વાગે ને એ ઝમકુને ત્યાં જાય. ઝમકુને ત્યાં ચાના પ્યાલા ખખડે. વાતો કરે, એસે, દિવસ નીકળી જાય.

પણ ધીમે ધીમે ઝમકુએ એને ગાળીને એની પાસેથી, પોતાના છોકરાની વહુના ઘરેણાં મૂકીને, એક હગ્ગર રૂપિયા લીધા. અતે ત્યાર પછી થોડા વખતે ઝમકુ પણ અદશ્ય થઈ ગઈ.

અહેચર નથુ એકલો પડ્યો. એને એક દિવસ અચાનક સાંભયું કે મારી એટી આ બનાવી ગઈ હોય નહિ !

કાખમાં ધોતિયાના વીટલામાં ઘરેણાં વીંટીને પહોંચ્યો પરશોતમ સોનીને ત્યાં. પરશોતમે ઘરેણાં જોયાં. ને તરત કળી ગયો. તેણે અહેચર નથુને એસાર્યો. ‘અહેચરભાઈ ! એસો હમણાં, કસ કાઢી દઉં છું !’

પરશોતમ તો વત્તી ગયો હતો. પણ એણે ધીમે ધીમે કસોટી ઉપર કસ દેવા માંડ્યા. એક કસોટી લીધી.

સરખામણી કરે. નવાઈ બતાવે. ઘડીભર સામે જોઈ રહે; પછી વળી છોકરાને બતાવે, 'જો તો ગોકળ ! કેમ લાગે છે ?'

બહેચરનું મન બા ખાઈ ગયું. 'મારું એટું ! કયાંક ફાકરખરાસ નીકળે નહિ !' એને હવે સાંભળ્યું કે ઝમકુડીએ કાંઈ ને ઘરેણાં બતાવીને આજરના કાંકરા કરવાની ના પાડી હતી ! તેણે ધીમેથી કહ્યું :

'કેમ પરશોતમભાઈ ! કાંઈ દગો લાગે છે ? હોય એવું કહેજો હો !'

'દગો તો નથી કાકા ! પણ કહ્યું છે નાં ? વાટચું ઝોસક ને મુંકચો જંગી ! આ પારામાં એકદમ ખબર ન પડે ! અંદર રૂપાના કરકા હોય તો ? આ કંટેસેરી તો ઠીક. જોગણી વધુ ઝોડાનો મેળ મેળવવો મુશ્કેલ. માલ મોળો છે. કોનાં ઝમકુડીનાં છે ?'

'હા ! પણ તમને કેમ ખબર પડી ?'

'ખબર તો પડે જ નાં ! પણ તમે એમ કરો. જરાક બીજો પણ આંટો જઈ આવો. મારી નજરમાં કાંઈ બહુ ઠીક નથી લાગતું ! બીજો જરાક કસ તો કઢાવો.' ને પછી તે તેની સામું જોઈ રહ્યો.

પણ બહેચરને તો હાથ ને હસવા જેવું થાતું હતું. એટલે એણે કહ્યું : 'હવે બીજો ને ત્રીજો-તમે જ જો હોય તે કહોને !'

'ત્યારે સાચી વાત કહું, બહેચરભાઈ !'

'હા હા, એમાં શું મારાભાઈ ! આપણે કયાં ચોરીનો માલ રાખ્યો છે ?'

'ત્યારે આમાં કાંઈ નથી. પાણીમાં નાખી દો !'

‘હે ! તમે કહેતા હતા ને માલ મોળો છે !’

‘હા, પણ એ આવા... અમારે સોની બાઈને વળી બહુ દુખિયાને દુખ નહિ એવું થાશે. પણ બીજે કસ કઢાવવો હોય તો તમારો માલ છે. હ્યો બહેચરભાઈ !’

‘પણ તમે ક્યાં ખોટું કહ્યું છે ? મારે હવે બીજે ધક્કો નથી ખાવો. પણ કાંઈ કિસ્મત ખરી કે કાંઈ નહિ ?’

‘એમ તો કેમ કહેવાય ? પણ રૂપિયે એ આનાની વાત ! હ્યો, ’ પરશોતમે ઘરેણાં પાછાં આપવા માંડ્યાં. ‘બેથી વધુ કાંઈ આપે તો, આપા ! તમારો માલ છે. પણ જુઓ...’ પરશોતમે બહુ જ ધીમે બોલી રહ્યો હતો. એનો ડાકરો ગાકળ એ ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યો. ‘વાત એવાં છે કાકા ! આવાં ખોટા માલમાં કાક દી ફાજદારી લકરું ચોટે ! એમાં લેનાર દેનાર બેયની ફજેતી !’

બહેચરનાં તો ઘરણુ જ મરી ગયાં. એણે બિચારે જીવનભર ચાલ ચાલ ક્યો ક્યું હવું. કેવળ મહેનતનો શટલો ખાધો હતો. તેણે ઝંવટની આશા પણ ઝાડી દીધી: ‘તો તો કાંઈ નહિ પરશોતમેભાઈ ! એનાં કરમ એ જાણે. હિપરવાળો કાંઈ મૂકશે એને ? બે આના સાદુ શું મન બગાડવું ?’

એને બહેચર નથુ ઘરેણાં પાછા ધોતિયામાં વીંટવા લાગ્યો.

પરશોતમે એની સામે જોઈ રહ્યો હતો. એણે એને જરાક વધુ ચેતાવ્યો: ‘આ તો તમને કહ્યું એટલા માટે, તમે સીધી લાઈનના સરકારી માણસ, બે આનાના પૈસા તો આવે ત્યારે, પણ મૂળ પેન્શન લેતા જાય !’

‘ હા હા, . . . બહેચર નથુ ધાતિયામાં પાછા
ધરેણાં લઈને નીકળ્યો, ત્યારે એના પગમાં જાણે જોર જ
રહ્યું ન હતું. ! આ ધાએ એને ભોં ભેગો કરી દીધો. અને
પરશોતમનાં વેણે તો એવી બીક લગાડી કે એણે ધરેણાં
ભોં ભેગાં જ કરી દીધાં ! ત્યાર પછી એ છ સાત વરસ
જીવ્યો. પણ જાણે સર્વહીન મુકદ્દુ હોય તેમ !

ઝમકુડી તો પછી દેખાણી જ નહિ !

એ વિલેજપોસ્ટમેન બહેચર નથુ મરી ગયો, ત્યારે
એ ગામની પોસ્ટઓફિસને માત્ર એનું નામ રદ બાતલ
કરવા જોઈતી ખચર પડી !

બાકી એ કોણ હતો, ઠાકરશી કોણ હતો, આખા
ગામમાં બીજા કોણ હતા, એ કોઈ વાતની કોઈને કોઈ જ
ખચર ન પડી !

દસેક વર્ષ પછી—એક દિવસ પરશોતમ સોનીતો
જાકરો ગોકળ, પોતાનાં જૂનાં નામાં જોઈ રહ્યો હતો, ત્યારે
એને એક નવાઈ ભરેલું આશ્ચર્ય મળી આવ્યું. તે દિવસે એણે
બહેચર નથુના પગ ભાંગો જતા જોયા હતા ! આજ
એને ખચર પડી કે એ ધરેણાં ઝમકુનાં સાચાં—પણ
ધડેલાં તો બાપા પરશોતમનાં પોતાનાં !

અને તેને તે દિવસની અનેક વાત સ્પષ્ટ સમજવા માંડી.

સામેના પીપળા ઉપરથી ખરી રહેલાં પાન જોતા
જોતા એ બોલી ઊઠ્યો : ‘ ત્યારે ? તે દિવસે બહેચર ઉડીને
બીજો ગયો છે કે નહિ—એ જીવાની તાલાવેલી અમારા
મનમાં થતી હતી. એનું આ કારણ ! ’

અને એ ખરતાં પાન જોઈ જ રહ્યો !

વિદ્યાપ્રીતિ

મારો 'સેકન્ડહેન્ડ બુક્સ' વેચવાનો ધંધો, મેં વર્ષો થયાં, આવડા મોટા શહેરના એક નાનકડા ખાંચામાં એવી તો અટપટી જગ્યાએ રાખ્યો હતો, કે ખરેખરી વિદ્યાપ્રીતિના રસિયા જીવડા વિના, બીજા કોઈ કોઈ દિવસ ત્યાં ફરકતો જ નહિ ને ! એવા કુચર્ધના ધંધામાં રસ પણ બીજા કોને હોય ? પણ એક વિદ્યાર્થી ત્યાં આવતો. એ પુસ્તકઘેલો આવે ત્યારે ચારપાંચ કલાક ખાખા ખોળા કર્યા જ કરે ! અને જ્યારે એ બહાર નીકળે ત્યારે કોઈ ચીજ એ લઈ ગયો હોય ! એક વૃદ્ધ પેન્શનર આવતો. એ પણ જૂના જમાનાની જૂની કિતાબોનો શોખીન જીવડો હતો. એ વળી પોતાના ખિસ્સામાં ટીકડીઓ લઈને આવતો. ટીકડીઓ ખૂટી જાય ત્યાં સુધી એ પોતાના ચશ્માં હાથમાં રાખીને, આ કબ્બાટમાંથી પેલા કબ્બાટમાં દોઢચા કરતો ! એણે મારી પાસેથી કેટલીક ખરેખર સુંદર કિતાબો મેળવી હતી !

એક ત્રીજો આવતો. એ કોઈ પુસ્તક કે લેખકને શોધતો નહિ. કોઈકે વાક્ય લખીને આવતો—ને એ વાક્ય

જે પુસ્તકમોથી મળે એ પુસ્તક એ ગોળ્યા કરતો ! એને પુસ્તક ભાગ્યે જ મળતું ! પરંતુ જ્યારે પણ મળતું, ત્યારે એ આનંદથી નાચી ઊઠતો !

આટલી થોડીક માનવસમૃદ્ધિ આ ધંધા પરત્વે મને મળી ન હોત તો એમાંથી ક્યારનો હું નિવૃત્ત થઈ ગયો હોત !

આ બધાનાં સંસ્મરણો મેં લખ્યાં હોત તો એક નાની સરખી કિતાબ બની જાત. અને બીજું કંઈ નહિ કેઈક દિવસ મારો પુત્ર, પોતાનો પિતા પણ કંઈક હતો, એવું અભિમાન લઈ શકત ! એક બે પ્રસંગો મેં સાચવ્યા છે, તે વ્યક્તિ જીવન કરતાં પ્રજાજીવનની જાણે નાડી માપી આપતા હોય તેવા હોવાથી, આંહી નોંધી લીધા છે.

એક વખત હું મારી નાનકડી દુકાનમાં સાક્ષરી કરતો બેઠો હતો. ગઈ કાલે જ એક એવી Rare—વિરલ પુસ્તિકા મને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હતી કે હું એના આનંદમાં જ હજી મસ્ત હતો ! આ ધંધામાં કોઈ સુંદર પુસ્તકને સુંદર રૂપરંગમાં જોવું એ એક જ આશ્વાસની વિરલ વસ્તુ રહી છે ! બાકી તો ઝોધઝંઝાળોમાં સિવાય બીજું શું અમારી પાસે હોય છે ! વ્યાપારની દૃષ્ટિએ.

આ પુસ્તિકા અદ્ભુત હતી. એની માત્ર બે કે ચાર કોપી જ આખા હિંદુસ્તાનમાં હતી એમ કહેવાતું હતું. હું એ પુસ્તિકા ફેરવતો હતો એટલાનાં એક ! વદાન પુરુષ, મારી નાનકડી હાટડી શોધતો ત્યાં આવી ચડ્યા ! એની નજરે આ પુસ્તક ચડ્યું. એણે કિંમત પૂછી : મેં કહ્યું : 'એક હજાર રૂપિયા !'

તે હસી પડ્યા. 'પુસ્તકની કિંમત હજાર રૂપિયા

હોય છે તે આજે જાણ્યું !’

મેં કહ્યું : ‘ સાહેબ ! હું તો આ કુથામાં પડેલો નાચીજ માણસ છું. પણ મારી પાસે તમામ મિલકતમાં જે એક જ હજાર રૂપિયા રહે તેવું હોય, તો હું આ પુસ્તિકા સાચવી રાખું ! તે બીજું બધું જવા દઉં !’

‘ સાચવી રાખીને શું કરો ?’

‘ વિદ્યાની સાચવણીનો આનંદ—એ જે માણસને મળ્યો હોય તો બીજા બધા આનંદ એની નીચે છે ! મેં સાંભળ્યું હતું કે એક વિદ્વાને મૃત્યુ પામતા પહેલાં પોતાનાં પ્રિય પુસ્તકો પ્રત્યે એક ઝંઘી દષ્ટિ કરી લેવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી હતી. પુસ્તકો આપણને સ્વજન જેવાં લાગશે, ત્યારે દુનિયા સ્વર્ગ જેવી હશે ! મારો આમાં બોલવાનો અધિકાર ન હોય, પણ આવા વિરલ પુસ્તકને સાચવવામાં જ એક પ્રકારનો આનંદ રહ્યો છે. એનો જાણકાર જ્યારે એને મળશે, ત્યારે ત્યાં જ પ્રેમસૃષ્ટિ પ્રગટશે, એ પણ એક વિરલ દસ્ય હશે. પુસ્તિકા જેને ખરેખરી પ્રિય છે, એને તો એ પ્રિયતમા જેટલી જ પ્રિય છે ! એ પુસ્તિકાને પોતાની એક અનોખી સૃષ્ટિ છે. ’

‘ હ્યો, હવે, રાખો ગમ્મો. ’ એણે કહ્યું : અને પછી ઉમેર્યું : ‘ તો પણ લેવાનું શું ?’

‘ તમે લેતા હો તો સો ઓછા !’

‘ પછી ?’

‘ પછી બસો ઓછા !’

‘ હવે કાંઈ ?’

હું બોલતો જ ગયો : ‘ જુઓ સાહેબ ! તમે લેતા હો

ને આ દેશની ચીજ આ દેશમાં રહેતી હોય તો પચાસ વધુ ઓછા. પણ હું જાણું છું હું કાંઈક અકલ્પ્ય કલ્પી રહ્યો છું. આ દેશનો માણસ આ દેશની ચીજની ભવ્યતા સમજે — ન જૂતો ન ભવિષ્યતિ. આપણા દેશની અસંખ્ય વસ્તુઓ એમ જ ગઈ નહિ હોય ? પણ હવે સાઠા સાતસોમાં એક પાઈ ઓછી નહિ ! 'અસ.' મેં એને એ હાથ જોડી લીધા.

‘સારું, આ ચીજનો લેનારો તમને બાર વર્ષે પણ કાંઈક મળે તો તમે નશીબદાર.’

પછી લઈ જઈશું એમ કરીને એ વિદ્વાન પુરુષ ત્યાર પછી ગયા.

એ ગયા ને થોડી વાર થઈ હશે, ત્યાં એક જર્મન સ્કોલર ત્યાં આવી ચડ્યો. એણે આ પુસ્તિકા જોઈ ને એ ડાલી ગયો. આ દેશમાં જાણકાર ઓછા છે, ને છે ને ગરીબ છે, એ એને ખબર નહિ ! વિદ્યા અને લક્ષ્મી—જન જ્યાં ખરાબર મેળમાં હોતાં નથી, ત્યાં વૈભવ—ખરા વૈભવ —ભાગ્યે જ દેખા દે છે ! તેણે ઉતાવળે જ મને કહ્યું : ‘આનું શું છે ?’

‘એક હજાર રૂપિયા !’ મેં જવાબ વાળ્યો.

કાંઈ પશ્ય બોલ્યા વિના તેણે મારા હાથમાં હજાર રૂપિયાની નોટ જ ધરી દીધી. ને પુસ્તક લઈને ચાલતો જ થઈ ગયો. એને એવો ડર હતો કે આ દેશની આવી અમૂલ્ય ચીજની વાત કાંઈ ને કાંઈ જાણકાર જાણી જશે તો આ વસ્તુ એના હાથમાંથી જતી રહેશે !

સાંજ પડી ત્યાં સુધી હું એ પુસ્તિકાની આજની વાતમાંથી નવરો થઈ શક્યો ન હતો. સાંજે પેલા વિદ્વાન

પાછા ફરતા ફરતા આવ્યા. ‘હ્યો ત્યારે . . આ નોટ . . .’
તેણે સો સોની પાંચ નોટ મારી સામે ધરી.

‘સાહેબ ! શેની વાત છે ?’

‘પેલી પુસ્તિકાની . . . !’

‘ઐ નો ગમ સાહેબ !’

‘હે !’ તે સડક થઈ ગયા. ‘ગઈ ? ઐને કાણુ લઈ
ગયું ?’

‘ઐને ઐનો પ્રિયતમ મળી ગયા . .’ હું હસી પડ્યો.

‘ના ના, તો પણ ?’

‘કામ મળી ગયો હરિનો લાલ ! મેં તમને નહોતું
કહ્યું કે વિરલ ચીજ છે !’

‘વિરલ હતી, એટલે તો હું આવ્યો . . .’ તે ધડીબર
જીભા ગ્રહી ગયા. પછી ધીમેથી ચાલતા થઈ ગયા.

હું તાળું દેતો હતો ત્યાં, તેમની લાકડી મારા વાંસાને
અડી : ‘એક વાત મને કહેશો ? લેનારો આપણો કાઈ
દેશી હતો ?’

મેં હસીને કહ્યું : ‘સાહેબ ! ઐવી ચીજ કાઈ દેશી
સંધરતો હશે ખરો ? ઐ તો એક પરદેશી—જર્મન રોકલરને
હાથ જઈ ચડી !’

‘અસ. મારે એટલું જ જાણવું હતું . . .’ — અને
તે ધીમે પગલે અંધારામાં અદસ્ય થઈ ગયા.

પ્રભાત અને સંધ્યા

ઉગતી આશાઓનાં કેવાં કેવાં ઈન્દ્રધનુરંગી જલ-
 મોજાં-ઉપર મારી નૌકા મેં ઉપાડી હતી ! એ સમય
 મને બરાબર સંભરે છે. મઝીયાં'ધ કાટ મેં પહેર્યો હતો.
 માથે નવી ટોપી હતી. બગલાની પાંખ જંબુ પાટલુન હતું.
 હાથમાં સોટી હતી. નવાં જુવાની હતી. મને વિદાય દેવા
 ચૂંદડી રંગમાં ઢંકાયેલ મોં નિહાળતા જીવનની ઉપમા
 પ્રગટતી હતી. અર ! મારા જીવનની નવીનકાર દોરીમાં
 પણ મને જીવન જીવન જણાતું હતું ! હાઈસ્કૂલના હેડમા-
 સ્ટરનું પદ તાજાં ટ્રેન્યુએટન મળે એ કોઈ જેની તેવી
 સિદ્ધિ હતી ! મારી પસંદગીનાં અનેક કારણા પ્રગટ થયા
 હતાં. એ તો સરકારી રાહેનાં ગુમારમાં. આકા જે એક
 કારણ સાચું હોય જે તે કારણ સાચું હતું. મારી નાતવાળા
 કાઈની લાગવળ. પણ ગમે તેમ, સ્કૂલના મેદાનમાં પહેલે
 દિવસે, પહેલી પ્રભાતે, સાડાચારસો છોકરાની સલામ જીલતાં
 મારી છાતી ઉલ્લાસમાં એક વંતે જાંચી આવી ગઈ હતી.
 'આફિસ માં આવ્યો તો ત્યાં પટાવાળો સલામ કરતો
 જાઓ હતો. વાલોઓની એક આખી કતાર ત્યાં મારી રાહ

જોતી હતી. મારી સહી ઉપર હું મોઢી પડ્યો હતો. એ પણ સમય હતો !

અને આજ ? આ પણ સમય છે. જ્યારે એ જીવન-નોંકાના ભંગારમાંથી હું માર્મિક શોધવા મથી રહ્યો છું. સિદ્ધિનો આંક ડ્રાણુ ડાનાથી માંડે છે એ એક વૈયક્તિક પ્રશ્ન છે. છતાં જે આશા, જે અભિલાષા, જે ઉદ્ધાસ, જે રસ જે જીવન હું લઈને નીકળ્યો હતો, તે જાણે ભંગાર હોય તે તેમાંથી વાપરતાં વાપરતાં હવે શેષાવશેષ શૂન્ય થઈ ગયો હોય, એમ લાગે છે. જીવન, અમરસ્રોતની જેમ વહે છે એમ કવિઓ કહે છે, પણ મેં તે એને ક્યારેય અમર રીતે વહી જતું જોયું નથી. વહી જતું જોયું છે ! એ તો જાણે વપરાતું હોય તેવું જ લાગે છે ! એના ભંગાર ખૂરી જવાની બીકમાં ને બીકમાં હું સેંકડો વખત તો મરી પણ ગયો હર્ષશ !

પણ જીવનમાં એક સમય એવો આવ્યો, જ્યારે આ હાર્મરિકૂલની હેડમાસ્તરી અળખામણી લાગવા માંડી. રાજસંચાલનના કેવા મોટા અમલદારો, અધા જ મારા જેવા ધોતિયા-પોતિયા પ્રસાદો, બેગા થતા, ખગીયાની પાટલીઓ ઉપર કે સીધા રસ્તાની સફર સહેલગાહે, ત્યારે કેવાં કેવાં ‘ખીલ’ કેવી રીતે કરી નાખવાની હોશિયારીકથા હસી હસીને, લાકડી ઉલાળતા ઉલાળતા કરતા ! એમાં ‘મહેસુલ’ ને ‘આંધકામ’ અને સેંકડોના હિસાબે હમેશાં કામતા ને હજારોના હિસાબે ઉડામણી કરતા ! પંતુજ ખાતું એ તે કાઈ ખાતું હતું ? સાળા તમામ સલામ કરે તે પણ ખોટી ! એમાંથી મને પણ કાંઈક કરી નાખવાની અભિલાષા

ચર્ચ આવી. હેવટે તો માણસ સમાજમાં ને સમાજના અભિપ્રાય ઉપર જ જીવનારું પ્રાણી છે ! એમ ન હોત તો એ કેટલા સુખી હોત ! અથવા દુઃખી હોત ! પરંતુ દુઃખી હોત તો પણ એ પોતે એકલો જ એને માટે જવાબદાર ગણાત ! પણ દુનિયામાં એવું કયાંય બન્યું છે ? માણસ, સમાજને આટલા બધા અધીન ન હોય—ને વ્યક્તિ તરીકે હોય—એવો કાંઈ સમાજ હશે ખરો ?

એ વખતે મને લાગ્યું કે આ કેડી જ ખોટી છે. એ મને કયાંય નહિ દોરે. હું જાંઘું ઘાલીને એલ. એલ. ખા.નું માંડ્યો ત્રીજી વખત નીકળી ગયો. પછી મેં વફાલાત શરૂ કરી. ઓહોહો ! ત્યારે જ મને જીવનનું ઉંઠાણ સમજાયું. રરતે ચાલતો એક પણ માણસ, ખોટો મળે તો ખોટો, પણ લાભ જતો કરવા તૈયાર ન હતો. દેવળ મરીખોના જેમાં મરો હતો, એવી ન્યાયાધીશી કોર્ટોને, પોતે કાંઈ ખોટા તપસ્વી હોય તેવા ડાળથી, ન્યાયાધીશી ચકાવી રહ્યા હતા ! અને સુતંત્ર જાણે એમને લીધે હોય તેમ સૌ અભિમાનથી ન્યાય વિષે ખેલી રહ્યા હતા ! પરંતુ એ પણ બધા માણસો જ હતા ! એમાં દેવનો દીકરો ભાગ્યે જ દેખાતો ! પણ એલ. એલ. ખા. ચર્ચ ને મેં વફાલાત આદરી એટલે એક પ્રકારની પ્રતિષ્ઠા મળી. પછી તો જેટલી હોશિયારીથી હું વસ્તુ રજૂ કરવા માંડ્યો, એ પ્રમાણે આગરનો આંક પણ વધવા માંડ્યો. એ સર્જિમાં હાજરજવાખી, ઇંદ્રાસન જેવો વૈભવ અપાવે ને એક જરાક જેટલા નજીવા શખ્દોને આમ તેમ ફંગોળતાં વાહ વાહનો ધ્વનિ બેઠે ! એમાં વિજય પરદેશી શાસકોની કરામતનો હતો. પણ એમાં

મેળવેલી સામાજિક આબરૂએ મને કેવી પ્રાતિષ્ઠા ભરી નોકરી અપાવી હોય ? કેક હેકમાસ્તરોના મોંમાં પાણી આવે તેવી. હું એક દેશીરાજનો દીવાન બન્યો. ત્યાં મારે જે જ કામ ખરી રીતે કરવાનાં હતાં. કરજો નાણાં કઢાવવાનું ને કરજ ભૂતાં એ કરજ નથી એટલું સૌને ગળે ઉતારવાનું. આ જ બને કામ હરકાઈ લોકશાસિત સુધરેલી સરકાર અને સંસ્થા કરે છે. એટલે એમાં મને સુતંત્ર ચલાવ્યાનો આનંદ મળતો ગયો. મારો કારભાર વખણાયો. સિતારો ચડતો ગયો. એ સમયે સમય કાબૂબળે કેટલી ઝડપથી વધી ગઈ ! મને તો એનું જ્ઞાન પણ ન રહ્યું !

સમયના એક ચક્રે ત્યાર પછી મને પાછો વડીલાતમાં ધકેલ્યો. કાઈ અટપટા કેસમાં જીત મેળવી. આબરૂ વધી ! મેંકડોને હિસાબે મારે ત્યાં પૈસાનો વરસાદ થવા માંડ્યો ! પણ મોટી રેખાઓ બતાવતી આ જીવનસમીક્ષાનો મારે થોડોક નકશો આપવો રહ્યો.

[૨]

ખીજ વધારે હોંશિયાર આગળ વધેલા માણસોને લીધે જ્યારે એ વરસાદ બંધ થયો, ત્યારે મારા ઉપર અનેક જવાબદારીઓ આવી પડી હતી. એ જવાબદારીઓમાંથી છૂટવા મારે પણ અનેક મથામણ કરવી પડી. ! પણ એમાં એક થપાટ પડે ને જેમ બધું ઊડી જાય તેમ પાનાનો આખો મહેલ જ ઉપડી ગયો.

એ વખતે મને જરાક નજર ફેરવી જવાનો વખત મળ્યો. એટલે કે નજર ફેરવવી પડી. તો સમયને મેં પાણીના

રેલાની માફક વહી ગયેલા દીકા ! જીવનની મહત્તાનું જ્ઞાન તે વખતે થવા માંડ્યું—અનેક આનુષંગી અંગોને લીધે જીવન નથી. પણ જીવનને લીધે એ બધા છે એવી સમજણ જાણે કે ડાગી. ઘણું બધું અનાવશ્યક, માણસનું ખરું મન રોકી લે છે, એ ત્યારે સમજાયું. પણ નવેસરથી જીવન ઘડવાનો હવે સમય ક્યાં હતો ? ને જનમ પણ ક્યાં હતું ? અને મારી પડખે પણ કાણ હતું ? મારાં બે સંતાન હતા—એ બન્નેને વચગાળાના સમયમાં ઘણું ખોટું મળ્યું હતું, એટલે મારે ભાગે હવે જે જીવન આવ્યું, એ ખરા અર્થમાં રોટી જીવન આવ્યું. રોટી રળવા માટે મેં ફરીથી, ગમે તેવા ભંગારને સંઘરવામાં પોતાની સલામતી ગોપી રહેલા, કારકુની કલાસમાં ઉમેદવારી નોંધાવી !

આજ હું જીવન ખેંચી રહ્યો છું. પણ મને એક પ્રશ્ન સતત થવા કરે છે. આ જીવન ? કેવળ રોટલા, ધરણી, લૂગડાં, મકાન, આ તમામનો સર્વાંગો એ જ જીવન ? એ જીવન હોઈ શકે ?

જીવનના મોટા મોટા બનાવોના રંગને હું આજ નીરખું છું. મને એમાંથી બે વસ્તુ દીવા જેવી દેખાય છે. વ્યક્તિએ વ્યક્તિ જીવનની સમજણ મેળવે જ તો જ જીવન આવે. બીજું વ્યક્તિ, સમાજ, ને શાસન એ ત્રણેના મેળ વિના આવી કરુણ કથનીઓનો કોઈ જ ઉકેલ નથી.

આજ હું મારા એ વહી ગયેલા જીવનસ્વપ્નના ભંગાર સધિવા પ્રયત્ન કરું છું : અને મને જણાય છે કે કેવળ કાલેરા કે પ્લેગ જ ભયંકર નથી. અને એ જ માણસને

મારી નાખે છે, તેમ નથી. આપણો સામાજિક પ્રતિષ્ઠાઓનો ખ્યાલ ખરી રીતે અત્યંત ભયંકર હોય છે. પ્લેગ ને દાહો કરતાં પણ વધુ ભયંકર ! એ પ્રતિષ્ઠાને કાં તદ્દન વેરણુ છેરણુ કરીને ફેંકી દેવામાં ન આવે, અથવા એ પ્રતિષ્ઠાને ફરીને બીજી કાર્મ વધુ સારી રીતે સ્થાપતિ કરવામાં નહિ આવે, કે પૈસાવિહીન એવી એક આખી વર્ગવિહીનતા સંજ્ઞામાં નહિ આવે, તો જીવનની નૌકાઓએ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કસ્ટોર કૂર હાસ્યના ભોગ થવું રહ્યું.

મારી આ જીવનસમીક્ષા જેવી જ જીવનસમીક્ષા કેટલા બધાની હશે ! સેંકડોની ! આમ શા માટે બને છે ? એ ન બનાવવું હોય તો શું કરવું છો ? મારી સંધ્યાઓ જાંતી અખો, માણસનું માણસ તરીકેનું બટવું મહત્ત્વ—જોઈ ને એક ભયંકર વિચારથી ધ્રુજી ઊઠે છે. છેવટે કયાંક માણસ, આમાંથી જનવરી સુશાસનના જનવરી વારસો ધરાવનારો તો નહિ બને ?

એક દૃશ્ય*

પછી શેખ ત્યાં ન્યાયના આસન ઉપર બેઠો. એની પાસે ફાધર એલીઆસ ગુપચુપ બેઠો હતો. લોહટોળું કેહીની મુખમુદ્રા તરફ જોઈ રહ્યું હતું. રાચેલ અને મરિયમ, ખમે ખલીલની પાછળ બેઠાં હતાં. પણ જોણે સત્યનું જ આચરણ કર્યું છે એને જય કેવો ? ખર્ષાં નિર્ભય હતાં.

શેખ અબ્બાસ જુવાન કેહી તરફ જોઈ રહ્યો. પછી તેણે મોટા ઘોઘરા અવાજે પૂછ્યું : 'તારું નામ શું ?'

'ખલીલ' જુવાને જવાબ આપ્યો.

શેખે કહ્યું : 'તારાં માબાપ કાણ છે ? ક્યાં છે ? તારે સગાવહાલામાં કોઈ છે કે નહિ ? તું ક્યાં જન્મ્યો છે ? શું કામ કરે છે ?'

પોતાની ચારે તરફ બેભેલા ખેડૂનો ને ગુલામો તરફ ખલીલે દૃષ્ટિ કરી : જો કે એમની આંખોમાંથી એના ઉપર નાખુશીની આગ આવી રહી હતી. પોતાની મુક્તિ હોઈ શકે એવું જ્ઞાન પણ જેમણે ગુમાવી દીધું હોય, એ પોતાના મુક્તિદાતાને આ સિવાય બીજું શું આપી શકે ? એમને તો એમ હતું કે જો એમની પરાધીનતા જશે, તો ચર્ષ રહ્યું,

* અંગ્રેજ ઉપરથી

એ બધા બૂખે મરી જશે. એમને એમના કાઈ હક્કનું જ્ઞાન કરાવવું એ પણ બગીરથ પ્રયત્ન વિના શક્ય ન હતું. ખલીલ એમની સામે જોઈ રહ્યો. પછી એણે શાંતિ ભરેલી વાણીમાં કહ્યું; ‘દયાયલાં, કચરાયેલાં, બૂખ્યાં અને તરસ્યાં, વિવેક વિનાનાં, જ્ઞાન વિનાનાં, જ્ઞાન વિનાનાં આ સંબળાં જ મારાં સર્ગાવહાલાં અને સંબંધી છે. અને આ આખો વિશાળ દેશ એ મારી જન્મ જગ્યા છે !’

શેષ અળ્યાસે ઠંડી મરકરીભરેલા અવાજે જવાબ વાળ્યો: ‘આ લોકને તું તારા જાતભાઈ કહે છે, પણ એ એમ નથી માનતા તેનું શું? એ જ કહી રહ્યા છે કે તને શિક્ષા થવી જોઈએ. જે દેશને તું તારી જન્મ-ભૂમિ તરીકે ગણવાનું કહે છે એ દેશ પણ, તને કાઢી મૂકવાની માગણી કરે છે. આનું શું?’

ખલીલ જવાબ વાળ્યો: ‘અજ્ઞાનમાં સંપડતી પ્રજા, પોતાના સારા માણસોને પણ કેદમાં નાખે; અથવા તો એમને, એકહથ્થુ સત્તા ચલાવનારાઓ જીવનગારોમાં ફેરવી નાખે, એમ પણ બને. એવા જ રીતે દેશ પણ જ્યારે એના ઉપર એકહથ્થુ જીવંતી રાજકર્તા હોય છે ત્યારે, દેશજનોને મુક્તિ અપાવનાર ઉપર જ, દંડાબાજ ચલાવે છે, પરંતુ એથી શું? મા માંદા હોય કે અજ્ઞાન હોય એટલે શું પુત્ર એની પાસેથી બીજે ભાગી જશે? દયાવાન મનુષ્ય પોતાના દુઃખી આંધવને, એના અજ્ઞાનને કારણે પણ, સહાય કરવાની ના પાડી શકે ખરા !’

‘જેમણે મને તમારી પાસે રખૂ કર્યાં છે એ, અને આ ગરીબ કંગાલ માણસો, બધા જ સરખા અજ્ઞાન છે.

પોતાના ઉપરનો જીલમ ચાલુ રાખવા, એમણે તમારે આગળે જીવન જેવું જીવન વેંકરી નાખ્યું છે, અને આ દેશ પણ, જે જ રીતિનીતિનો વારસો ધરાવે છે. લોભી જીલમીઆને પણ એણે પોતાના ઉપર એસવા દીધા છે.''

મરકરી ભરેલ માટું હાસ્ય શેષ હસી રહ્યો તે ખલીક તરફ ક્યો: 'ઢોરોને સાચવનાર ઢોકરા! તને શું એમ લાગે છે કે તું આમ બોલશે એટલે અગે તારા તરફ દયા રાખીશું? જે માણસ લયંકર છે એના ઉપર દયા રાખવાનું અમારે માટે શક્ય જ નથી.'

ખલીકે જવાબ વાળ્યો: 'એ સાચું છે કે, હું ઢોરોનો રખેવાળ હતો. પણ મને ખુશાલી તો એ વાતની છે કે, હું જે ઢોરોનો રખેવાળ હતો, એ ઢોરોને એટલો વિશ્વાસ આવી ગયો હતો કે, હવે એમને કાપનાર કાઠી કસાઈ નહિ હોય! ઢોરોની આવી રખેવાળી તો મને હમેશાં પ્રભુ આપે! મેં મારા ઢોરને હરિયાળી લીલી બોના ઘાસચારા તરફ હમશાં દોર્યાં હતાં. એમને ચોખ્ખાં ઝરણાનાં પાણી પાયાં હતાં. એમને સહીસલામત પાછાં ખીલે આપ્યાં હતાં. એમાંના એકને જંગલમાં વડનો બોગ બનવા મેં કદાપિ રક્ષણતું મૂક્યું ન હતું. એમાંનું એકે કસાઈખાને ગયું ન હતું. એકે ભૂખે મર્યું ન હતું એકે દરકાર વિના કમોતે દણાયું ન હતું.'

'હું ઢોરોનો આવો રખેવાળ હતો. આ જ પ્રમાણે જ તમે માણસો પ્રત્યે વર્તન રાખ્યું હોત, માણસોને જો તમે માત્ર પ્રાણી ગણ્યાં હોત, તો પણ આ કંગાળ માણસો ગરીબીનું અસહ્ય દુઃખ સહી શક્યાં હોત! પણ

ના, તમે તો તમારા મહેલ માટે એમનાં જૂંપડે જૂંપડાં
ખેદાન મેદાન કરી દીધાં ! એમને જૂંપડામાં પથ્થુ નિરાત
નહિ ને તમે મહેલોમાં મગ્ન માણો ! રોમના બાદશાહ
નીરોનો આ બચાંકર ગીતવારસો હતો !

શેખના કપાળ ઉપર પરસેવાના બિંદુ છૂટ્યાં. એનો
ગુસ્સો, એણે શાંત દેખાવાના પ્રયત્નમાં પલટી નાખ્યો.
ગણે કે ખલીલની વાતને પોતે કાંઈ મહત્ત્વ જ આપતો
ન હોય !

એણે ખલીલ તરફ આંગળી લાંબી કરીને કહ્યું : ‘તું
અધાર્મિક ને નાસ્તિક છો. તારી વાહવાત વાતને અમારે
સાંભળવા નથી. અમે તને ગામના મુખીને સોંપી દઈ એ
છીએ. એ તારા ન્યાય કરશે. હવે તું કાં, તારું જતરક્ષણ
શોધા લે, અથવા આ લોકોને કુમાર્ગે દોરવા માટે એમની
જ માફી માગી લે. તો હજી તને હુમા મળી શકે. તું
દારોનો ચારનારો, પાછો તારો એ ધંધો કરે તો, એમાં
અમને વાંધો નથી.’

ખલીલ અત્યંત શાંતથી જવાબ વાળ્યો : ‘એક
ગુનેગારને સજા આપવાનું કામ ખીજા ગુનેગાર કરી શકે
નહિ. અને એક નાસ્તિક, પોતાની જાતને પાપીઓની
સામે રક્ષવામાં કાંઈ અર્થ જોતો નથી !’ અને ખલીલે
લોકોટોળા તરફ દૃષ્ટિ કરી : ‘મારા ભાઈઓ ! તમે જોને
તમારા ખેતરોનો સ્વામી માનો છો અને જોને માટે તમે
જીવન નીચોવ્યા કરો છો, એ માણસ મને આંહીં તમારી
પાસે ન્યાય અપાવવા આવ્યો છે. તમે ચારે તરફથી મને
જાવા માટે બેગા થયા છો. હું દયા માટે યાચું એવું દશ્ય

જોવા તમે આવ્યા છો. તમે દેશવાસીઓએ, તમારા ભાઈને, અને દેશ તમામે તેના પુત્રને, જોવા માટે, ખૂંપડાં છાંડ્યાં છે. તમે શિકારીઓના પંખમાં ધૂજતા પ્રાણીને જોવાની આશા રાખી હશે. ન્યાયાધીશે સમક્ષ એક નાસ્તિકને જોવાનો દલાવો લેતા તમે આવ્યા છો. હવે મારી વાત જરા સાંભળો. મારા ઉપર દયા ન કરતા. ન્યાય કરજો. અને એ ન કરો તો પણ કાંઈ નહિ, વાતને 'પરા'પર સમજાવો.

‘તમને જ અધાને હું મારા ન્યાયાધીશે ગણ્યું છું. લોકમત એ ઇશ્વરીમત છે. પાંચ ત્યાં પરમેશ્વર તમારાં હૃદયને જાગ્રત કરે. ધ્યાનથી મારું કહેવું સાંભળો. અને પછી તમારાં અંતર જેમ કહે તેમ કહો. તમને કહેવામાં આવ્યું છે કે. હું અધામિંક છું. પણ મેં ‘શું’ પાપ કર્યું છે એ કાંઈએ કહ્યું નથી. મને ચારડાઈની માફક બાંધ્યો છે, પણ મેં જેની ચોરી કરી છે એ કાંઈએ કહ્યું નથી. માત્ર હું સજા માટે લાયક છું એ તમને જણાવ્યું છે. પણ ‘શું’ ગુનો છે એ તમને કાંઈએ જણાવ્યું નથી.

‘એટલે મારો ગુનો ‘શું’ છે એ હું જ તમને કહું. તમારી આ દીન હીન અને કંગાલ અવસ્થાને હું સમજ્યો એ જ મારો ગુનો છે. માણસ માણસની વચ્ચે આટલો બધો અસમાનતા હોઈ ન શકે, એવું મને લાગ્યું, એ મારો ગુનો છે. તમારી ડોક ઉપર જે ધોંસરું પડ્યું છે એ ધોંસરોનો ભયંકર ભાર હું કળી ગયો, એ જ મારો ગુનો છે. તમારી કંઠાળ નારીઓને માટે મને દિલગીરી થઈ આવી, એ મારો ગુનો છે. તમારાં બાલઅવ્યંહને માટે આંખમાં આંસુ આવ્યાં, એ મારો ગુનો છે. હું તમારામાંનો એક, કંગાલનો

પણ કંગાલ છું. એ મારો ગુનો છે. આંહીં ગુંડા હોયું
એ ગુનો ગણાતો નથી. સીકતભરેલી ગુંડાગીરીનો પ્રશંસા
કરતાં તો આંહીં લોકો થાકતા પણ નથી. પણ મારો
ગુનો આ છે કે હું ધરતીની જ પેદાશ છું. મારાં માઆપ
આ જમીનમાં રહ્યાં છે ને આજ જમીનમાં મર્યાં છે.
એમણે વાવેલાં વૃક્ષોની છાયા તળે હું ઘણી વખત બેઠો
છું. હું એવા ઈશ્વરમાં માનું છું, જે ઈશ્વર તમારા દુઃખનો
સાદ સાંભળ્યા વિના રહી શકતો ન હોય. અને જે પુસ્તક-
જ્ઞાન વડે, આપણે સધળા ભાઈઓ ખનીને જીવી શકીએ,
એ પુસ્તકજ્ઞાન મને ખપે છે.

‘જે જ્ઞાન વડે, આપણે સૌ સરખાં છીએ એવો
પ્રકાશ પથરાય, એ જ્ઞાનનો હું પૂનરી છું.

‘હું જ્યારે મારાં ઢોરને લઈને વગડામાં ફરતો હતો,
ત્યારે મને તમારાં કંગાલ, ચીંથરેલાં, પાંદડાંછાયાં ઝૂંપડા-
માંથી દુઃખી આત્માઓના જાણે રુદનઅવાજ કાને પડતા
હતા ! ભગ્નહૃદયોની એવી તો આર્તવાણી પવનની પાંખે
ચડીને મારા કાનમાં પડવા પાડતી હતી, કે હું એ સાંભ-
ળતો ને બોલો થઈ જતો ! એ હો હો ! માનવજનમાં
આટલું બધું દુઃખ રેલાઈ રહ્યું છે ? મેં તમને વરૂઓથી
ત્રાસેલા ઘેટાં રૂપે દીઠાં. મેં મારો ભરવાડીધંધો, ઘેટાંને
મદદ આપવાનો સ્વીકાર્યો, અને તેથી આજ સૌ વરૂઓ,
મારા એ ગુનાને સજા આપવા ભેગા થયા છે. મારો ગુનો
હોય તો આ ગુનો છે.

‘ન્યાય હવે તમારે આપવાનો છે.

‘ધુ મ કે તુ’ ના નવલિકા સંચયો

તણખા

મંડળ બીજું તણખા

મંડળ ત્રીજું તણખા

મંડળ ચોથું તણખા

આકાશદીપ

પ્રતીપ

અવશેષ

પરિશેષ

વનછાયા

પડછાયા

જલખિંકુ

મેઘખિંકુ

ત્રિકોટી

મસ્તિકા

અનામિકા

હવે પછી પ્રગટ થશે ... ‘ધુ’ કથનિકા
